

Л. Черних

МЕТАЛЕВІ НОЖІ СТЕПОВИХ КУЛЬТУР ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ДОБИ РАННЬОЇ — СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ ЯК ПОТЕНЦІЙНА ЗБРОЯ (до постановки питання)

На основі вибірки бронзових ножів із комплексів ямної і катакомбної КС представлено типологію, територіальне розподілення типів і еволюцію типів ножів на тлі культурно-хронологічної періодизації культур упродовж III тис. до н. е. Динаміка зміни типів ножів уможливило припустити призначення різних типів їх у соціальній практиці, зокрема виділити предмети озброєння.

Ключові слова: культурна спільнота (КС), періоди ямної і катакомбної КС, вибірка поховань, кургани, ніж, кинджал, група, тип, варіант.

I. Передумови дослідження. Завдання роботи. Степові простори Північного Причорномор'я протягом III тис. до н. е. займали послідовні культурні спільноти (КС) доби ранньої та середньої бронзи — ямна і катакомбна, основу життєдіяльності яких становили рухливі форми скотарства. Водночас це і епоха палеометалу, позначена розвитком металургії, що засвідчують знахідки виробничого реманенту в складі поховального інвентарю та серед матеріалів деяких поселень.

Історія давніх суспільств супроводжувалася різного роду конфліктами, які, як свідчать етнографічні матеріали, могли мати різні причини, що призводили до збройних сутичок (Шнирельман 1986, с. 405—407). У середовищі степових скотарів доби бронзи основні причини конфліктів, мабуть, крилися в прагненні розширити життєвий простір, боронити свої пасовиська та зручність чи приховати її в сусідів, а також з метою отримати доступ до сировинних ресурсів, наприклад, для виготовлення металевих виробів. Організація військової справи є складовою реконструкції соціальної організації носіїв певних культур Степу за археологічни-

ми джерелами, а соціальні реконструкції мають дискусійний характер з широкою амплітудою висновків — від різних стадій егалітарних спільнот ямної та катакомбної культур (Кайзер 2010) до суспільств на стадії формування військової демократії або переддержавної стадії з ранговою системою військової організації на базі кастової структури за етнічним принципом (Клочко В., Пустовалов 1992; Пустовалов 2005, с. 88—89; Клочко В. 2006, с. 124—125). Вивчення військової справи вказаної доби пов'язано з проблемами, що виявляються вже на рівні визначення комплексу озброєння — предметів із кременю (наконечники стріл, списів, дротиків) як знарядь для полювання чи зброї, з каменю (булави, сокири-молоти) як зброї чи символів влади, металевих втулкових сокир як теслярських знарядь чи зброї.

Оскільки військові дії, пов'язані з обороною чи агресією, впливали на соціальні практики суспільства, логічно припустити, що технічні досягнення, насамперед у галузі металообробки, були тісно пов'язані з потребами в озброєнні. Склад металевих інвентарю в матеріалах пам'яток ямної та катакомбної КС принципово подібний і представлений усіма основними категоріями, характерними для ЦМП: прикраси, ножі, стрижні-шила, втулкові сокири, плоскі сокири-тесла, долота, — що не означає одноманітності їх. Упродовж III тис. до н. е. спостерігаємо зміни практично в кожній із названих категорій предметів. Зокрема, еволюція втулкових сокир від енеоліту до середньої бронзи відображає розвиток нових прийомів лиття та удосконалення форм згідно з потребами підвищення їхніх бойових якостей, що передбачає використання їх головним чином у військовій сфері (Черних Л. 1995).

Одним із досягнень епохи міді—бронзи було поширення металевих ножів-кинджалів, що, на думку С. М. Кореневського, можна назвати «клинковою революцією» у військовій справі. Металеві ножі чи кинджали були «найпопулярнішою зброєю всіх часів і народів, постійним учасником рукопашних сутичок» (Кореневський 2017, с. 19). Бронзові ножі є однією з наймасовіших знахідок серед металевих виробів у похованнях степових культур, проте практично не були предметом спеціального дослідження на тлі реконструкції військових інституцій у спільнотах скотарів ранньої—середньої бронзи. Тобто у переліку комплексу озброєння ямної та катакомбної КС кинджали згадуються, але наводяться окремі, морфологічно виразні зразки (Стеганцева 1993, с. 52—57; Клочко В. 2006, с. 66—67, 75). У цій роботі міститься спроба простежити загальну тенденцію еволюції типів ножів з боку кількісної присутності їх, територіального розподілу та динаміки зміни типів як можливих індикаторів розвитку предметів озброєння. Для цього розглянуто вибірку металевих ножів із пам'яток послідовних культурно-хронологічних груп ямної та катакомбної КС на теренах України.

Джерела. Матеріали для вивчення згаданих культур представлено на поселеннях, у похованнях, скарбами і випадковими знахідками.

Поселення — доволі рідкісні та мало вивчені. В літературі наводяться дані про сотні поселень ранньої та середньої бронзи, відомі за розвідками. На більшості з них виявлено слабо насичений, малопотужний або порушений культурний шар, що містив переважно уламки кераміки та крем'яних знарядь. На деяких, досліджених розкопками, металеві предмети представлено поодинокими дрібними знахідками (о. Перун, Кіровське). Унікальним є поселення Михайлівське доби ранньої бронзи на правому березі Дніпра, де виявлено 26 предметів з міді та бронзи, а також кам'яні та керамічні знаряддя, пов'язані з металообробкою (Коробкова, Шапошникова 2005, с. 224—229, рис. 119). Нині опубліковано матеріали 29 поселень пізнього та фінального катакомбного часу, досліджених на Сіверськодонецьчині. На двох із них виявлено окремі вироби з бронзи, зокрема ножі (Проказине, Серебрянське), а також уламки керамічних плавильних чаш, сопел і ливарних матриць, ще на трьох — шматки оплакованої кераміки (Санжаров 2010, с. 269, рис. 193).

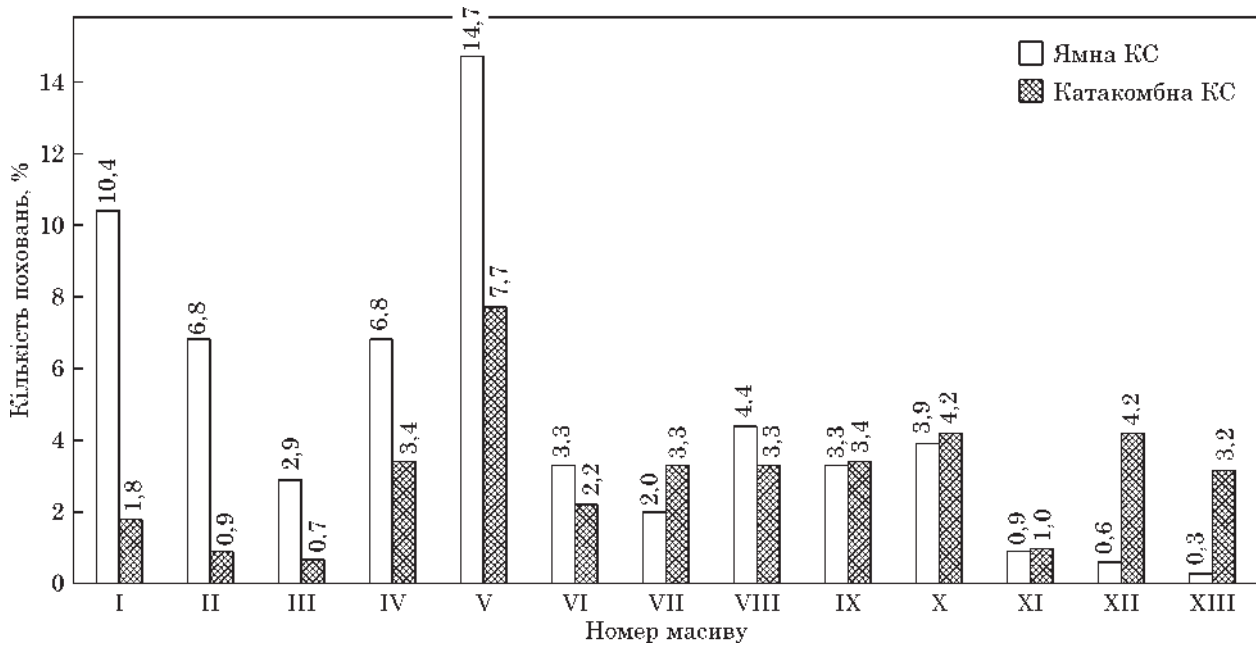
Доволі значний матеріал походить із нечисленних скарбів (Колонтаївка, Скакун), де переважно втулкові сокири, але у випадкових знахідках трапляються й ножі, які можна культурно і хронологічно визначити через зіставлення з матеріалами із закритих комплексів, насамперед поховань.

Поховання, як найбільш численні закриті комплекси степових культур, є базовим дже-

релом під час виділення хронологічних етапів та локальних особливостей у межах КС. Переважна більшість металевих виробів, зокрема ножів, походить із поховань, тому вони є основним джерелом цієї роботи.

Вибірка курганных поховань. Курганні поховання нині налічують десятки тисяч, справжнє число їх не визначено. Безліч розкопаних поховальних пам'яток ямної та катакомбної КС України не можна охопити одним дослідженням. Для виконання поставленого завдання зібрано серію металевих ножів із поховань за принципом випадкової вибірки, що охоплює основну територію ямної та катакомбної КС в Україні та Молдові. Це переважно степові та частково лісостепові райони від пониззя Дунаю і середнього Попруття на південному заході до лівобережжя Дніпра та Сіверського Дінця на сході. Вибірку розділено на 13 масивів, локалізованих переважно між річками або в їхніх долинах (рис. 1; табл. 1).

Використано матеріали, що зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України, а також опубліковані в різних виданнях. Зокрема, залучено матеріали експедицій, які тривалий час провадили розкопки курганів у певному регіоні. Кидається в очі розбіжність у кількості поховань ямної та катакомбної КС у територіальних масивах, що відображає тенденцію реального співвідношення їх у курганах різних регіонів України. Загалом число курганів з ямними похованнями більше за кількість курганів, що містили катакомбні поховання, що особливо характерно для масивів Правобережжя. Серед врахованих курганів Правобережжя, що містили ямні поховання, число курганів з катакомбними похованнями становить близько 44,9 %, тобто менше половини. Характерною особливістю цих масивів є також насиченість курганів похованнями ямної КС (нерідко понад 10 в кургані). На сході співвідношення ямних і катакомбних поховань інше. У масивах Дніпровського Лівобережжя і Криму число курганів, які містили, крім ямних, також катакомбні поховання зросла до 80,4 %. У Приазовських масивах спостерігаємо зворотну картину — зростання числа курганів з катакомбними похованнями за меншої кількості курганів з ямними похованнями. А на Сіверськодонецьчині кургани з катакомбними похованнями переважають, а ті, що містили і ямні поховання, становлять 34,4 %. Співвідношення ямних і катакомбних поховань (рис. 1) відображає переважання перших у курганах, особливо на Правобережжі (масиви I—V), і скорочення числа їх на Лівобережжі та перевагу катакомбних поховань в масивах Приазов'я та Сіверського Дінця (масиви X—XIII). Таку ж ситуацію маємо за похованнями ямної культури України в роботі А. В. Ніколової (Николова 1992а), де ямні поховання Сіверськодонецьчини представлено мінімальним числом. С. Н. Брат-

Рис. 1. Кількісний розподіл поховань ямної та катакомбної КС на теренах України та Молдови: I — Дунай—Прут—Дністер; II — Дністер—Південний Буг; III — Південний Буг—Інгул; IV — Інгул—Інгuleць; V — Інгuleць—Нижній Дніпро; VI — Орель—Самара; VII — Нижній Дніпро (Запорізький); VIII — Нижній Дніпро (Приморський); IX — Кримський; X — Західне Приазов'я; XI — Північне Приазов'я; XII — Правобережне Подонців'я; XIII — Лівобережне Подонців'я

Fig. 1. Frequency distribution of Yamna and Catacomb graves at the territory of Ukraine and Moldova: I — Danube—Prut—Dniester; II — Dniester—Southern Buh; III — Southern Buh—Inhul; IV — Inhul—Inhulets; V — Inhulets—Lower Dnipro; VI — Orel—Samara; VII — Lower Dnipro (Zaporizhzhia); VIII — Lower Dnipro (Black Sea region); IX — Crimea; X — Western Azov; XI — Northern Azov; XII — Right-bank Donets; XIII — Left-bank Donets

Таблиця 1. Кількісний вміст поховань з бронзовими ножами в складі вибірки курганних поховань ямної та катакомбної КС

Table 1. Quantitative distribution of the graves with bronze knives in the sample of kurgan burials referred to Yamna and Catacomb cultural entities

№ масиву	Поховання ямної і кемі-обинської культур				Поховання катакомбної КС			
	Всього	З металевим інвентарем / %	З ножами	% п. з ножами: від п. масиву / від п. з металом	Всього	З металевим інвентарем / %	З ножами	% п. з ножами: від п. масиву / від п. з металом
I	1404	104 / 7,7	8	0,6 / 8,8	243	2 / 0,8	—	0
II	918	42 / 4,6	7	0,7 / 16,6	133	6 / 4,5	2	1,5 / 33,3
III	401	15 / 3,7	2	0,5 / 13,3	101	4 / 3,9	—	0
IV	920	24 / 2,6	10	1,1 / 41,6	463	33 / 7,1	9	1,9 / 27,2
V	1993	48 / 2,4	19	0,9 / 39,6	1037	57 / 5,5	11	1,0 / 19,29
VI	453	14 / 3,0	2	0,4 / 14,3	294	19 / 6,4	4	1,4 / 21,0
VII	277	19 / 6,8	12	4,3 / 63,1	450	20 / 4,4	3	0,66 / 15
VIII	594	24 / 4,0	11	1,98 / 48	447	23 / 5,1	3	0,67 / 13,0
IX	452	26 / 5,7	15	3,3 / 57,7	458	17 / 3,7	3	0,65 / 17,6
X	528	54 / 10,0	21	4,2 / 40,7	566	41 / 7,2	12	2,1 / 29,26
XI	116	12 / 10,3	6	5,2 / 50	139	19 / 13,7	3	2,1 / 15,78
XII	79	15 / 18,9	6	7,6 / 40	572	140 / 24,5	52	9,0 / 37,1
XIII	46	8 / 17,3	5	10,8 / 62,5	433	98 / 22,6	31	7,1 / 31,6
Всього	8181	404 / 4,9	127	1,5 / 31,4	5336	479 / 8,9	133	2,49 / 27,76

ченко пояснював це розрідженим заселенням Нижнього Подонців'я і Нижнього Дону в епоху ранньої бронзи (2001, с. 51). Через те тут виявлено значне число курганів, зведених носіями

катакомбної КС раннього та пізнього періодів, які на західних теренах України є рідкістю.

На жаль, матеріали Подонців'я у Харківській обл. виявилися недоступними для скла-

дання статистично представницької вибірки. За публікаціями використано данні про деякі райони цієї області, кургани яких містили переважно поховання катакомбної КС за відсутності ямних.

Усього з ямної КС опрацьовано 8181 поховання із 1938 курганів, з-поміж яких було 406 поховань з металевими предметами. З катакомбної КС опрацьовано 5336 поховань із 1369 курганів, де виявлено 479 поховань з металевими виробами. Металеві ножі супроводжували 127 поховань ямної КС і 133 катакомбної (табл. 1). Ця вибірка є базою для типології ножів, а також для подальших кількісних зіставлень культур і регіонів. Завважимо, що збереження декотрих ножів, представлених невиразними фрагментами, унеможливило розробку їх у типологічних побудовах. Через це під час виділення типів залучено також ножі з інших пам'яток, із поселень (Михайлівське, Серебрянське) та випадкові знахідки. Тож число ножів в типологічних зіставленнях, картографуванні та подальшому аналізі може дещо різнитися від числа представлених у табл. 1. Додамо, що при складанні вибірки не було жодного випадку перехресної стратиграфії, скрізь ямні поховання передували катакомбним.

Культурно-хронологічне тло розгляду ножів. У визначенні культурно-хронологічної позиції комплексів бралися до уваги розробки останніх 30-ти рр. щодо уточнення схеми розвитку культур РБВ і СБВ. Під час зіставлення схем періодизації різних дослідників маємо певні різночитання, обумовлені і особливостями матеріалів конкретних регіонів, і суб'єктивним чинником у відборі хронологічних ознак, аналіз яких не входить до нашого завдання. У роботі використано основні хронологічні орієнтири в розвитку поховального обряду для культурно-хронологічної атрибуції поховань із металевими ножами та розгляду їхніх типів на тлі загальної схеми періодизації культур РБВ/СБВ України.

У вибірці поховань ямної КС враховано також поховання, визначені як кемі-обінські та буджацькі. Визначити час побутування типів ножів ямної КС (РБВ) вдалося частково, спираючись насамперед на дослідження А. В. Ніколової (Ніколова 1992а; 1992b) і Д. Л. Тесленка (1999). У роботі А. В. Ніколової охоплено всі регіони ямних пам'яток на теренах України, в роботі Д. Л. Тесленка — пам'ятки Надпоріжжя та Дніпровського Правобережжя. Обидва дослідники виділили по чотири періоди розвитку поховального обряду ямної КС. Але в характеристиці їх доволі чітко постають межі між найранішими (першим і другим) періодами та найпізнішим (четвертим), в якому спостерігається суттєва перевага поховань у позі скорчено на правому чи лівому боці. Позаяк у першому—другому і найтривалішому (за А. В. Ніколовою) третьому періоді різкої

зміни в обряді не відбулося, а також виявлено поєднання ознак різних обрядових груп, межі між першим—другим і третім періодами є розмитими. Ця обставина ускладнює визначення конкретних поховань у межах того чи іншого періоду за ознаками поховального обряду. Тож під час роботи було враховано стратиграфічну позицію конкретних поховань з металом у кургані. Спираючись на характеристику основних тенденцій змін у поховальному обряді (найчіткіше викладених А. В. Ніколовою), можна з більшою ймовірністю розподілити типи ножів у межах раніших періодів (першого—третього) та пізнього (четвертого).

У катакомбній КС, залежно від регіональних особливостей, виділяють два або три хронологічні періоди, в назві яких є розбіжності таксономічного, а іноді й змістовного порядку. У більшості регіонів України зафіксовано пам'ятки раннього періоду з характерними ознаками для величезної території — від Передкавказзя до Подніпров'я, названі «ямно-катакомбний період» чи культура (Кияшко 1999), «переддонецька катакомбна культура» (Смирнов 1986), ранній період донецької, інгульської чи дніпро-азовської культур (Братченко, Шапошникова 1985, с. 403—419; Братченко 2001), «ранньокатакомбна культура» (Отрощенко 2005, с. 157—159; Шишлина 2007, с. 149—196) тощо.

Наступні періоди катакомбної КС у різних регіонах України мають відмінності, зумовлені формуванням катакомбних культур розвиненого чи середнього етапів — донецької та інгульської (дніпро-азовської), а пізнього періоду — появою пам'яток з рисами маницької та середньо-донської (харківсько-воронізької) культур, насамперед на теренах Сіверськодонецчини, а також проявами їх і в ареалі інгульської культури на захід від Дніпра.

Для басейну Сіверського Дінця запропоновано схему з трьох періодів (Братченко 1976; 1989; 2004), де перший період становлять поховання, що відповідають загальному ранньокатакомбному горизонту, другий (середній або розвинений) — донецької катакомбної культури. Третій, пізній період, С. Н. Братченко визначав за появою поховань з обрядом і керамікою маницької та середньо-донської катакомбних культур і поховань змішаного бахмутського типу, в яких кераміка втрачає характерні риси орнаментації донецької культури. Поступовий перехід культури середнього етапу донецького типу в пізньокатакомбну із середньо-донськими рисами С. Н. Братченко (2004) пропонував розглядати як формування донецько-донської культури з низкою варіантів. Проте намічені ним розробки не були продовжені. О. М. Смирнов до другого періоду відніс лише частину поховань донецької культури, а інші, «пізньодонецькі», долучив до третього періоду поряд із похованнями середньо-донського та маниць-

кого типів, а також із керамікою з ялинковою орнаментациєю. Тобто третій період включає і поховання з виразною орнаментациєю в стилі «донецького бароко», а також низький посуд типу кубків (1996, с. 175—179, рис. 43—46). У цьому разі основою членування донецької культури є зміни в елементах орнаментациї кераміки, що поки не підтверджено стратиграфічними спостереженнями.

Для сусіднього регіону Північно-Східного Приазов'я виділено два періоди катакомбної КС. Ранній представлено похованнями ранньокатакомбної культури, пізній охоплює пам'ятки донецького, інгульського та бахмутського типів. По суті, другий період розділено на два етапи: раніший містить поховання донецької та частково інгульської культури, пізніший — пам'ятки інгульського та бахмутського типів, що містили також ріпоподібний посуд (Санжаров 2001, с. 44—138, табл. 19). Тобто фактично йдеться про три періоди.

У лісостепових районах лівого берега Сіверського Дінця виділено два періоди, позаяк тут немає пам'яток ранньокатакомбного горизонту (Берестнев 2001, с. 12—49). Найранішими катакомбними пам'ятками тут є поховання з класичною донецькою керамікою, які заступили пізньою культуру. Пізній етап становлять поховання з керамікою середньо-донського типу, названі С. І. Берестневим пам'ятками «оскольського» типу.

Тричленну періодизацію запропоновано для Орель-Самарського міжріччя (Ковалева 1982), пов'язану з похованнями різних типів, а саме: ранньокатакомбні, інгульські та із скорченими скелетами на боці з посудом маницького типу. Три періоди намічено в розвитку катакомбної КС у Криму (Тощев 2007, с. 113—140). Перший переважно відповідає загальному ранньокатакомбному періодові, хоча його проілюстровано й пізнішими похованнями (Тощев 2007, с. 125, рис. 64; с. 131, рис. 69); другий — прикметам інгульської культури, а третя «хронологічна група» — це невеликі катакомби із скорченими на боці кістяками, зрідка в супроводі неорнаментованого плоскостінного посуду (Тощев 2007, с. 139).

Не так докладно розроблено періодизацію поховань основного регіону інгульської (дніпро-азовської) культури — від Приазов'я до Подунав'я, де розвиток катакомбної КС звели до двох періодів: раннього та пізнього (Шапошникова і др. 1977, с. 29—38; Братченко, Шапошникова 1985, с. 403—419; Kaiser 2003, S. 49—80). До раннього періоду спершу залучали пам'ятки донецького типу, потім додали і ранньокатакомбні, до пізнього — інгульську культуру. Цей етап представлено одноманітним обрядом на величезних теренах від Нижнього Подунав'я до Північно-Східного Приазов'я — округла вхідна яма, овальна камера, випростана на спині або трохи скорчена поза скелета.

Зазвичай це впускні поховання, рівень впуску яких не завжди можна визначити через руйнацію верхніх шарів курганных насипів. Проте великий «інгульський» регіон навряд чи упродовж часу був культурно однорідним. У публікаціях, наукових звітах і в дослідженнях, присвячених аналізу культурної ситуації регіонів, неодноразово фіксувалися поховання з ознаками донецької, маницької та середньо-донської культур не тільки в Орель-Самарському міжріччі та Північному Приазов'ї, але й на Правобережжі Дніпра (Чередниченко і др. 1975, с. 11, рис. 10: 2—4), на Інгульці та в Поінгуллі (Мельник, Стеблина 2012, с. 99, 248; рис. 58: 6, 7; 151: 5—10 тощо), у Північно-Західному Причорномор'ї та на Середньому Дністрі (Клочок Е. 1990). Такі поховання ще не були предметом систематизації для більшої частини Подніпров'я та не охоплені в розробках періодизації.

У Північно-Західному Причорномор'ї немає поховань ранньокатакомбного періоду. С. В. Іванова вважає, що тут у межах «одного стратиграфічного горизонту» є катакомбні поховання різних обрядових груп. Інгульські поховання становлять основне тло катакомбних пам'яток, поряд з якими трапляються скорчені поховання з рисами донецької та маницької культур, а також із керамікою «типу Перун» (2021, с. 126—127).

Тобто пізньокатакомбний період характеризується помітною культурною еkleктикою. І саме просування катакомбних груп із сходу зумовило трансформацію інгульського поховального обряду та спричинило появу пізніших поховань у катакомбах інгульського типу із скорченою позою кістяків, особливими типами кераміки «ламаного» профілю, чавункоподібних форм, із орнаментациєю шнуром поряд із прокресленою, а також валиковою на плічках і в основі шийки, тобто типів поховань, що передують формуванню пам'яток культурного кола Бабіне (Братченко 1977, с. 40—41; 1989; Литвиненко 2009, с. 23—25; 2021 тощо).

Проблема абсолютного датування. Нині накопичено чимало дат C^{14} для ямної та катакомбної КС, яка представлена широким діапазоном для кожної з них і потребує уточнення.

Найранішу дату має основне поховання Сватове 12/1 у Подонців'ї, влаштоване на ДГ (Братченко 1996а, с. 34—36). Його дата C^{14} $4720 \pm BP$, калібрована усереднена — $3476 \pm 99 BC$, відповідає майкопській хронології (3700—3200 рр. до н. е.). С. Н. Братченко відніс поховання до нечітко виділеної синкретичної групи басейну Дону, яка має майкопські риси, А. В. Ніколова — до першого періоду ямної культури (1992b, с. 18). Ще одну ранню дату отримано для кемі-обінського поховання Долинка 1/3 у Криму, датованого від середини 4 тис. до н. е. (Ivanova, Rassman 2014). Автори дійшли висновку, що кемі-обінська культура була тісно пов'язана з майкопсько-новосвободненською та

в степах Північного Причорномор'я передувала ямній культурі. Ця думка видається спірною, бо маємо приклади перехресної стратиграфії поховань у кам'яних розписаних скринях із похованнями ямної культури.

Дати C^{14} ямної КС Подніпров'я представлено досить широким діапазоном: cal. 2910—2460 BC (Николова и др. 2011, с. 151). Згідно з датами C^{14} та дендрохронологічними, отриманими для низки ямних поховань у кургані в м. Кіровоград (нині Кропивницький), нижню межу ямних пам'яток степової та лісостепової смуг Дніпровського Правобережжя віднесено до рубежу IV—III тис. до н. е. (Nikolova, Kaiser 2009, с. 234; Николова 2012, с. 24—29), а перший і другий періоди ямної КС на Правобережжі можна датувати від межі IV—III до першої третини III тис. до н. е. У ці межі вкладаються дві усереднені дати C^{14} ямних поховань із курганів біля Сватове: п. 1/1 — 2766 ± 94 BC; п. 2/1 — 2692 ± 115 BC (Братченко 2004, с. 185). Але визначення верхньої межі ямних пам'яток лишається відкритим. Так, на підставі особливої групи посуду (з асиметричними ручками) із найпізніших ямних поховань різних регіонів України, які вважають імпортом із Балкано-Карпатського регіону або наслідкуванням їх, для них припускається як ключова дата 2500 BC (Rassamakin, Nikolova 2008). Наведені висновки здебільшого узгоджуються з міркуваннями інших дослідників, які визначають ранню фазу ямної КС 3100—2900 cal BC, розвинену — 2900—2600 cal BC, а пізню 2750—2300 cal BC, хоча верхня межа пізньої фази видається сумнівною (Тесленко, Кайзер, Шалобудов 2023, с. 172—175).

Дати C^{14} для ранньокатакомбних поховань у міжріччі Дніпра та Молочної відносно компактно вкладаються в діапазон 28—24 ст. до н. е. Пам'ятки донецької та інгульської культур, згідно з датами C^{14} охоплюють 25—19 ст. до н. е. (Николова, Рассамакін 2009, с. 42—43; Кайзер 2011, с. 22—25; Николова и др. 2011, с. 158—159). Діапазон дат для поховань донецької катакомбної культури з курганів біля м. Сватове охоплює від 2703 ± 131 до 2373 ± 99 BC (Братченко 2004, с. 185). Для інгульських поховань на Правобережжі Дніпра дві коректні дати вкладаються в другу половину III тис. до н. е. (Черных, Дараган 2014, с. 317). Серія дат C^{14} для пізньокатакомбних поховань Північно-Західного Причорномор'я вкладається в діапазон від 2580—2341 BC до 2267—1981 BC, фінал яких змикається з початком культурного кола Бабино (Іванова 2021, с. 124, 134, табл. 3: 1). Вочевидь, хронологічним репером для верхньої дати катакомбної КС може бути датування ранніх груп поховань бабинського культурного кола в діапазоні XXIII—XX ст. до н. е. (Мимоход 2011, с. 33). Тобто найпізніші поховання катакомбної КС орієнтовно можна датувати не пізніше кінця III тис. до н. е.

Основні хронологічні орієнтири РБВ—СБВ на теренах України в абсолютних датах запропонував С. Н. Братченко (2001, с. 47): наймасовіші пам'ятки ямної культури (РБВ) — від межі IV—III тис. до першої третини III тис. до н. е.; ранньокатакомбний період (початок СБВ) — 2700—2500 pp. до н. е. Тут є проблема накладання діапазонів каліброваних значень C^{14} дат для пізньої ямної та ранньокатакомбної культур, яке приблизно припадає на 2700—2500 pp. до н. е. Пам'ятки розвиненого катакомбного періоду датовано 2500—2300 pp. до н. е., пізньокатакомбного — 2300—2000 pp. до н. е.

Принципи класифікації ножів. Склалася традиція типологічно описувати ножі степових культур ранньої та середньої бронзи України, згідно із періодизацією кавказької металургії А. А. Іессена (1950) або за схемою С. М. Кореневського (1978). А. А. Іессен, розглянувши еволюцію металевих виробів, подав діагностичні типи ножів для кожного періоду кавказької металургії раннього і середнього бронзового віку (майкопського, новосвободненського, привольненського, костромського). Спираючись на цю типологію, С. Н. Братченко показав головну тенденцію в еволюції типів катакомбних ножів Нижнього Подоння і Подонців'я, які зіставив з привольненським і костромським етапами (1976, с. 51, 95, 140, 143).

С. М. Кореневський (1978) показав загальну тенденцію в поширенні типів ножів ранньої та середньої бронзи в степових культурах Східної Європи та Північного Кавказу і створив прецедент зіставлення матеріалів різних регіонів. Він виділив чотири групи ножів: I — з клинком, розширеним до округлого чи прямого леза; II — з виділеним і підгострим лезом; III — листоподібні з широким лезом; IV — листоподібні з вузьким лезом. Іншими словами, врахував найзагальніші морфологічні риси знарядь, що відображають подібність їхніх форм за доби ранньої та середньої бронзи на великій території. Та подальше накопичення джерел показало, що в кожній із цих груп ножі різняться деталями форми, пропорціями та розмірами, що й стало основою детальнішої класифікації ножів у певних регіонах.

Докладнішу морфологічну характеристику ножів розроблено через уточнення культурно-хронологічної схеми кавказької металургії, доповненої андрюковським і успенським періодами (Рысин 1996; Кияшко 2002), а також степових культур Передкавказзя (Трифонов 1991; Гей 2000; тощо), при виділенні осередків металообробки (Гак 2005; 2007), у зв'язку з уточненням культурно-хронологічної схеми катакомбних поховань Сіверського Дінця (Смирнов 1996), а також у зв'язку з характеристикою металу та зброї майкопської культури (Кореневський 2011; 2017).

У підсумку маємо. По-перше, виявлено загальні тенденції в розвитку металообробки Кав-

казу і прилеглих степових територій, які певною мірою є опорою для розробки регіональних хронологічних схем на основі предметів-індикаторів, зокрема ножів як наймасовішої категорії металевих інвентарю. По-друге, попри деякі відмінності у визначенні типів (пов'язаних із числом вибірки, деякими принципами класифікації), можна говорити, що нині вироблено загальні критерії типології ножів, на які спирається і ця робота. По-третє, вказано на необхідність уточнення локальних особливостей і поширення типів, що вимагає аналізу масового матеріалу культур для зіставлення їх.

Попередня робота з типології ножів ямної та катакомбної культур показала схожість низки виділених груп, тобто спільних для обох культур (Черных Л. 2009; 2011), що виправдовує розгляд ножів разом, у складі загальної формально-типологічної схеми для вияву хронологічної лінії розвитку типів. Окрім того, перевірка попередньої роботи уможливила встановити й усунути неточності у визначенні форми деяких виробів і віднести їх до певних типів.

У характеристиці типів ножів здебільшого основну увагу приділяють формі та розміру клинка. Конфігурацію клинка визначає місце його максимальної ширини і форма завершення леза. Але загальновідомі труднощі в класифікації ножів пов'язані зі сточуванням лез під час використання. Через це, по-перше, як зауважив С. Н. Братченко (1976, с. 49), лише наявність серії подібних виробів уможливує уникнення виділення випадкових форм. По-друге, доцільно враховувати оформлення черешка, форму переходу від нього до клинка і прилеглої частини клинка (плічок). Виходячи з цих міркувань, типологію ножів укладено з урахуванням таких ознак:

1) форма і параметри черешка, а також характер переходу від нього до клинка: виділений / невиділений (безчерешковий) та намічений плавним прогином до плічок;

2) параметри, що характеризують загальну конфігурацію клинка, його пропорції, а саме:

- місце максимальної ширини клинка: біля черешка; посередині; наприкінці леза, однакова по всій довжині (паралельні сторони клинка);

- форма завершення леза (спрямлена, заокруглена, загострена);

- форма плічок (прямі або високі, пологі, округлі);

- бічні сторони клинка (прямі — прямо звужуються / паралельні; опуклі, увігнуті);

3) характер заточки клинка — ножі однолезові / дволезові; по всьому периметру клинка / частина клинка;

4) враховано пропорції ножів, пов'язані з такими параметрами, як довжина й ширина клинка (плічок). Але індексація цих параметрів (співвідношення між довжиною клинка та його максимальною шириною) ускладнюється через

значну кількістю ножів із сточеним лезом або зотлілим клинком. Тож низку предметів віднесено до якоїсь групи умовно, виходячи з форми та параметрів частини біля черешка (характер переходу від черешка до клинка, форма та ширина плічок).

II. Типологія ножів. Як сказано вище, основу дослідження становлять матеріали вибірки з ямних і катакомбних поховань, залучено також ножі з Михайлівського та Серебрянського поселень. Усього задіяно 309 ножів: 140 походять із поховань ямної КС, а також синхронних у кам'яних чи дерев'яних скринях (кемі-обінські), і 159 ножів — із пам'яток катакомбної КС і 10 із випадкових знахідок і поховань ранньої / середньої бронзи, культурну позицію яких не визначено

Виділено дев'ять груп ножів, а в декотрих — типи і варіанти. Характеристику їх подано разом з культурно-хронологічним визначенням і територією поширення.

Група I. Ножі з невиділеним або ледь помітним переходом від черешка до клинка — 23 од. За термінологією С. М. Коренєвського, «безчерешкові і півбезчерешкові» (2011, с. 41—47). Клинок — трикутний, ромбоподібний або овальний.

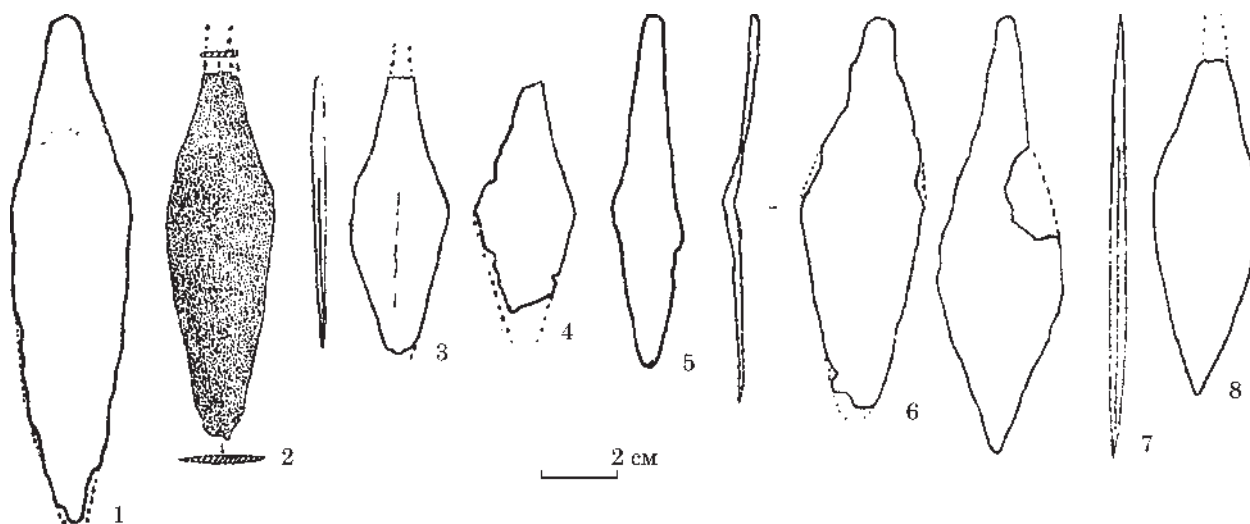
Тун 1. Безчерешкові ножі — 8 од. (рис. 2). Мають видовжену ромбоподібну або лінзоподібну форму, перехід від черешка до клинка практично не виділено або іноді ледь намічено помітним прогином. Довжина 8,0—13,2 см, ширина клинка 2,0—3,2 см (тут і далі маємо на увазі мінімальні і максимальні параметри). Черешок дещо потовщений, має заокруглену п'яту. Довжина від п'яти до максимальної ширини клинка різна і становить від однієї третини до половини довжини ножа. Цілком можливо, що чотири ножі (рис. 2: 2—4, 8) мали довший частково втрачений черешок, тобто могли бути півбезчерешковими. Походять із поховань кемі-обінської, ямної та катакомбної КС, зокрема ранньокатакомбної та інгульської, розсіяних на теренах від Донеччини до Поінгулля (рис. 3).

Тун 2. Півбезчерешкові — 15 од. (рис. 4). Походять із Нижнього Подніпров'я, Криму, р. Молочна та Сіверськодонецчини (рис. 5). За деталями форми виділено три варіанти.

Варіант А. Ножі з черешком, дуже розширеним від п'яти до високих уступчастих плічок. Довжина 7,4—11,0 см, ширина клинка 2,4—3,0 см. Із дев'яти од. сім походять з пізньоямних поховань Нижнього Подніпров'я, Північно-Західного Приазов'я, р. Молочна та Криму (рис. 4: 1—7), з ранньокатакомбного та пізньокатакомбного поховань на Сіверському Дінці (рис. 4: 8, 9).

Варіант Б. Два ножі, в яких розширений черешок плавно переходить у клинок ромбоподібної форми. Довжина 12,4—11,0 см, ширина клинка 3,0—3,2 см (рис. 4: 10, 11). Походять

Рис. 2. Ножі типу I.1: 1 — Фрунзе к. 3Б; 2 — Давидівка 1/5; 3 — Любиме 13/1; 4 — Відрадне 1/15; 5 — Кривий Ріг, ПГСК 2/18; 6 — Василівка 7/7; 7 — Нове 1/2; 8 — Крим, ур. Абдал 1/2 (1, 3 — Братченко 2001; 2, 7 — Кубишев и др. 1982; 4 — Шапошникова и др. 1986; 5 — Мельник, Стеблина 2012; 6 — Kaiser, Plešivenko 2000; 8 — Щепинский 2002)

Fig. 2. Knives of Type I.1: 1 — Frunze, kurgan 3B; 2 — Davydivka 1/5; 3 — Liubyme 13/1; 4 — Vidradne 1/15; 5 — Kryvyi Rih, PGSK 2/18; 6 — Vasylivka 7/7; 7 — Nove 1/2; 8 — Crimea: Abdal 1/2 (1, 3 — Bratchenko 2001; 2, 7 — Kubishev et al. 1982; 4 — Shaposhnikova et al. 1986; 5 — Melnik, Steblina. 2012; 6 — Kaiser, Plešivenko 2000; 8 — Shchepinskii 2002)

Рис. 3. Карта поширення ножів типу I.1: 1 — Фрунзе; 2 — Давидівка; 3 — Любиме; 4 — Відрадне; 5 — Кривий Ріг; 6 — Василівка; 7 — Нове; 8 — Крим, ур. Абдал. **Умовні позначки:** I — кемі-обінські та ямні поховання; II — катакомбні поховання

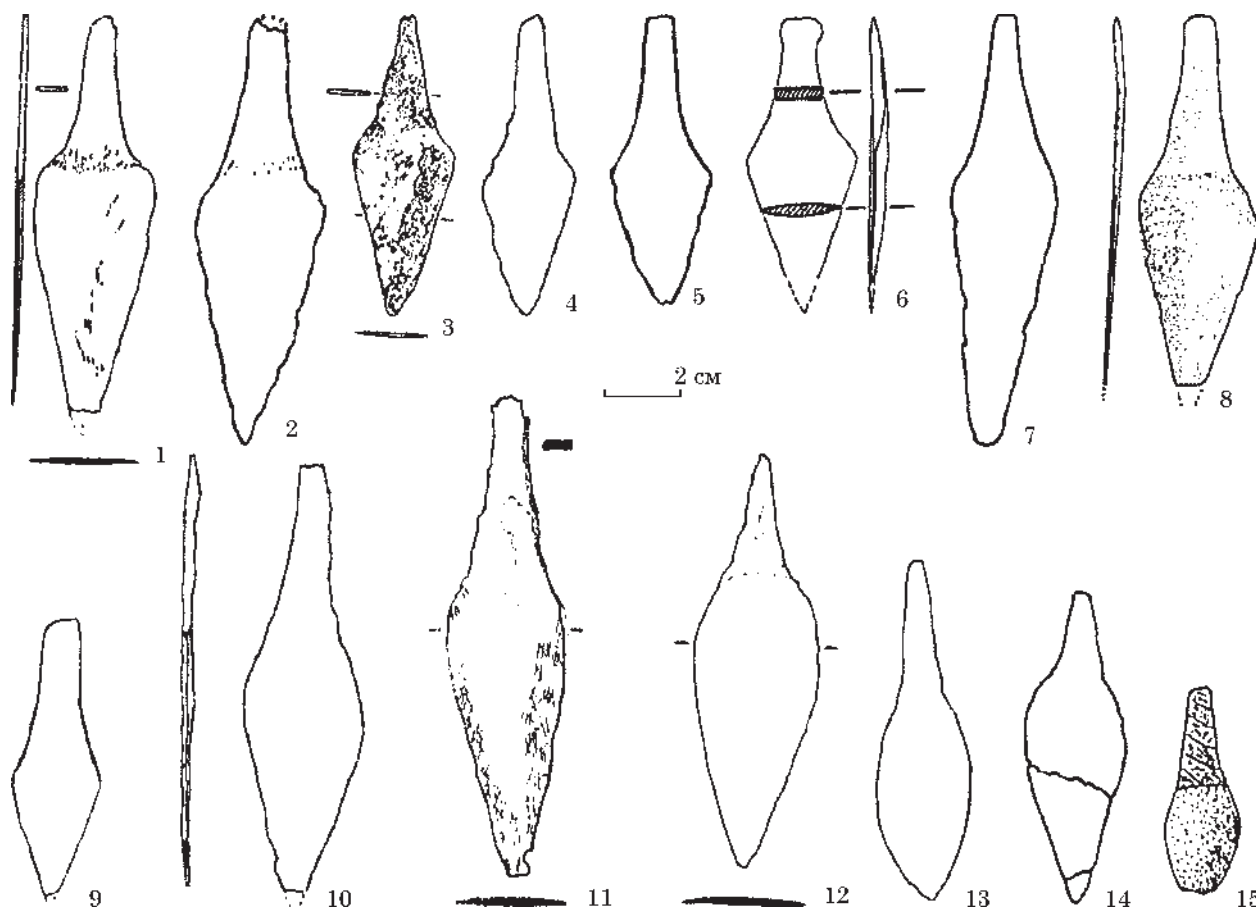
Fig. 3. Spatial distribution of Type I.1 knives: 1 — Frunze; 2 — Davydivka; 3 — Liubyme; 4 — Vidradne; 5 — Kryvyi Rih; 6 — Vasylivka; 7 — Nove; 8 — Crimea, Abdal. **Legend:** I — Kemi-Oba and Yamna graves; II — Catacomb graves

із пізньодонецького поховання у Подонців'ї та пізньокатакомбного в Північному Криму.

Варіант В. Чотири ножі, в яких розширений від п'яти черешок має незначний прогин перед

овальним клинком. Виявлені в трьох пізньоямних похованнях Подніпров'я і Північного Криму (рис. 4: 12, 14, 15) і донецької катакомбної культури в зруйнованому кургані на р. Ос-

Рис. 4. Ножі типу I.2: 1 — Вовчанськ 2/2; 2 — Виноградне 19/6; 3 — Шевченко 28/14; 4 — Красне 6/2; 5 — Попівка 1/2; 6 — Залізний Порт 1/15; 7 — Новопислипка 5/6; 8 — Привілля 1/4; 9 — Новомикільське 1/2; 10 — Покровське 1/4; 11 — Цілинне 6/4; 12 — Любимівка 27/2; 13 — Шелаєве, Кубаєва Могила, розораний курган; 14 — Рисове 1/66; 15 — Чкаловка 5/1 (1 — Кубішев і др. 1980; 2 — Рассамкін 1991; 3 — Черных, Дараган 2014; 4 — Черненко і др. 1975; 5 — Дашевская 1969; 6 — Евдокимов і др. 1982; 7 — Вязьмитіна та ін. 1960; 8 — Братченко 2001; 9 — Братченко, Швецов 1991; 10 — Кравець і др. 2000; 11 — Генинг, Корпусова 1989b; 12 — Лесков 1968; 13 — Берестнев 2001; 14 — Щепинский, Черепанова 1969; 15 — Ковалева і др. 1987)

Fig. 4. Knives of Type I.2: 1 — Vovchansk 2/2; 2 — Vynohradne 19/6; 3 — Shevchenko 28/14; 4 — Krasne 6/2; 5 — Popivka 1/2; 6 — Zaliznyi Port 1/15; 7 — Novopyslivka 5/6; 8 — Pryvillia 1/4; 9 — Novomykilske 1/2; 10 — Pokrovske 1/4; 11 — Tsilyne 6/4; 12 — Liubymivka 27/2; 13 — Shelayeve, Kubayeva Mohyla, plough-damaged kurgan; 14 — Rysove 1/66; 15 — Chkalovka 5/1 (1 — Kubishev et al. 1980; 2 — Rassamakin 1991; 3 — Chernikh, Daragan 2014; 4 — Chernenko et al. 1975; 5 — Dashevskaya 1969; 6 — Yevdokimov et al. 1982; 7 — Vyazmitina et al. 1960; 8 — Bratchenko 2001; 9 — Bratchenko, Shvetsov 1991; 10 — Kravets et al. 2000; 11 — Gening, Korpusova 1989b; 12 — Leskov et al. 1968; 13 — Berestnev.2001; 14 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 15 — Kovaleva et al. 1987)

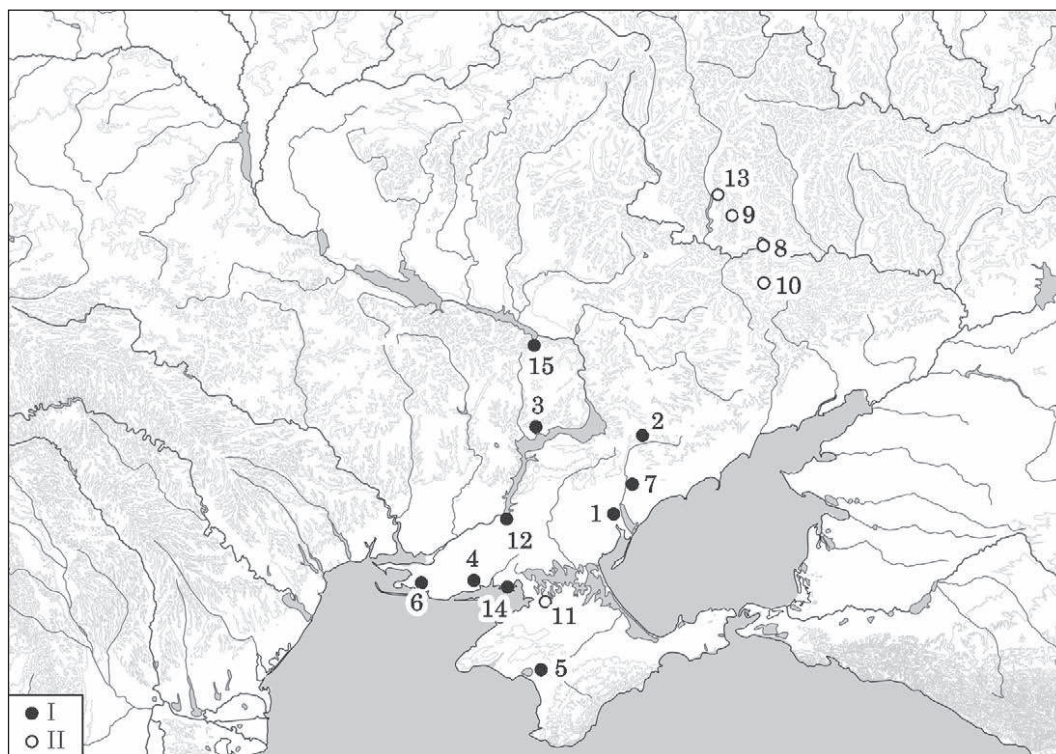
кіл (рис. 4: 13). Довжина 5,2—10,6 см, ширина клинка 2,0—3,2 см.

На думку С. М. Кореневського, безчерешкові та півбезчерешкові ножі наслідують виробництва майкопської культури та синхронних пам'яток Переднього Сходу, де були найдавнішими формами ножів. Дослідник відзначає широке їх розповсюдження за межами майкопської культури, зокрема в балкано-дунайських культурах і на Правобережжі Дніпра (Трипілля VII) приблизно в першій чверті IV тис. до н. е. як конвергентного явища, а в культурах Степу на північ від МНО — як «конкретний» майкопський вплив (2011, с. 43—47). Виходячи з вибірки, у Північному Причорномор'ї такі ножі побутували протягом усього періоду ранньої/середньої бронзи, а такий елемент, як більш-менш виражене розширення черешка до клинка, зберігається в но-

жах різної конфігурації — лопатоподібні (бритви), листоподібні, трикутні та деякі п'ятикутні, які розглянемо далі. Тут до групи I.2 внесено найвиразніші півбезчерешкові зразки.

Група II. Ножі з кривим клинком — 7 од. Довжина 6,6—13,6 см, ширини плічок 1,8—3,5 см (рис. 6). Трапилися в похованнях, розсіяних на широкому просторі (рис. 7). П'ять (рис. 6: 1—5) виявлено в похованнях ямної культури від раннього (Сватове) до пізнього періодів (Жданов-Виноградники), два — у ранньокаткомбних похованнях Подонців'я (рис. 6: 6, 7).

Більшість ножів мають прямий черешок з чітко виділеним переходом до клинка, з округлими чи прямими плічками. На одному черешок дуже розширений до клинка, перехід з одного боку помітно ледь виступаючим плічком, з іншого — плавно переходить в заокруглене лезо, тобто його можна

Рис. 5. Карта поширення ножів типу I.2: 1 — Вовчанськ; 2 — Виноградне; 3 — Шевченко, Шахтар; 4 — Красне; 5 — Попівка; 6 — Залізний Порт; 7 — Новопислипівка; 8 — Привілля; 9 — Новомикільське; 10 — Покровське; 11 — Цілинне; 12 — Любимівка; 13 — Шелаяєве; 14 — Рисове; 15 — Чкаловка. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 5. Spatial distribution of Type I.2 knives: 1 — Vovchansk; 2 — Vynohradne; 3 — Shevchenko, Shakhhtar; 4 — Krasne; 5 — Popivka; 6 — Zaliznyi Port; 7 — Novopylipivka; 8 — Pryvillia; 9 — Novomykilske; 10 — Pokrovske; 11 — Tsilynnne; 12 — Liubymivka; 13 — Shelayeve; 14 — Rysove; 15 — Chkalovka. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

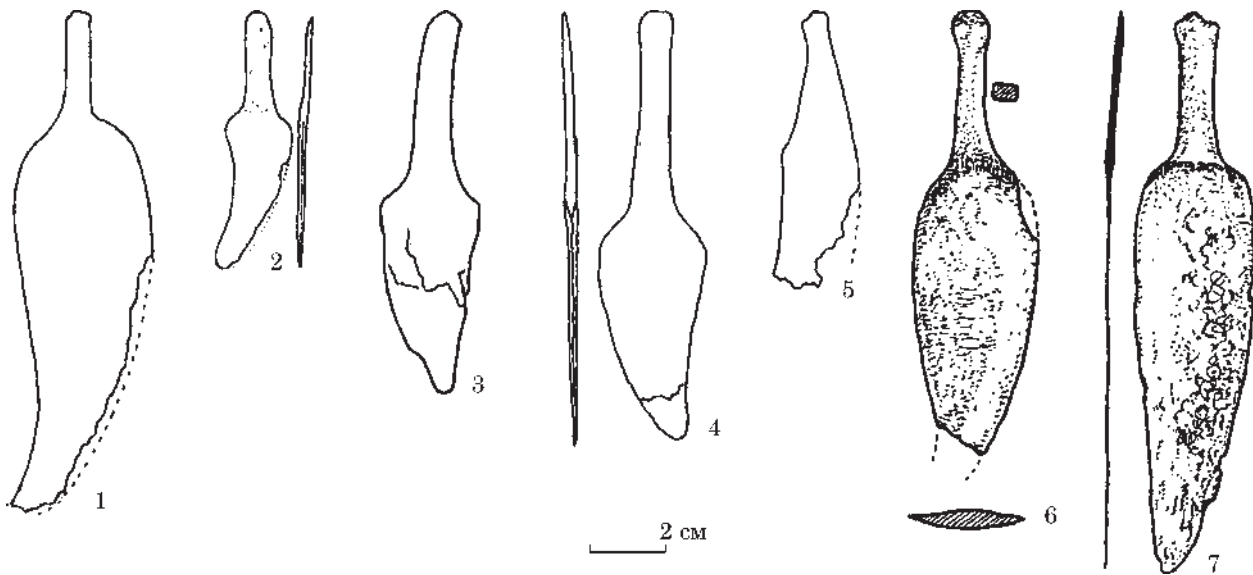
віднести до півбездерешкових ножів (рис. 6: 5). Ножі з катакомбних поховань за формою плічок і пропорціями є близькі до характерних для ранньокатакомбного періоду листоподібних форм, але відрізняються легкою кривизною клинка, помітною на ножі з Жолобка, яка припускається і для ножа із Зимогір'я (Смирнов 1996, с. 16—17; Братченко 2001, с. 113, рис. 39: 3).

Найвиразнішим у цій групі є ніж з основного поховання 12/1 біля м. Сватове. Зіставлення його з ранньокатакомбними ножами стало підставою для твердження про їхню синхронність (Смирнов 1996, с. 16—17). Але, виходячи з ранньої дати комплексу Сватове 12/1, навряд чи це правомірно.

Група III. Сюди віднесено ножі, названі в літературі умовно бритвами, за Б. А. Куфтіним (1949), чи рідше «свіжувальними ножами», за Г. Чайлдом (1956, с. 109). Такі ножі з пам'яток степових культур Причорномор'я і Північного Кавказу С. М. Кореневський відніс до групи I: з розширеним і заокругленим вістрям; максимальне розширення леза припадає на нижню половину клинка (1978, с. 34—36). Автор врахував вісім знахідок: три з Прикубання без чіткої культурної атрибуції, один із циліндричного дольмена в ст. Новосвободній віднесено до майкопської культури, чотири з пам'яток ямної

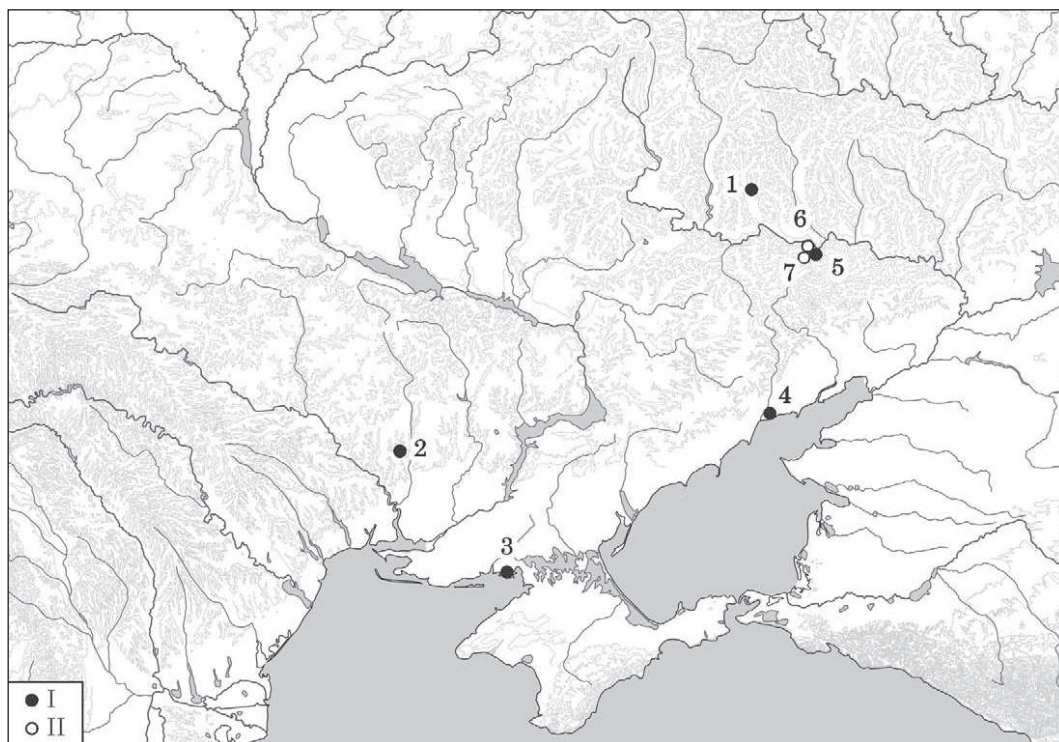
культури Нижнього Подніпров'я та Поінгулля, а також вказав аналогії з пам'яток Болгарії (Езеро В) і поховання біля м. Ямбол, що належать до другого етапу РБВ стародавньої металургії цього регіону, за С. М. Чернихом. Через це побутування цієї групи ножів визначено в широких межах ранньої бронзи (Кореневський 1978, с. 34—36, 45). Надалі ареал ножів групи I (за С. М. Кореневським) був розширений знахідками з комплексів МНО, ямної та новотиторовської культур із Подніпров'я, Приазов'я, Середнього і Нижнього Подоння та Передкавказзя (Синюк 1983, с. 25—26, 125—126, рис. 8; Братченко 1996а, с. 40—43; 2001, с. 24; Трифонов 1991, с. 112, рис. 9: 40; Гей 2000, с. 151—152 тощо). До ножів-бритв було залучено екземпляри з ширшим списком ознак конфігурації клинка, тобто знаряддя не тільки з розширеною нижньою третьою клинка, але із клинком овальної конфігурації, де максимальна ширина припадає приблизно на середину клинка. С. Н. Братченко співвідносив ножі-бритви з ранньобронзовим віком, долучаючи й пам'ятки пізньоямного часу (там само).

Нині знахідки ножів-бритв на теренах України збільшено за рахунок раніше не врахованих предметів із прямим лезом, а також ножів з овальною конфігурацією клинка (Черних Л.

Рис. 6. Ножі групи II: 1 — Сватове 12/1; 2 — Водяно-Лорине 1/12; 3 — оз. Старе 14/22; 4 — Калинівка 1/5; 5 — Зимогір'я 1/14; 6 — Зимогір'я 2/9; 7 — Жолобок 3/9 (1 — Братченко 2004; 2 — Шапошникова и др. 1987; 3 — Щепинский, Черепанова 1969; 4 — Кульбака 1985; 5 — Пыслару, Самойленко 2010; 6, 7 — Братченко 2001)

Fig. 6. Knives of Group II: 1 — Svatove 12/1; 2 — Vodiano-Loryne 1/12; 3 — Stare Lake 14/22; 4 — Kalynivka 1/5; 5 — Zymohirya 1/14; 6 — Zymohirya 2/9; 7 — Zholobok 3/9 (1 — Bratchenko 2004; 2 — Shaposhnikova et al. 1987; 3 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 4 — Kulbaka 1985; 5 — Pislaru, Samoilenko 2010; 6, 7 — Bratchenko 2001)

Рис. 7. Карта поширення ножів групи II: 1 — Сватове; 2 — Водяно-Лорине; 3 — оз. Старе; 4 — Калинівка 1/5; 5, 6 — Зимогір'я; 7 — Жолобок. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 7. Spatial distribution of Group II knives: 1 — Svatove; 2 — Vodiano-Loryne; 3 — Stare Lake; 4 — Kalynivka 1/5; 5, 6 — Stare Lake; 7 — Zholobok. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

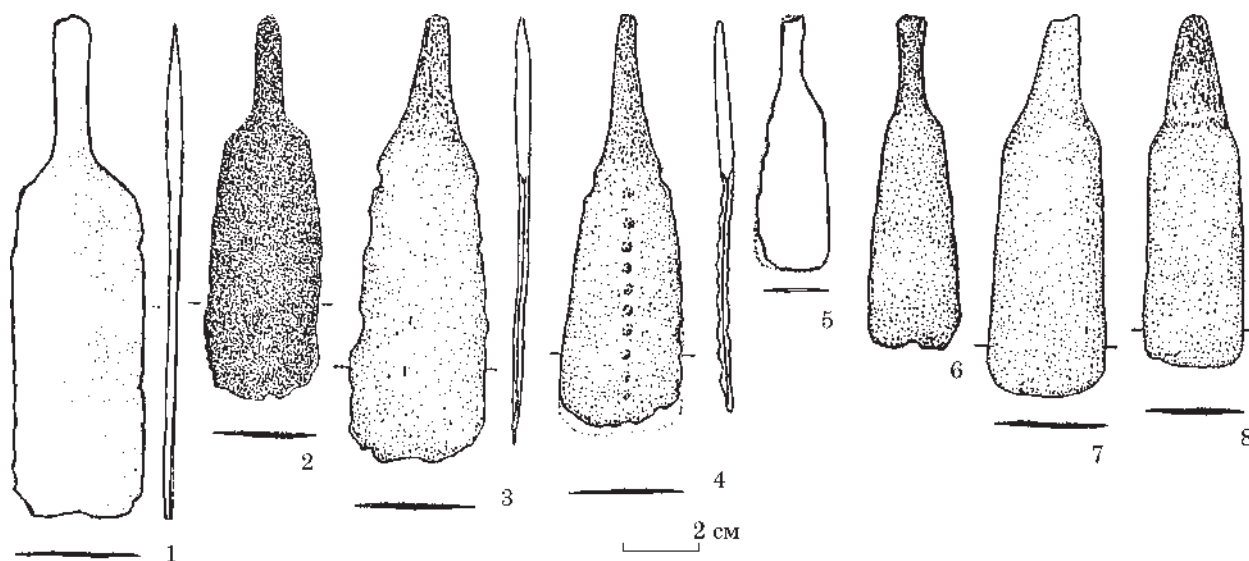
2009, с. 48, рис. 2; Николова, Черных 2012, рис. 1). Вкажемо, що два ножі ямної КІС залучено в цих роботах помилково¹. Відтак, маємо ножів-бритв

21 од. із поховань ямної та катакомбної КС України, які можна поділити на три типи.

1. При зверненні до першоджерел з'ясувалося, що фрагментовані ножі з поховання 2/2 біля с. Ясски

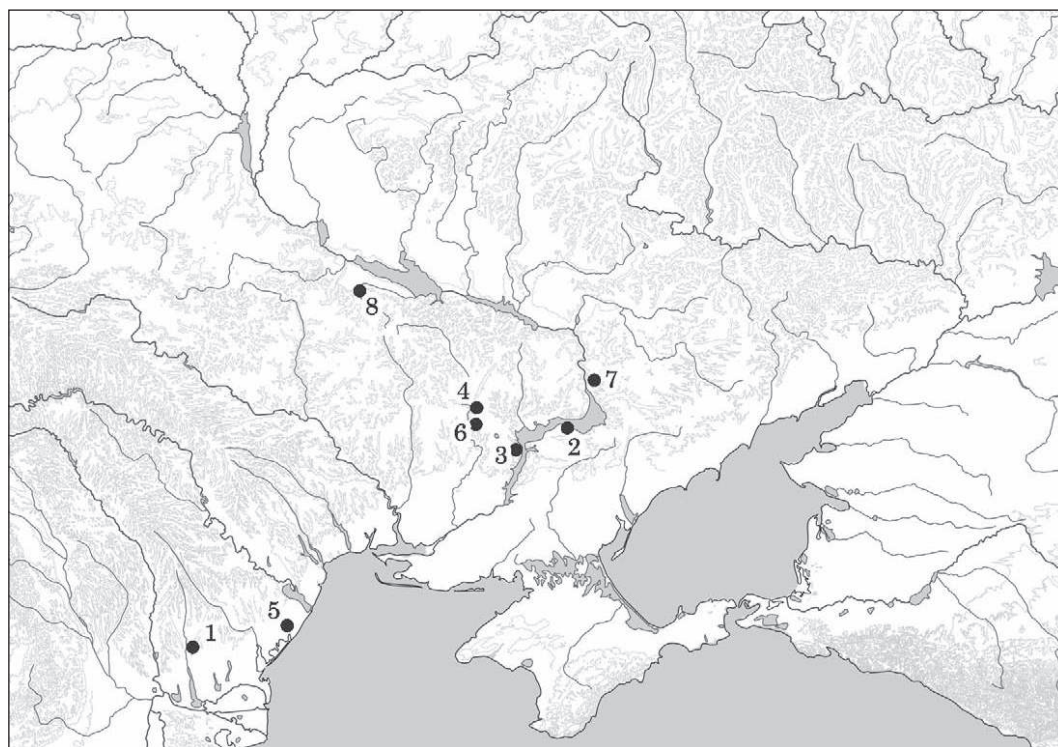
(Алексеева 1976, табл. XV: 4) і 3/24 Чкаловської гр. I біля м. Орджонікідзе (Мозолевский 1979, табл. XVII: 6) належать до інших типів.

Рис. 8. Ножі типу III.1: 1 — Тараклія II 10/19; 2 — Балки, Висока Могила 6; 3 — Михайлівське поселення; 4 — Кривий Ріг, група Рядові Могили 2/1; 5 — Алкалія 5/8; 6 — Кривий Ріг, Царева Могила 10; 7 — Жовтневе II 5/7; 8 — Сміла 521/8 (1 — Агульніков, Савва 1986; 2 — Бидзиля, Яковенко 1971; 3 — Лагодівська та ін. 1962; 4 — Мельник, Стеблина 2012; 5 — Субботин и др. 1987; 6 — Fabritzius 1925; 7 — Рассамакін и др. 1982; 8 — Братченко 1996а)

Fig. 8. Knives of Type III.1: 1 — Tarakliya II 10/19; 2 — Balky, Vysoka Mohyla 6; 3 — Mykhailivka settlement; 4 — Kryvyi Rih, Riadovi Mohyly Group 2/1; 5 — Alkaliya 5/8; 6 — Kryvyi Rih, Tsareva Mohyla 10; 7 — Zhovtneve II 5/7; 8 — Smila 521/8 (1 — Agulnikov, Savva 1986; 2 — Bidzilya, Yakovenko 1971; 3 — Lagodovska et al. 1962; 4 — Melnik, Steblina 2012; 5 — Subbotin et al. 1987; 6 — Fabritzius 1925; 7 — Rassamakin et al. 1982; 8 — Bratchenko 1996a)

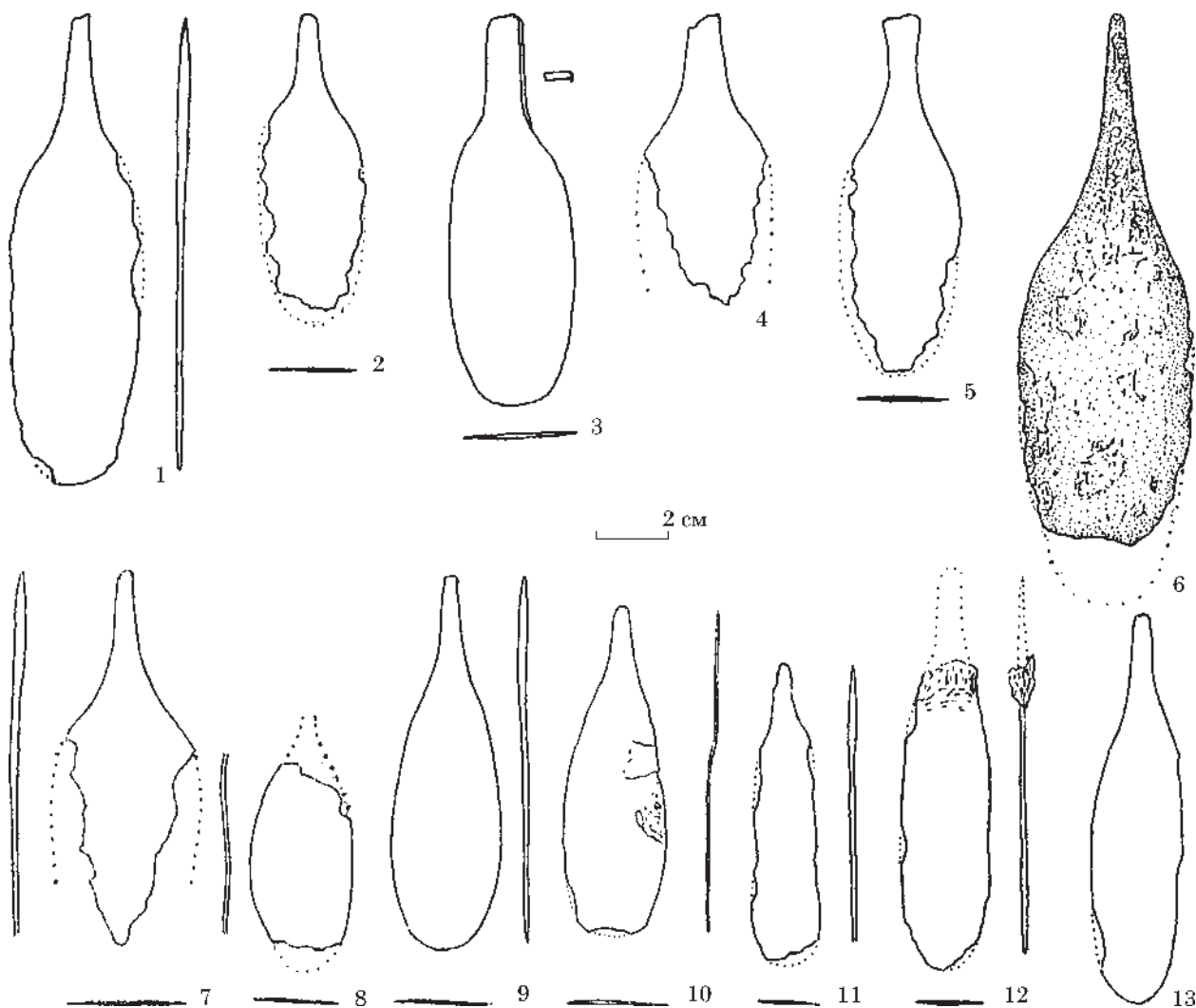
Рис. 9. Карта поширення ножів типу III.1 у похованнях ямної культури: 1 — Тараклія; 2 — Балки; 3 — Михайлівське поселення; 4, 6 — Кривий Ріг, Царева Могила, група Рядові могили; 5 — Алкалія; 7 — Жовтневе; 8 — Сміла

Fig. 9. Spatial distribution of Type III.1 knives in Yamna graves: 1 — Tarakliya; 2 — Balky; 3 — Mykhailivka settlement; 4, 6 — Kryvyi Rih, Tsareva Mohyla, Riadovi Mohyly Group; 5 — Alkaliya; 7 — Zhovtneve; 8 — Smila

Тун 1. Ножі з прямокутною або трапеціє-подібною конфігурацією клинка, з широким випрямленим лезом — лопатоподібні. Вісім од., усі походять з пам'яток ранньої бронзи.

Довжина 9,3—13,0 см, ширина клинка 2,5—3,4 см (рис. 8).

За формою черешка і плічок виділяємо такі варіанти.

Рис. 10. Ножі типів III.2 і III.3: 1 — Михайлівське поселення; 2 — Зарічне 6/8; 3 — Приморське 1/50; 4 — Болотне 15/13; 5 — Миколаївка 6/2; 6 — Кривий Ріг, Царева Могила; 7 — Кремінна 2/4; 8 — Алкалія 3/33; 9 — Жданов-Виноградники 1/7; 10 — фонди ІА НАН України, б. н.; 11 — Відрадне 1/5; 12 — Балабанівка 1/1; 13 — Красна Зоря 2/9 (1 — Лагодовська та ін. 1962; 2 — Михайлов 1995; 3 — Субботин 2003; 4 — Генинг, Корпусова 1989а; 5 — Братченко 1996б; 6 — Архів Херсонського історичного музею; 7 — Санжаров, Братченко 1999; 8 — Субботин і др. 1988; 9 — Кульбака, Качур 1998; 11 — Шапошникова і др. 1986; 12 — Шапошникова і др. 1987; 13 — Санжаров 1992)

Fig. 10. Knives of Type III.2 and III.3: 1 — Mykhailivka settlement; 2 — Zarichne 6/8; 3 — Prymorske 1/50; 4 — Bolotne 15/13; 5 — Mykolayivka 6/2; 6 — Kryvyi Rih, Tsareva Mohyla; 7 — Kreminna 2/4; 8 — Alkaliya 3/33; 9 — Zhdanov-Vynohradnyky 1/7; 10 — Scientific Storage of the IA NAS of Ukraine, non-numbered; 11 — Vidradne 1/5; 12 — Balabanivka 1/1; 13 — Krasna Zoria 2/9 (1 — Lagodovska et al. 1962; 2 — Mikhailov 1995; 3 — Subbotin 2003; 4 — Gening, Korpusova 1989a; 5 — Bratchenko 1996b; 6 — Archive of the Kherson Historical Museum; 7 — Sanzharov, Bratchenko 1999; 8 — Subbotin et al. 1988; 9 — Kulbaka, Kachur 1998; 11 — Shaposhnikova et al. 1986; 12 — Shaposhnikova et al. 1987; 13 — Sanzharov 1992)

Варіант А. Два ножі з прямим черешком з чітким переходом до трохи пологих відносно широких плічок і майже прямокутним клинком (рис. 8: 1, 2).

Варіант Б. Два ножі з прямим черешком; вузькі асиметричні плічки ледь виражені, клинок має трапецієподібну форму (рис. 8: 5, 6).

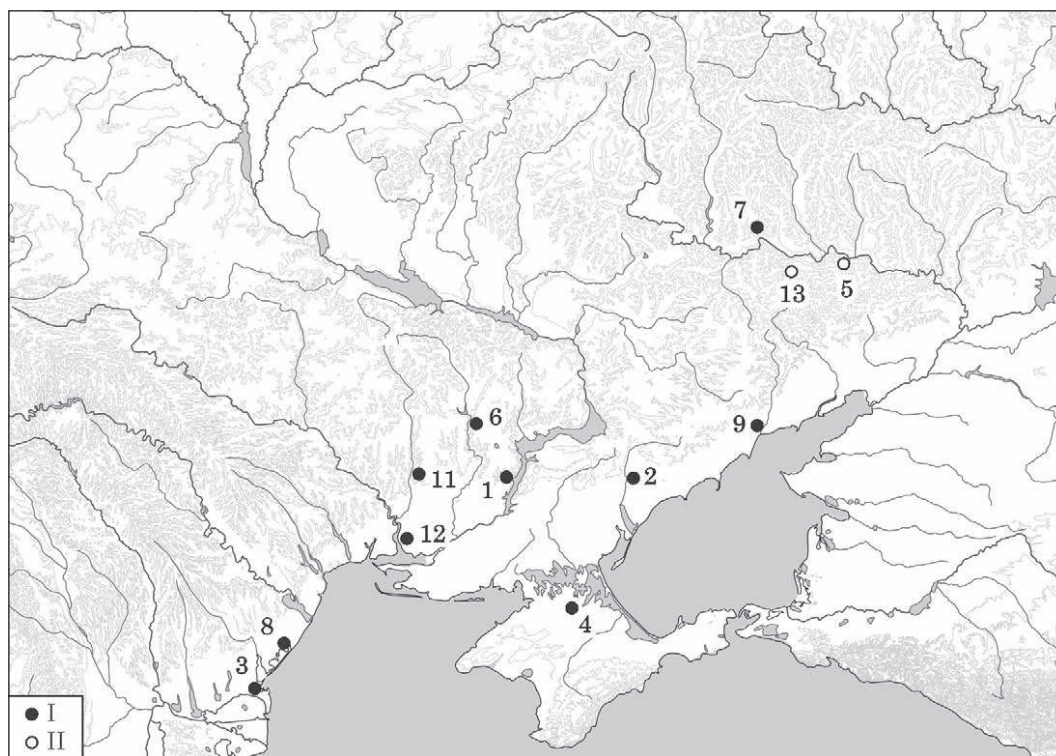
Варіант В. Чотири од. з черешком, розширеним від п'яти до клинка із ледь вираженими плічками (рис. 8: 3, 4, 7, 8)

Тип 2. Ножі із заокругленим клинком у формі широкого овалу, плічки не виражено. Десять од. із пам'яток ранньої і середньої бронзи

(рис. 10) ². Довжина цілих зразків 8,0—12,6 см,

2. Ножі із втраченими деталями віднесено до цієї групи умовно. Ніж із п. 15/13 біля с. Болотне — за слідами від зітлілого клинка на дні (Генинг, Корпусова 1989а). Що ж до форми ножа із Кремінної 2/4, то автори публікації припускають два варіанти: або вона подібна до листоподібного ножа-кинджала із п. 1/8 біля с. Огородне, або до ножа-бритви із п. 1/7 з кургану біля Жданов-Виноградники (Санжаров, Черных 2005, с. 125). Другий варіант видається ймовірнішим: тонкий, звужений до кінця черешок і плавний перехід до клинка зближують цей ніж з іншими ножами типу III.2. Два ножі — депаспорти-

Рис. 11. Карта поширення ножів типів III.2 і III.3: 1 — Михайлівка; 2 — Зарічне; 3 — Приморське; 4 — Болотне; 5 — Миколаївка; 6 — Кривий Ріг; 7 — Кремінна; 8 — Алкалія; 9 — Жданов-Виноградники; 11 — Відрадне; 12 — Балабанівка; 13 — Красна Зоря. **Умовні позначки:** I — кемі-обінські та ямні поховання, поселення Михайлівка III; II — катакомбні поховання

Fig. 11. Spatial distribution of Type III.2 and III.3: 1 — Mykhailivka; 2 — Zarichne; 3 — Prymorske; 4 — Bolotne; 5 — Mykolayivka; 6 — Kryvyi Rih; 7 — Kreminna; 8 — Alkaliya; 9 — Zhdanov-Vynohradnyky; 11 — Vidradne; 12 — Balabanivka; 13 — Krasna Zoria. **Legend:** I — Kemi-Oba and Yamna graves, Mykhailivka settlement III; II — Catacomb graves

найбільша ширина клинка припадає на його середину або нижню третину і становить 2,8—3,4 см. За формою черешка зняряддя цього типу можна поділити на два варіанти.

Варіант А. Більшість (7 од.) має вузький черешок (завширшки 0,4 см біля п'яти), плавно розширений до клинка, перехід до нього у вигляді плавного прогину (рис. 10: 1, 2, 6—10). Здебільшого черешок короткий 1,6—2,2 см, лише у двох ножів він довший — 3,0 і 3,2 см.

Варіант Б. Три ножі мають прямий, відносно широкий черешок до 1,0 см біля п'яти (рис. 10: 3—5).

Тип 3. Три ножі мають вузько-овальний клинок. Довжина 8,2—10,4 см, ширина клинка 1,8—2,4 см (рис. 10: 11—13). Як і варіант А

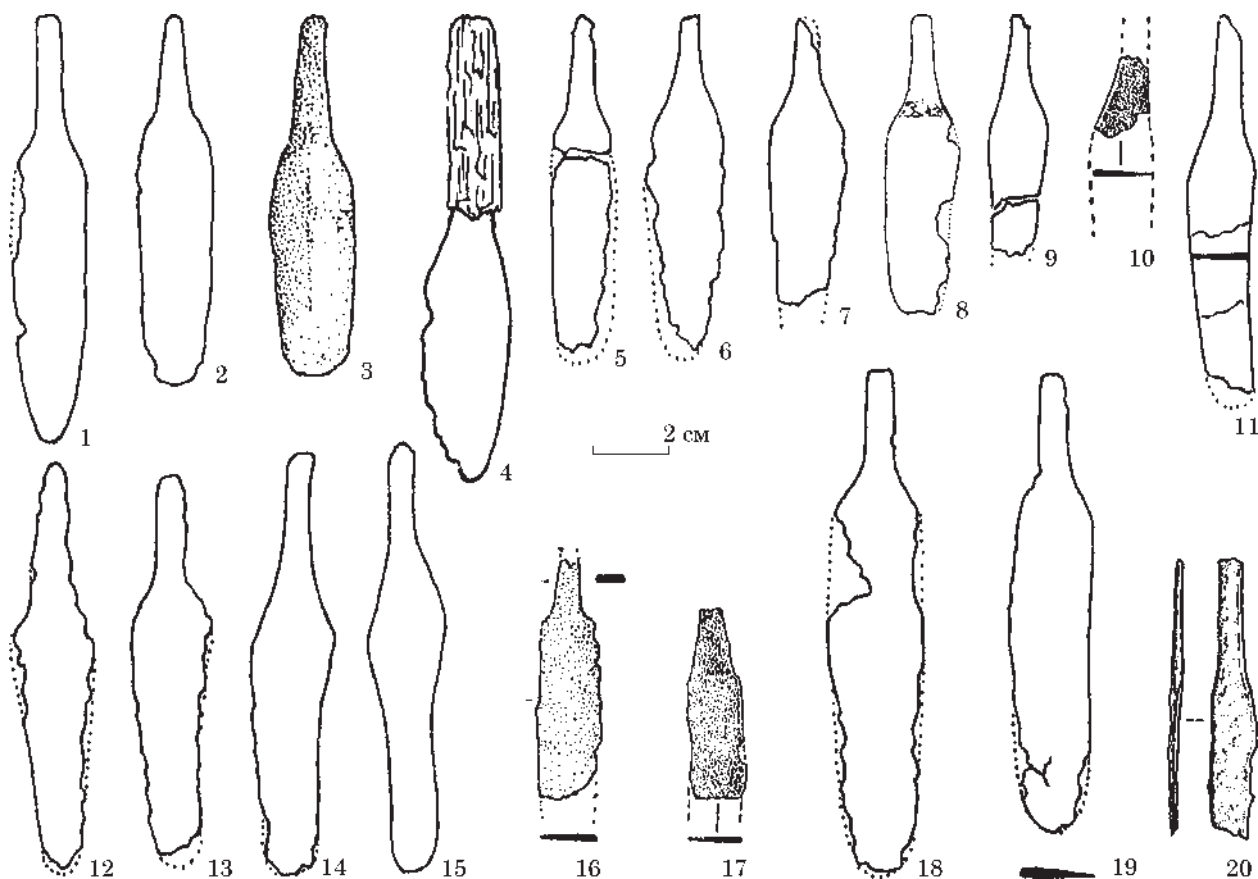
типу 2, вони мають вузький короткий черешок із плавним прогином у переході до клинка.

Хронологічну позицію поховань із ножами групи **III** було докладно розглянуто (Николова, Черних 2012). Сім ножів типу **III.1** супроводжували скелети в позі скорчено на спині, що мають стратиграфічні й обрядові прикмети раннього періоду ямної КС — вони основні в ямних курганах або впускні в енеолітичні. Один ніж походить із Михайлівського поселення. Знахідки походять головню з теренів на захід від Дніпра (шість), два ножі виявлено в курганах лівого берега Дніпра (рис. 9).

Територія поширення ножів типів **III.2** і **III.3** більша, ніж типу **III.1**. Знахідки їх трапилися від Подунав'я до Подонців'я (рис. 11), вони мають ширший діапазон зіставлень у пам'ятках РБВ і межі РБВ/СБВ. Окрім вказаних, це Прикубання та дольмени Верхньої Ешери. Хронологічно вони, мабуть, є більш пізніми. Більшість таких ножів трапилися в ямних похованнях, один у кам'яній скрині (Алкалія 3/33), впускних у кургани ямного часу, поза — скорчено на боці, що є ознаками пізньоямного періоду. Лише один ніж походить із поховання з позою скорчено на спині (Відрадне 1/5). Але пізня стратиграфічна позиція цього поховання та наявність плоскодонної амфори з вушками, яка

зовані. Один зберігається у фондах ІА НАН України (рис. 9: 10), інший (фрагментований) представлений у фотодокументах архіву Херсонського краєзнавчого музею з підписом «Царева Могила» (рис. 9: 6). За формою і параметрами цей ніж відрізняється від опублікованого з п. 10 Царевої Могили (Fabritzius 1925) і віднесений нами до типу **III.1**. Враховуючи незадовільний характер розкопок цього кургану, здійснених на початку ХХ ст., а також курганів поблизу, можна припустити, що ніж на фото походить із якогось зруйнованого поховання в кургані Царева Могила чи з кургану поблизу.

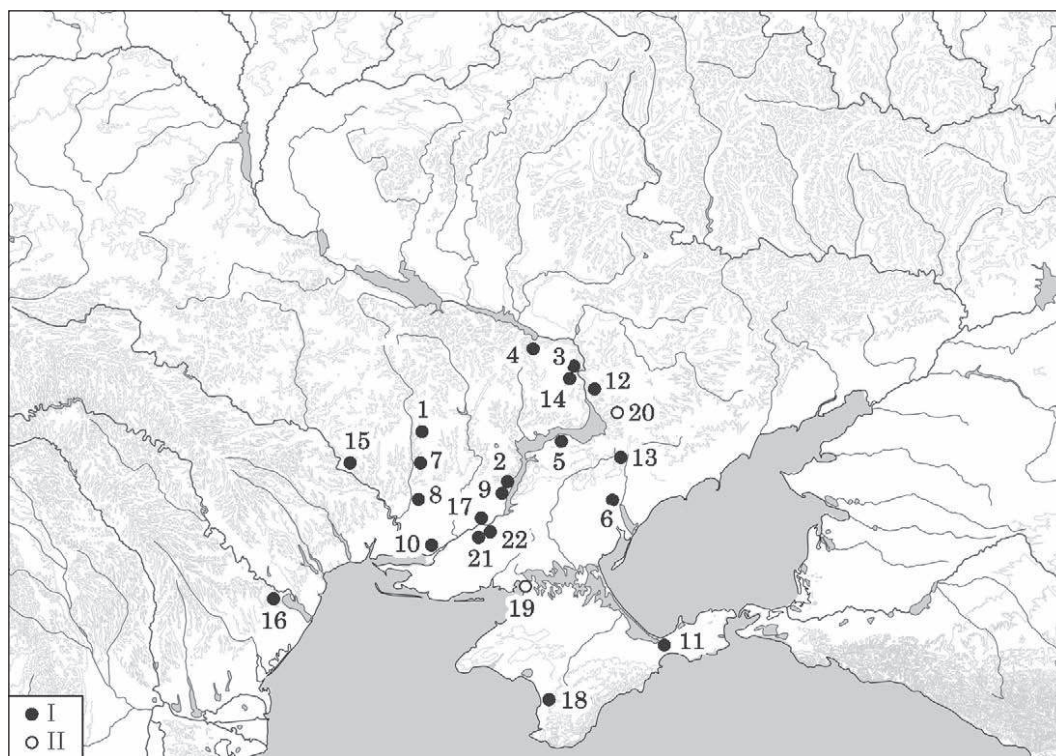
Рис. 12. Ножі групи IV: 1 — Березівка 1/1; 2, 9 — Михайлівське поселення; 3, 14 — Звонецьке II 23/14; 4 — Боровківка 1/11; 5 — Велика Знам'янка 5/3; 6 — Семенівка 2/1; 7 — Старогорожене 1/1; 8 — Добра Криниця 1/20; 10 — Білозерка 8/24; 11 — Виноградне 6/2; 12 — Вільноуланівка 3/8; 13 — Виноградне 3/40; 15 — Актове 7/18; 16 — Олонешть 6/2; 17 — Ольгівка 3/8; 18 — Петрівка; 19 — Філатівка 12/2; 20 — Оріхів Тарасова Могила 31 (1 — Бокий 1969; 2, 9 — Дагодовська та ін. 1962; 3, 14 — Ковалева і др. 1990; 4 — Ковалева і др. 1991; 5, 13 — Рассамакін і др. 1982; 6 — Михайлов 1991; 7 — Шапошникова і др. 1977; 8 — Шапошникова і др. 1985; 10 — Ніколова і др. 2011; 11 — Збенович, Черненко 1971; 12 — Телегін і др. 1977а; 15 — Шапошникова і др. 1987; 16 — Яровой 1990; 17 — Кубішев і др. 1984; 18 — фонди НМІУ 6. н.; 19 — Бессонова і др. 1984; 20 — Govedarica 2006)

Fig. 12. Knives of Group IV: 1 — Berezivka 1/1; 2, 9 — Mykhailivka settlement; 3, 14 — Zvoneteske II 23/14; 4 — Borovkivka 1/11; 5 — Velyka Znamyanka 5/3; 6 — Semenivka 2/1; 7 — Starohorozhene 1/1; 8 — Dobra Krynytsia 1/20; 10 — Bilozerk 8/24; 11 — Vynohradne 6/2; 12 — Vilnoulanivka 3/8; 13 — Vynohradne 3/40; 15 — Aktove 7/18; 16 — Olonesht 6/2; 17 — Olhivka 3/8; 18 — Petrivka; 19 — Filativka 12/2; 20 — Orihiv Tarasova Mohyla 31 (1 — Bokii 1969; 2, 9 — Lagodovska et al. 1962; 3, 14 — Kovaleva et al. 1990; 4 — Kovaleva et al. 1991; 5, 13 — Rassamakin et al. 1982; 6 — Mikhailov 1991; 7 — Shaposhnikova et al. 1977; 8 — Shaposhnikova et al. 1985; 10 — Nikolova et al. 2011; 11 — Zbenovich, Chernenko 1971; 12 — Telegin et al. 1977a; 15 — Shaposhnikova et al. 1987; 16 — Yarovi 1990; 17 — Kubishev et al. 1984; 18 — Storage of the National Museum of the History of Ukraine, without a number; 19 — Bessonova et al. 1984; 20 — Govedarica u. a. 2006)

належить до характерного типу посуду пізньоямного часу (Ніколова 1992b, с. 18; Братченко 1996a, с. 43), вказує, що і цей комплекс є пізньоямного періоду.

Два ножі виявлено в катакомбних похованнях Подонців'я. Одне, Червона Зоря 2/9, безперечно, ранньокатакомбне (Санжаров, Бритюк 1996; Братченко 2001, с. 100, рис. 26). Поховання 6/2 біля с. Миколаївка явно є пізнішим, що потребує подальшого уточнення. С. Н. Братченко (1996b) зарахував його до «середньокатакомбного» періоду; С. М. Смирнов (1996, с. 90, 174, рис. 41) розглядає його разом із пізньокатакомбними похованнями, які містили кераміку з ялинковою орнаментациєю.

Група IV. Ножі з вузьким клинком, який трохи звужується до заокругленого кінця. Ця досить численна серія знахідок (22 од.) походить із 16 поховань і поселення Михайлівка III, в ілюстрації подано 20 од. (рис. 12). Ще два з ямних поховань 9/11 і 37/1 курганної групи I біля с. Софіївка Каховського р-ну, судячи з опису їх у польовому звіті, за формою і параметрами цілком співпадають з цією групою (Шілов, Болдин 1972). Довжина 8,0—11,0 см, найбільша ширина, 1,2—2,2 см. Зазвичай черешок прямий, у декотрих трохи розширений до пологих чи прямих коротких плічок (рис. 12: 2, 9, 12, 17). На низці ножів клинок трохи асиметричний. На прикладі деяких предметів лезо спостерігається лише з одного боку клинка.

Рис. 13. Карта поширення ножів групи IV: 1 — Березівка; 2, 9 — Михайлівське поселення; 3, 14 — Звонецьке; 4 — Боровківка; 5 — Велика Знам'янка; 6 — Семенівка; 7 — Старогорожене; 8 — Добра Криниця; 10 — Білозерка; 11 — Виноградне; 12 — Вільноуланівка; 13 — Виноградне; 15 — Актіве; 16 — Олонешть; 17 — Ольгівка; 18 — Петрівка; 19 — Філатівка; 20 — Орхів; 21, 22 — Софіївка. **Умовні позначки:** I — кемі-обінські та ямні поховання, поселення Михайлівка; II — катакомбні поховання

Fig. 13. Spatial distribution of Group IV knives: 1 — Berezivka; 2, 9 — Mykhailivka settlement; 3, 14 — Zvonetske; 4 — Borovkivka; 5 — Velyka Znamyanka; 6 — Semenivka; 7 — Starohorozhene; 8 — Dobra Krynytsia; 10 — Bilozerka; 11 — Vynohradne; 12 — Vilnoulanivka; 13 — Vynohradne; 15 — Aktove; 16 — Olonesht; 17 — Olhivka; 18 — Petrivka; 19 — Filativka; 20 — Orikhiv; 21, 22 — Sofiyivka. **Legend:** I — Kemi-Oba and Yamna graves, Mykhailivka settlement III; II — Catacomb graves

Більшість ножів (19 од.) походить із поховань РБВ (рис. 12: 1—18), сконцентрованих на доволі компактній території: у дніпровських правобережних масивах (12 од.), чотири на лівому березі Дніпра, по два — на р. Молочна і в Криму (рис. 13). Характер комплексів засвідчує широкий хронологічний діапазон цієї групи.

Низка поховань були основними в курганах і містили скелети в позі скорчено на спині, орієнтовані на схід чи північний схід (Боровківка 1/11, Велика Знам'янка 5/3, Вільноуланівка 3/8, Виноградне 6/2), що уможливило віднести їх до ранніх етапів ямної КІС. Деякі поховання (поза скорчено на спині), орієнтовані на схід і захід, було введено до ямних курганів і їхню хронологічну позицію слід уточнити (Звонецьке 23/14, Добра Криниця 1/20, Виноградне 3/40 тощо). Поховання Старогорожене 1/1 у кам'яній скрині з розписами стін у вигляді «дерева життя» було введено до кургану ранньої бронзи та здійснено скорчено на спині головою на південний захід, тобто його можна зарахувати до третього періоду РБВ. Шість поховань мали ознаки пізнього та пізнішого етапів ямної КІС, бо були введені до курганів ранньої бронзи та містили скелети в

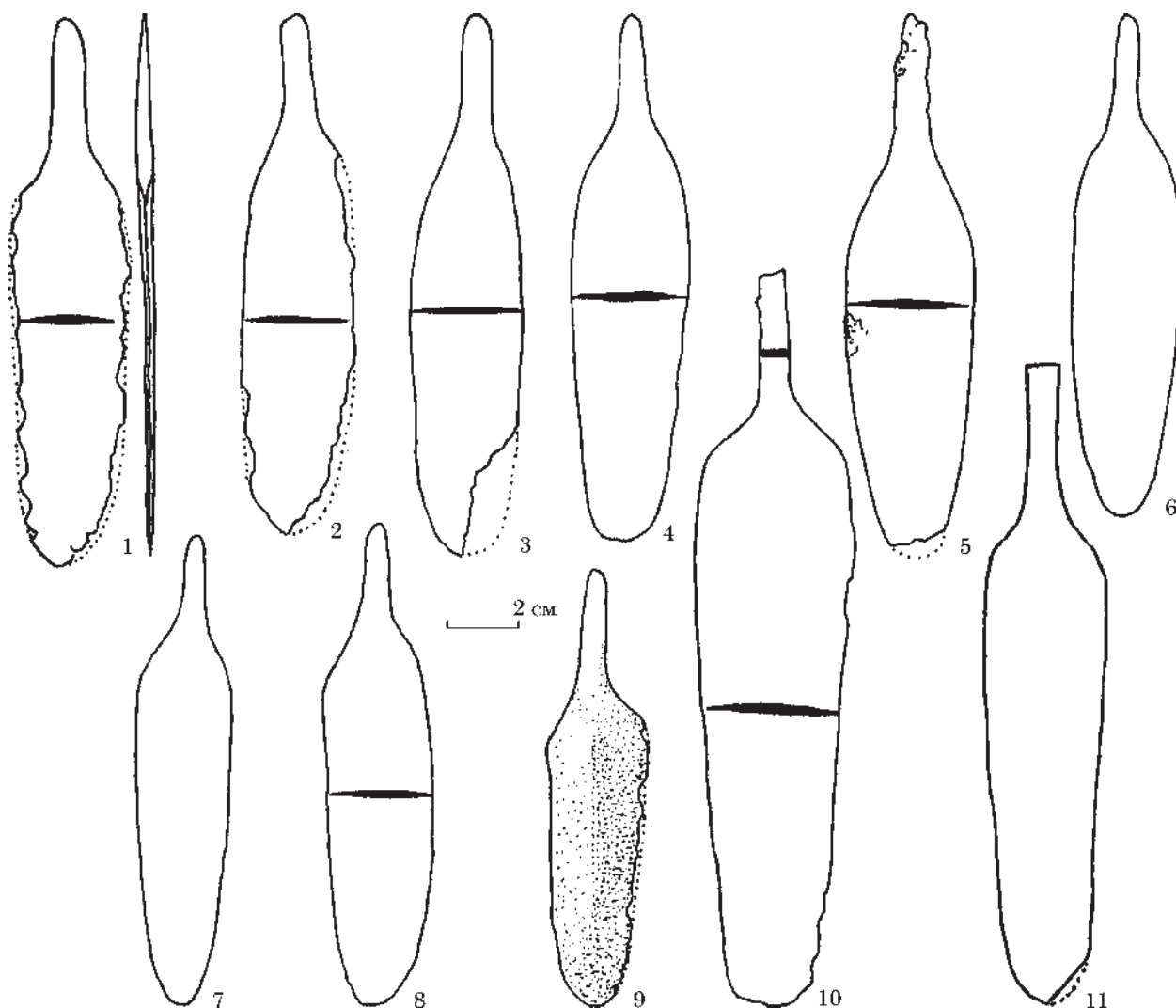
позі скорчено на лівому чи правому боці (Березівка 1/1 — у кам'яній скрині, Семенівка 2/1, Ольгівка 3/8, Олонешть 6/2, Білозерка 8/24, Софіївка 9/11). В одному (Білозерка) була кругла бляха з пуансонним орнаментом, яка маркує пізньоямний період. Один ніж, найкрупніший у групі, походить із поховання епохи ранньої бронзи біля с. Петрівка у Криму (рис. 11: 18)³.

Два ножі були в похованнях інгульської катакомбної культури в Криму і на лівому березі Дніпра (рис. 11: 19, 20). Один (курган Тарасова Могила 31 біля м. Орхів) зотлів, а кінець клинка втрачено, тож ніж долучено до цієї групи умовно.

Таким чином, ножі **групи IV** побутували на теренах Дніпровського басейну протягом усього періоду ямної КС, і ймовірно, схема їх виготовлення дожила в цьому регіоні до інгульської культури. У Північному Приазов'ї та в Подонців'ї таких ножів, за нашими даними, немає.

Група V. Великі ножі з прямим черешком і широким клинком, трохи звуженим до відносно широкого заокругленого кінця леза. 11 од. —

3. Повідомлення автора розкопок А. О. Щепинського. Звіт відсутній.

Рис. 14. Ножі групи V: 1 — Виноградне 1/3; 2 — Виноградне 6/2; 3 — Новомиколаївка; 4 — Велика Білозерка 2/3; 5 — Вовчанськ I 1/23; 6 — Кілія; 7 — Доброолександрівка; 8 — Крим; 9 — Долинка 1/3; 10 — Жовтневе II 5/7; 11 — Кривий Ріг, Царева Могила 10 (1, 2 — Збенович, Черненко 1971; 3, 8 — Кореневський 1978; 4 — Нечитайло 1991; 5 — Кубишев и др. 1979; 6, 7 — Тошчев 1986; 9 — Шепинский 2002; 10 — Рассамкин и др. 1982; 11 — Fabritzius 1925)

Fig. 14. Knives of Group V: 1 — Vynohradne 1/3; 2 — Vynohradne 6/2; 3 — Novomykolayivka; 4 — Velyka Bilozerka 2/3; 5 — Vovchansk I 1/23; 6 — Kiliya; 7 — Dobrooleksandrivka; 8 — Crimea; 9 — Dolynka 1/3; 10 — Zhovtneve II 5/7; 11 — Kryvyi Rih, Tsareva Mohyla 10 (1, 2 — Zbenovich, Chernenko 1971; 3, 8 — Korenevskii 1978; 4 — Nechitailo 1991; 5 — Kubishev et al. 1979; 6, 7 — Toshchev 1986; 9 — Shchepinskii 2002; 10 — Rassamakin et al. 1982; 11 — Fabritzius 1925)

пність із поховань, інші долучено за публікаціями речей із поховань і випадкових знахідок (рис. 14). За формою плічок тут маємо такі різновиди.

Тун 1. Ножі з округло-покатими плічками й трохи випуклими боками — 9 од. (рис. 14: 1—9), два ножі мають більш акцентовані пологі асиметричні плічки, у ножа з Долинка є кована грань вздовж центральної осі клинка (рис. 14: 8, 9). Мають довжину 12,0—15,0 см, ширина клинка 2,8—3,4 см

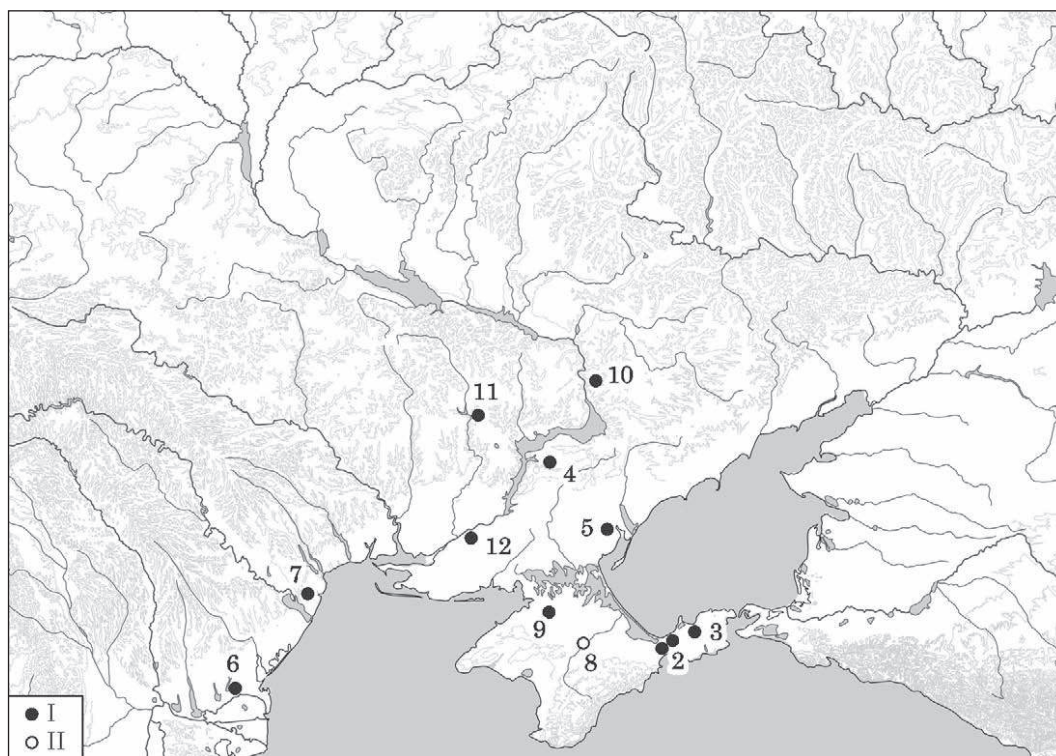
Тун 2. Два ножі з високими плічками, довгим клинком з прямозвуженими контурами, довжина 17,6—20,0 см, ширина клинка 3,3—4,4 см (рис. 14: 10, 11).

Ножі групи V походять із поховань РБВ — ямної КС та кемі-обінського біля с. Долинка.

Такі знахідки зосереджено в Криму і Нижньому Подніпров'ї на обох берегах Дніпра, випадкові знахідки походять із Північно-Західного Причорномор'я (рис. 15). У похованнях скелети лежали скорчено на спині, три були основними в курганах. Поховання біля Жовтневого й Вовчанська належать до першого та другого періодів ямної КС. У похованнях біля Жовтневого та Царевої Могили знайдено також ножі-бритви, розглянуті вище (тип I.1). Ранній час комплексів з такими ножами підтверджують дати C^{14} , отримані для кемі-обінського поховання з Долинка.

Дві випадкові знахідки з Північно-Західного Причорномор'я (Кілія, Доброолександрівка) віднесено до КБК (Тошчев 1986), однак такі ножі поки невідомі ні у комплексах культурного кола

Рис. 15. Карта поширення ножів групи V, кемі-обінські та ямні поховання і випадкові знахідки: 1, 2 — Виноградне; 3 — Новомиколаївка; 4 — Велика Білозерка; 5 — Вовчанськ; 6 — Кілія; 7 — Доброолександрівка; 8 — Крим; 9 — Долинка; 10 — Жовтневе; 11 — Кривий Ріг; 12 — Нова Каховка. **Умовні позначки:** I — поховання та випадкові знахідки; II — точне місце знахідки не визначено

Fig. 15. Spatial distribution of Group V knives, Kemi-Oba and Yamna graves, and occasional finds: 1, 2 — Vynohradne; 3 — Novomykolayivka; 4 — Velyka Bilozerka; 5 — Vovchansk; 6 — Kiliya; 7 — Dobrooleksandrivka; 8 — Crimea; 9 — Dolynka; 10 — Zhovtneve; 11 — Kryvyi Rih; 12 — Nova Kakhovka. **Legend:** I — burials and occasional finds; II — the location of finding is not known

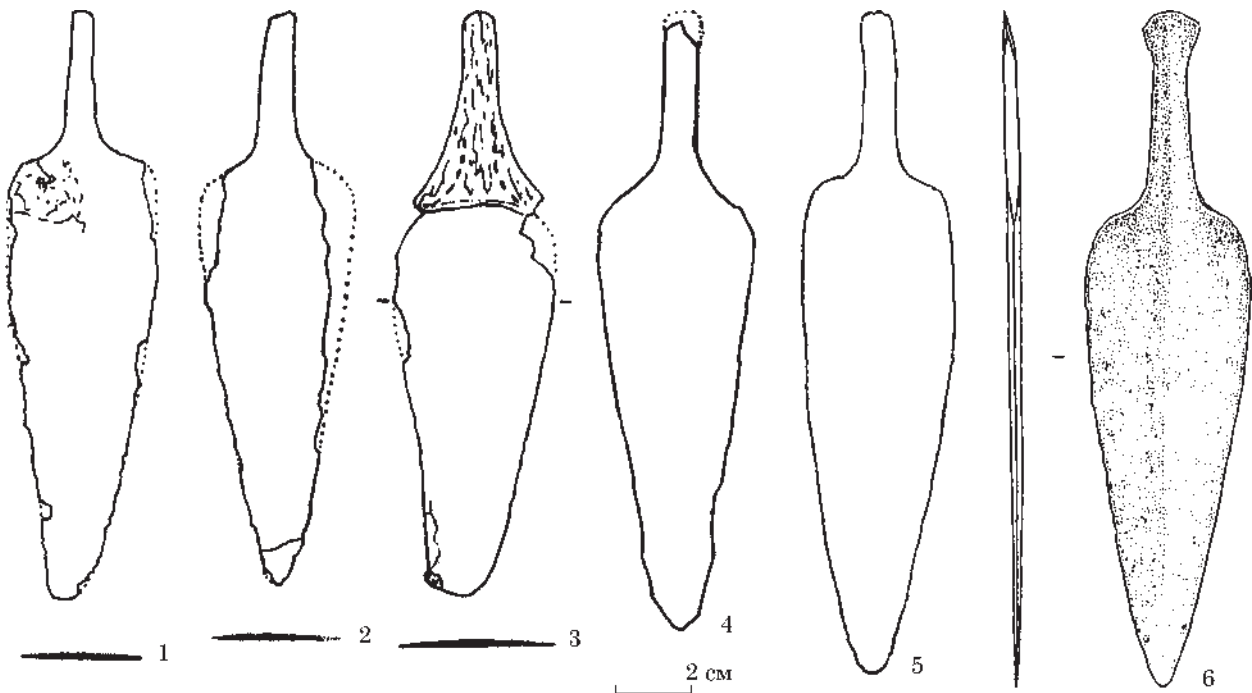
Бабіне, ні катакомбної КС. Ножі близьких форм походять з майкопських/новосвободненських комплексів і з ранньоямних поховань Північного Кавказу, Прикубання, Поманиччя: Кішпек, Бамут, Чегем, Новосвободна, к. 4, Новолабинська 3/1, Первомайський 2/2, Брюховецька 3/3, Дубенцівка V 1/6, Новокарсунська 1/11 тощо (Мунчаев 1975; Кореневский 2009; Чеченов 1980; Братченко 1996; Трифонов 1991; Лимберис, Марченко 2002). Ножі з Жовтневого і Царевої Могили демонструють подібність до кинджалів груп КЧ2 і КЧ3, які представляють атрибути соціально значимих майкопських поховань (Кореневский 2011, с. 204—206, рис. 20—22). Але для більшості виробів Північного Кавказу з пам'яток майкопської культури характерними є широкі канелюри вздовж центральної частини клинка чи трохи виражені ребра по його периметру, відсутні на ножах з Північного Причорномор'я. Тут маємо лише одну випадкову знахідку кинджала з двома ребрами вздовж клинка з району Нової Каховки, яка є кавказьким імпортом (Нечитайло 1991, с. 38—39, рис. 10: 1).

Група VI. Ножі з прямим черешком і чітко виділеним переходом від черешка до клинка видовжено-трикутної конфігурації, з високими, майже прямими чи трішки пологими плічками, прямо звуженими контурами клинка.

Представлені модифікаціями, які різняться пропорціями клинка та розмірами (34 од.). Їх поділено на чотири типи.

Tun 1. Ножі «великі», з широкими плічками (6 од.). Довжина 13,6—17,7 см, ширина клинка 4,0—4,3 см. Походять із ямних (рис. 16, 1—3) і ранньокатакомбних поховань (рис. 16: 4—6) на території Криму, Північно-Західного Приазов'я і Подонців'я (рис. 17).

Поховання ямної культури були основними в курганах, здійснені в позі скорчено на спині, що вказує на досить ранню позицію їх. Близькі за формою клинки з «крутими» ще ширшими плічками є в комплексах межі ранньої / середньої бронзи Середнього та Нижнього Поволжя і Південного Уралу, що відповідають андрюковському періоду кавказької металургії (Кияшко 2002, с. 38, рис. 3: 8; с. 39, рис. 4: 10). Знахідки з ранньокатакомбних поховань маркують верхню межу побутування подібних ножів. Ніж із ранньокатакомбного поховання Лисичанськ 4/1 виділяється товстішим, розкутим на кінці черешком і наявністю кованої грані на центральній осі клинка (рис. 16: 6). Ніж з Говорухи має майже паралельні боки клинка в його нижній третині (рис. 16: 5). На думку О. М. Смирнова, ця деталь вказує на типологічну близькість цього ножа до виробів ранньодонецького періоду —

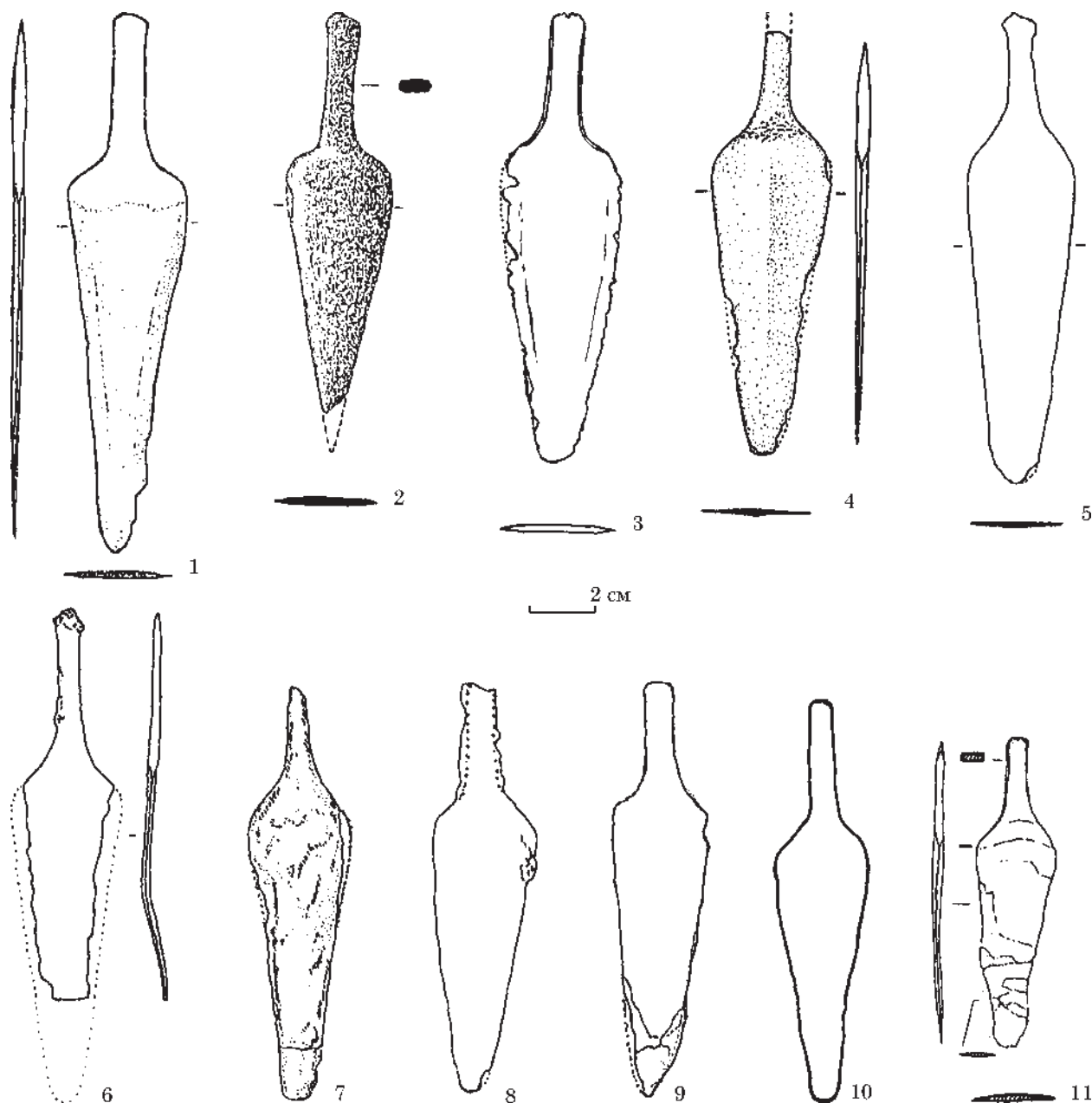
Рис 16. Ножі типу VI.1: 1 — Володимирівка, Великий курган 12; 2 — Якимівка 1/6; 3 — Червона Зірка 1/18; 4 — Червоне 5/27; 5 — Говоруха 7/24; 6 — Лисичанськ 1/4 (1 — Кубишев и др. 1981; 2 — Колотухин 1984; 3 — Колтухов, Тоцев 1998; 4 — Копьева-Колотухина 2009; 5 — Братченко 2001; 6 — Санжаров, Черных Е. А. 2021)

Fig. 16. Knives of Type VI.1: 1 — Volodymyrivka, Velykyi Kurgan 12; 2 — Yakymivka 1/6; 3 — Chervona Zirka 1/18; 4 — Chervone 5/27; 5 — Govorukha 7/24; 6 — Lysychansk 1/4 (1 — Kubishev et al. 1981; 2 — Kolotukhin 1984; 3 — Koltukhov, Toshchev 1998; 4 — Kopeva-Kolotukhina 2009; 5 — Bratchenko 2001; 6 — Sanzharov, Chernikh, Ye. A. 2021)

Рис. 17. Карта поширення ножів типу IV.1: 1 — Володимирівка; 2 — Якимівка; 3 — Червона Зірка; 4 — Червоне; 5 — Лисичанськ; 6 — Говоруха. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 17. Spatial distribution of Type IV.1 knives: 1 — Volodymyrivka; 2 — Yakymivka; 3 — Chervona Zirka; 4 — Chervone; 5 — Lysychansk; 6 — Govorukha. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

Рис. 18. Ножі типу VI.2: 1 — Луганськ (ВСГІ) 1/1; 2 — Кривий Ріг (Войкове) 2/23; 3 — Павлиш 1/1; 4 — Широке 3/14; 5 — Царівка 4/6; 6 — Василівка 8/9; 7 — Болотне 14/28; 8 — Сергіївка II 3/3; 9 — Бабенкове 1/19; 10 — Бешчасна Могила; 11 — Садове 2/1 (1 — Гладких и др. 1974; 2, 4 — Мельник, Стеблина 2012; 3 — Бокий 1969; 5 — Братченко и др. 1980; 6 — Kaiser, Plešivenko 2000; 7 — Генинг, Корпусова 1989b; 8 — Кубышев и др. 1984; 9 — Щепинский, Черепанова 1969; 10 — Самоквасов 1905; 11 — Евдокимов и др. 1992)

Fig. 18. Knives of Type VI.2: 1 — Luhansk (VSGI) 1/1; 2 — Kryvyi Rih (Voikove) 2/23; 3 — Pavlysh 1/1; 4 — Shyroke 3/14; 5 — Tsarivka 4/6; 6 — Vasylivka 8/9; 7 — Bolotne 14/28; 8 — Serhiyivka II 3/3; 9 — Babenkove 1/19; 10 — Beshchasna Mohyla; 11 — Sadove 2/1 (1 — Gladkikh et al. 1974; 2, 4 — Melnik, Steblina 2012; 3 — Bokii 1969; 5 — Bratchenko et al. 1980; 6 — Kaiser, Plešivenko 2000; 7 — Gening, Korpusova 1989b; 8 — Kubishev et al. 1984; 9 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 10 — Samokvasov 1905; 11 — Yevdokimov et al. 1992)

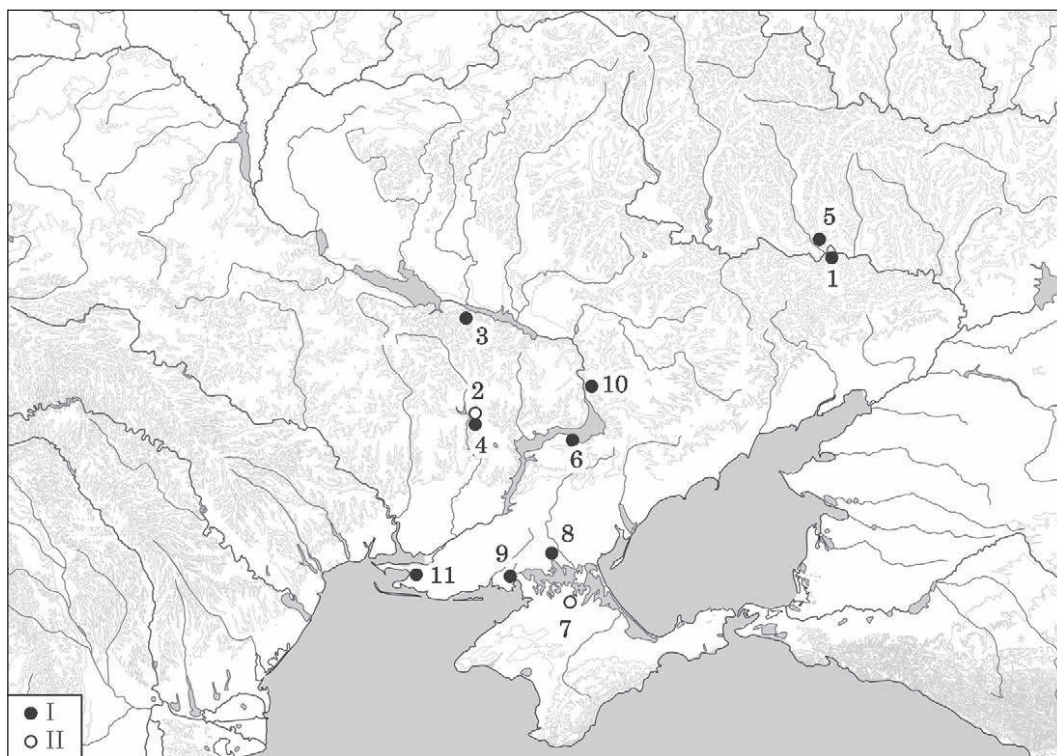
т. зв. п'ятикутних (1996, с. 12). Але в п'ятикутних ножів нижню частину розширено до середини клинка, а ніж з Говорухи має таку само конфігурацію клинка, як у ножа з ямного п. 12 біля с. Володимирівка (рис. 16: 1), а також із пізньоямного поховання Тамар-Уткуль VIII 8/4 у Приураллі.

Тун 2. Ножі з вузькими плічками (11 од.): довжина 9,4—16,0 см, ширина клинка 2,4—3,6 см (рис. 18). У деяких ножів клинок сточено

чи частково втрачено внаслідок корозії (рис. 18: 2, 6). На двох клинках з ямних поховань вздовж лез помітні сліди кованої грані (рис. 18: 1, 3), на одному є грань по центру клинка (рис. 18: 4).

Хронологічний діапазон цих ножів на теренах України є близький до часу побутування попереднього типу — від раннього періоду ямної КС до раннього періоду катакомбної КС за значної переваги ножів у ямних похованнях (9 од.).

Рис. 19. Карта поширення ножів типу IV.2: 1 — Луганськ (ВСП); 2 — Кривий Ріг (Войкове); 3 — Павлиш; 4 — Широке; 5 — Царівка; 6 — Василівка; 7 — Болотне; 8 — Сергіївка; 9 — Бабенкове; 10 — Бешчасна Могила; 11 — Садове. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 19. Spatial distribution of Type IV.2 knives: 1 — Luhansk (VSGI); 2 — Kryvyi Rih (Voikove); 3 — Pavlysh; 4 — Shyroke; 5 — Tsarivka; 6 — Vasylivka; 7 — Bolotne; 8 — Serhiivka; 9 — Babenkove; 10 — Beshchasna Mohyla; 11 — Sadove. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

П'ять найбільших і виразних зразків супроводжували ямні поховання з позою скелетів скорчено на спині, орієнтованими на схід, північний схід і захід, чотири з них були основними в курганах (ВСП у Луганську, Павлиш, Василівка, Царівка), а поховання в Широкому було другим після основного поховання. Тобто перелічені ножі мають відносно ранню хронологічну позицію. Два ножі походять з Подонців'я, інші — з поховань у басейні Нижнього Дніпра, один — з Криму (рис. 19).

Деякі ножі з ямних поховань — явно пізніші (рис. 18: 8, 9, 11). Поховання Бабенкове 1/19 введено на периферії ямного кургану; поховання Сергіївка 3/3 — у пізньоаямний курган; поховання Садове 2/1 має риси пізнішого періоду ямної КС: здійснено на правому боці та супроводжувалося великим горщиком, характерним для пам'яток зламу РБВ/СБВ, — з кулястим роздутим тулубом і дуже вузьким денцем.

Два ножі (рис. 18: 2, 7) були в ранньокатакомбних похованнях: Кривий Ріг (Войкове) 2/23 і Болотне 14/28 у Криму. Близькі форми з вузькими «крутими» плічками, але з довшим клинком трапилися в ранньокатакомбних похованнях Нижнього Дону (Костянтинівка, курган Баба III/3, Ясирів I, 9/39).

Туп 3. Ножі з трикутним коротким клинком (рис. 20), які різняться пропорціями.

Варіант А. З відносно довгим черешком і коротким, імовірно, дуже сточеним клинком

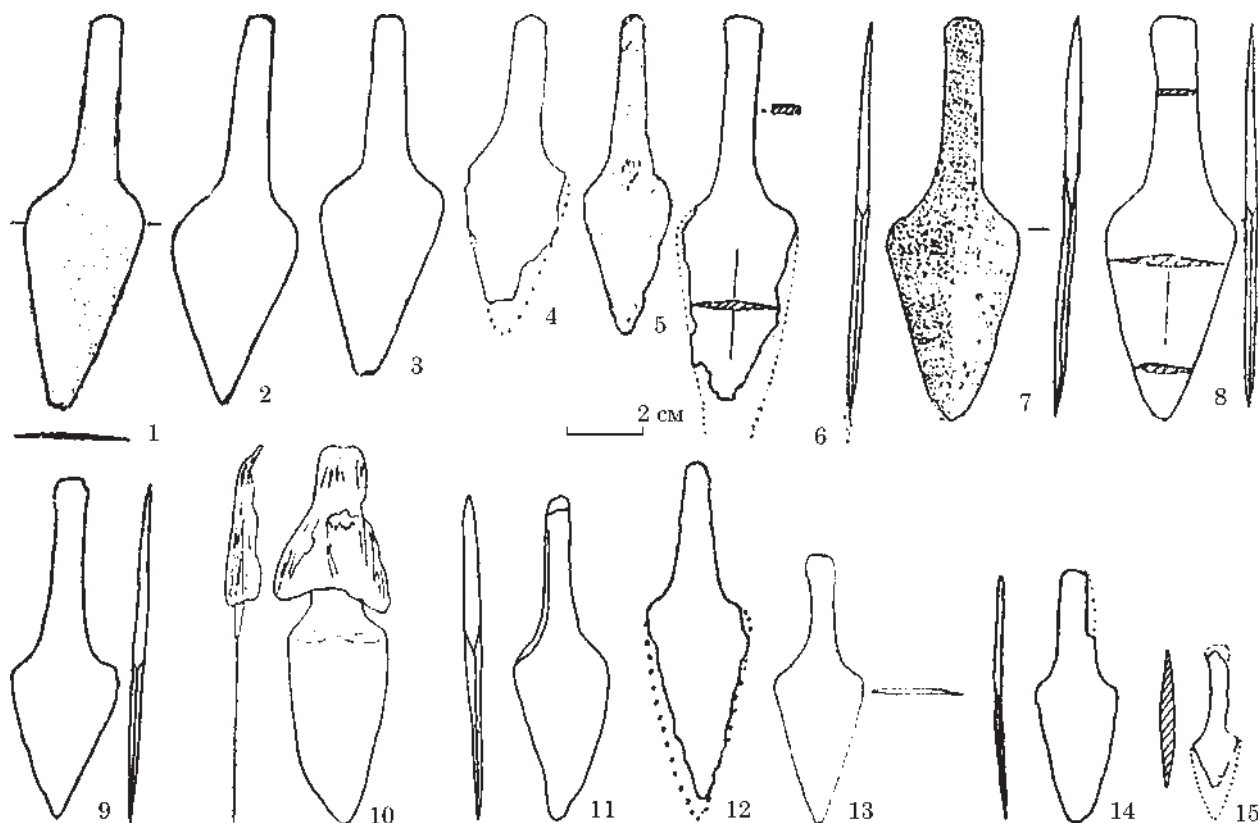
(10 од.). Довжина 8,6—10,6 см, ширина клинка 2,6—3,4 см (рис. 20). За хронологічним розподілом повторюють два попередні типи: п'ять походять із ямних поховань (рис. 20: 1—5), п'ять — із ранньокатакомбних (рис. 20: 6—10). Територіальне поширення їх (рис. 21) доповнює картину знахідок ножів групи VI: головним чином у Подонців'ї (ранньокатакомбні), а також у Криму і Нижньому Подніпров'ї (ямні).

На трьох клинках із ранньокатакомбних поховань є кована грань по його центру (рис. 20: 6—8). Цілком можливо, що початково вони являли собою ножі типу VI.1 або VI.2.

Варіант Б. Ножі, близькі до попереднього варіанта, але з коротким черешком і вужчим клинком (4 од.), імовірно, від самого початку були невеличкими (рис. 20: 11—14). Довжина 7,0—9,0 см, ширина клинка 2,0—2,4 см. Три ножі походять з ранньокатакомбних поховань, один — із ямного.

Варіант В. Мініатюрний (вотивний?) ніжик з високими плічками та, можливо, з частково сточеним клинком (рис. 20: 15). Вціліла довжина 3,6 см, ширина клинка 1,2 см. Походить із ранньокатакомбного поховання біля с. Зміївка на Правобережжі Нижнього Дніпра.

Туп 4. Два різновеликі ножі з унікальною деталлю — невеликим розширенням-перехватом в основі черешка (рис. 22). Один — відносно великий, завдовжки 14,4 см, інший — мініа-

Рис. 20. Ножі типу VI.3: 1 — Красноярське 11/30; 2 — Сватове 12/1; 3 — Крим, кург. пох.; 4 — Наташине 10/8; 5 — Велика Білозерка 5/6; 6 — Голубовський 1/1; 7 — Красна Зоря 6/6; 8 — Олександрівськ 1/38; 9 — Новоселівка 2/2; 10 — Лисичанськ (ЛНПЗ) 2/1; 11 — Красна Зоря 4/2; 12 — Акермень 1, 7/1; 13 — Старосілля 1/14; 14 — Василівка 7/4; 15 — Зміївка 1/7 (1 — Колтухов, Тошчев 1998; 2 — Братченко 2004; 3 — Щепинський 2002; 4 — Колотухин, Тошчев 2000; 5 — Латынин 1967; 6, 8—10 — Братченко 2001; 7, 11 — Санжаров, Бритюк 1996; 12 — Вязьмитина и др. 1960; 13 — Шилов, Болдин 1972 1972; 14 — Kaiser, Plešivenko 2000; 15 — Евдокимов и др. 1986)

Fig. 20. Knives of Type VI.3: 1 — Krasnoyarske 11/30; 2 — Svatove 12/1; 3 — Crimea, grave under kurgan; 4 — Natashyne 10/8; 5 — Velyka Bilozerka 5/6; 6 — Golubovskiy 1/1; 7 — Krasna Zoria 6/6; 8 — Oleksandriivsk 1/38; 9 — Novoselivka 2/2; 10 — Lysychansk (LNPZ) 2/1; 11 — Krasna Zoria 4/2; 12 — Akermen 1, 7/1; 13 — Starosillia 1/14; 14 — Vasylivka 7/4; 15 — Zmiyivka 1/7 (1 — Koltukhov, Toshchev 1998; 2 — Bratchenko 2004; 3 — Shchepinskii, A.A. 2002; 4 — Kolotukhin, Toshchev 2000; 5 — Latinin 1967; 6, 8—10 — Bratchenko 2001; 7, 11 — Sanzharov, Britiuk.1996; 12 — Vyazmitina et al. 1960; 13 — Shilov, Boldin 1972; 14 — Kaiser, Plešivenko 2000; 15 — Yevdokimov et al. 1986)

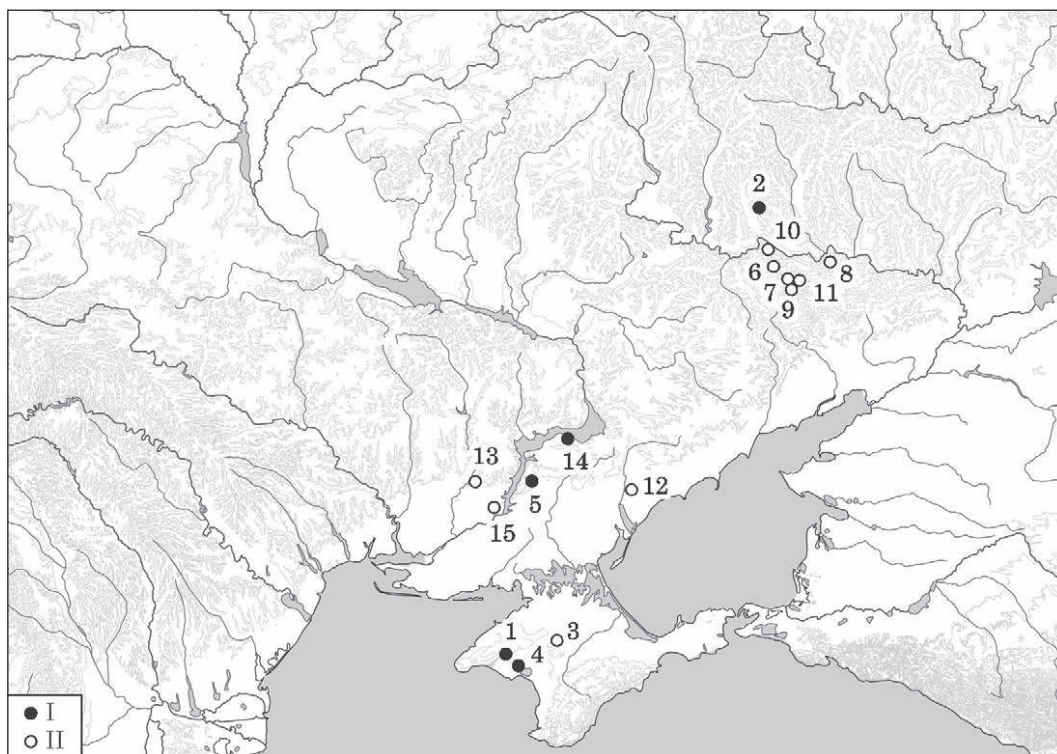
тюрний (мотивний?) завдовжки 6,6 см. Кінці черешків розкуті в один бік. Виявлені в ранньокатакомбних похованнях Подонців'я та на р. Молочна (рис. 23). На одному (поховання Благівка 2/7) збереглися рештки дерев'яного руків'я, яке перекривало «перехват» в основі черешка і упиралося в круті плічка клинка⁴.

4. О. М. Смирнов і С. Н. Братченко потовщення на черешку ножа з Благівки розглядали як деталь форми самого клинка, як «уступчасті плічка в основі клинка» (Смирнов 1996, с. 12) чи як «різко звужену основу клинка» (Братченко 2001, с. 24). Якщо О. М. Смирнов відзначив унікальність цього ножа, то С. Н. Братченко навів йому як аналогії рідкісні знахідки ножів з низькою виїмкою в основі клинка з комплексів ранньої бронзи Прикубання і Нижнього Поволжя, які, на його думку, відбивають пошук форм, розповсюджених уже в середньому та пізньому катакомбних періодах, і водночас нагадують ранньозрубні ножі з перехватом (Братченко 1976, с. 53—97; 2001, с. 24). Наведені паралелі між ножами з потовщенням (упором) на черешку і ножами з низькою виїмкою клинка, схоже, помилкові.

Група VII. Ножі з пологими плічками, клинком трикутних або ромбоподібних обрисів і прямо звуженими до вістря сторонами-лезами (42 од.), що різняться пропорціями і розмірами. На відміну від попередніх ножів демонструють ширший територіальний і хронологічний діапазони побутування. А. В. Кияшко вважає, що численна серія різновеликих ножів з пологими плічками є в комплексах ранньої і середньої бронзи Доно-Волзького регіону, які датуються «андрюковським» і «успенським» періодами кавказької металообробки (Кияшко 1999, рис. 94, с. 19, 20, рис. 95: 10, 12, 16; 2000, рис. 2: 2, 4, 6, 8, 11, 12; рис. 3: 1, 5—7; рис. 6: 2—11, 17). Виходячи з вибірки, подібні ножі в Північному Причорномор'ї можна поділити на три типи, з них тільки третій тип має довгу хронологію — від ямної КС до пізнього періоду катакомбної КС.

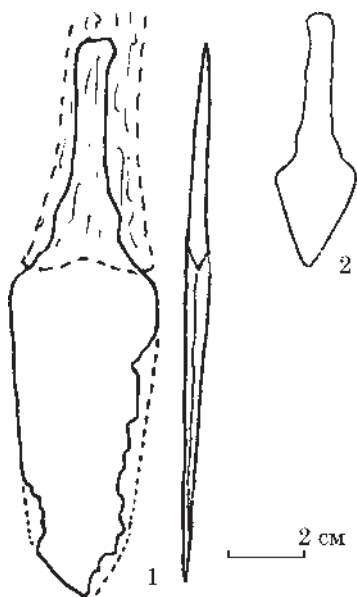
Туп 1. Вісім ножів з відносно вузьким клинком і вузьким прямим черешком (завширшки 0,6—1,0 см), чітким переходом від черешка до

Рис. 21. Карта поширення ножів типу VI.3: 1 — Красноярське; 2 — Сватове; 3 — Крим; 4 — Наташине; 5 — Велика Білозерка; 6 — Голубовський; 7, 11 — Красна Зоря; 8 — Олександрівськ; 9 — Новоселівка; 10 — Лисичанськ; 12 — Акермень; 13 — Старосілля; 14 — Василівка; 15 — Зміївка. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 21. Spatial distribution of Type VI.3 knives: 1 — Krasnoyarske; 2 — Svatove; 3 — Crimea; 4 — Natashyne; 5 — Velyka Bilozerka; 6 — Golubovskiy; 7, 11 — Krasna Zoria; 8 — Oleksandriivsk; 9 — Novoselivka; 10 — Lysychansk; 12 — Akermen; 13 — Starosillia; 14 — Vasylivka; 15 — Zmiyivka. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

Рис. 22. Ножі типу VI.4: 1—Благівка 2/7; 2 — Виноградне 24/22 (1 — Братченко 2001; 2 — Отрошенко и др. 1984)

Fig. 22. Knives of Type VI.4: 1 — Blahivka 2/7; 2 — Vynohradne 24/22 (1 — Bratchenko 2001; 2 — Otroshchenko et al. 1984)

клинки (рис. 24). Довжина 9,6—12,8 см, ширина клинка 2,6—3,6 см. Найкоротші зразки цього типу, мабуть, мають сточений клинок (рис. 24: 1—3). Усі походять з поховань РБВ, з-поміж яких є поховання у ямах з дерев'яним переkritтям на рівні уступу і одне в кам'яній скрині (рис. 24: 5). Знахідки розсіяно від Подонців'я до Подунав'я (рис. 25). Судячи з поховального обряду і стратиграфії, поховання належать до різних періодів РБВ. Можливо, ранішим є поховання Григорівка II 12/1, основне в кургані, в позі скорчено на спині, головою на південний захід, що за Д. Л. Тесленком (1999), є ознаками другого етапу ямної КС правобережного Подніпров'я. Поховання Зимогір'я 1/14, Басань Бабакова Могила 3/8 і оз. Старе 14/18, воче-

видь, є найпізнішими — здійснені скорчено на правому боці чи з розворотом праворуч, два з них були впускними в кургани РБВ.

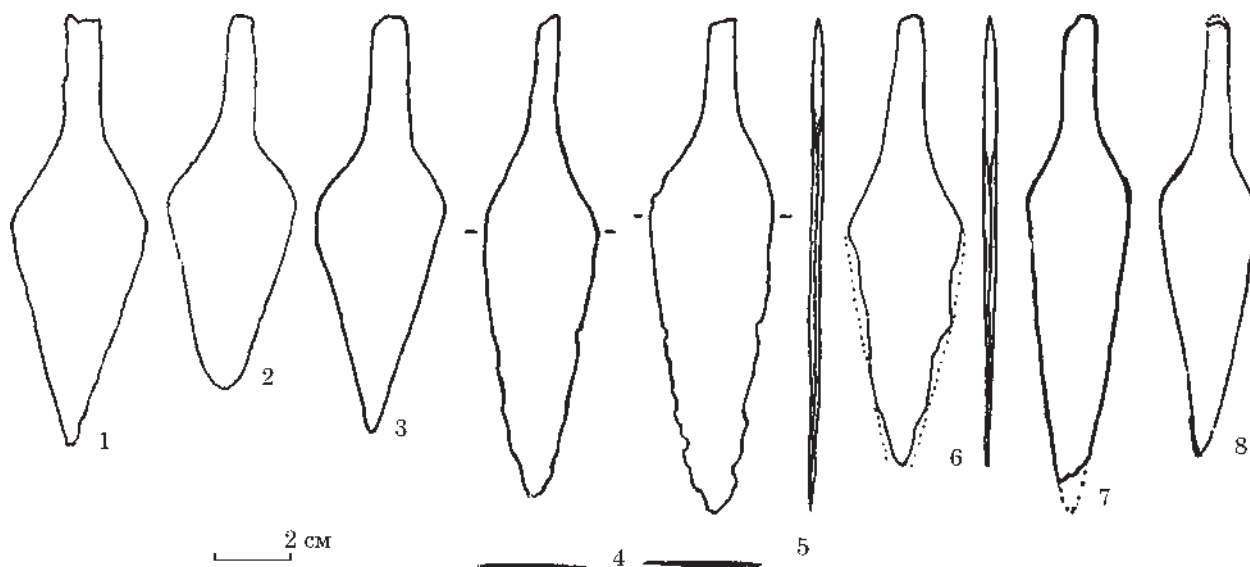
Тун 2. Шість ножів — найбільші в цій групі — з широким черешком і широкими пологими плічками (рис. 26). Чотири походять із поховань Донецчини, два — випадкові знахідки на Дніпровському Правобережжі та в Криму (рис. 27). За формою черешка виділяємо два варіанти.

Варіант А. Три ножі з коротким прямим широким черешком. Довжина 13,0—14,6 см, ширина по плічкам 4,2—3,6 см, ширина черешка 1,4—1,6 см (рис. 26: 1—3). Два походять із поховань донецької катакомбної культури (раннього, за О. М. Смирновим, чи розвиненого, за

Рис. 23. Карта знахідок ножів типу VI.4 у катакомбних похованнях: 1 — Благівка; 2 — Виноградне
Fig. 23. Spatial distribution of Type VI.4 knives in Catacomb graves: 1 — Blahivka; 2 — Vynohradne

Рис. 24. Ножі типу VII.1: 1 — Басань, Бабакова Могила 3/8; 2 — Крим, кург. пох.; 3 — оз. Старе 14/18; 4 — Григорівка II, 12/1; 5 — Євпаторія; 6 — Зимогір'я 1/14; 7 — Фрікацей 4/12; 8 — Глиное I 1/6 (1 — Плешивенко 1993; 2 — Щепинський 1973; 3 — Щепинський, Черепанова 1969; 4 — Ковалева, Шалобудов 1988; 5 — Щепинський 2002; 6 — Писларий и др. 1977; 7, 8 — Субботин 2003)

Fig. 24. Knives of Type VII.1: 1 — Basan, Babakova Mohyla 3/8; 2 — Crimea, grave under kurgan; 3 — Stare Lake 14/18; 4 — Gryhorivka II, 12/1; 5 — Yevpatoriya; 6 — Zymohyrya 1/14; 7 — Frikatsei 4/12; 8 — Glinoye I 1/6 (1 — Pleshivenko 1993; 2 — Shchepinskii 1973; 3 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 4 — Kovaleva, Shalobudov 1988; 5 — Shchepinskii 2002; 6 — Pislarii et al. 1977; 7, 8 — Subbotin 2003)

С. Н. Братченком, періоду), один — випадкова знахідка.

Варіант Б. Три ножі на відміну від попередніх з довшим черешком, трохи розширеним від п'яти до клинка (рис. 26: 4—6). Довжина 14,6—14,8 см, ширина клинка 3,8—4,4 см, череш-

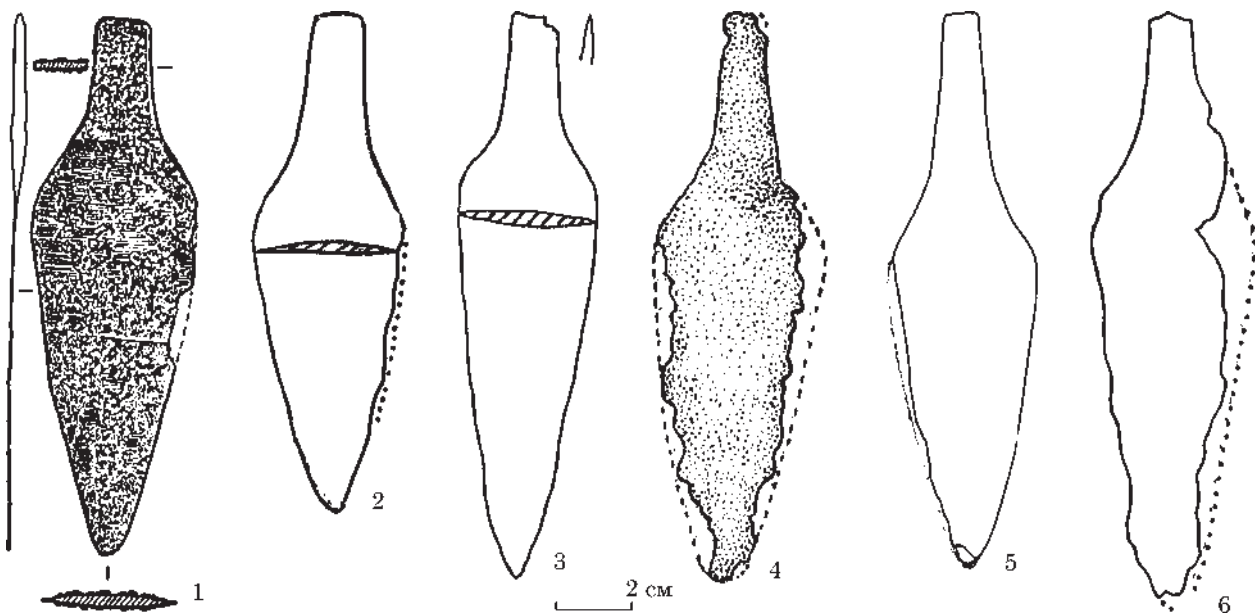
ка — 1,0—1,2 см біля п'яти, 1,8 см біля клинка. Один ніж виявлено в ранньокатакомбному похованні, інші два — випадкові знахідки.

Тун 3. Численна група невеликих ножів (28 од.) з прямим черешком, виділеним переходом від черешка до клинка, що відрізняють-

Рис. 25. Карта знахідок ножів типу VII.1, кемі-обінські та ямні поховання: 1 — Басань; 2 — Крим; 3 — оз. Старе; 4 — Григорівка; 5 — Євпаторія; 6 — Зимогір'я; 7 — Фрікацей; 8 — Глиное

Fig. 25. Spatial distribution of Type VII.1 knives, Kemi-Oba and Yamna graves: 1 — Basan; 2 — Crimea; 3 — Stare Lake; 4 — Gryhorivka; 5 — Yevpatoriya; 6 — Zymohirya; 7 — Frikatsei; 8 — Glinoye

Рис. 26. Ножі типу VII.2: 1 — Велика Камишувача, Гостра Могила 2/4; 2 — Колесниківка II, 3/1; 3 — Чугуїв, випадкова знахідка; 4 — Петрівка; 5 — Ведмедівка; 6 — Голубовський 4/4 (1—3 — Берестнев 2001; 4 — фонди НМІУ, АТ-189; 5 — фонди НМІУ, 18077/3-574; 6 — Братченко 2001)

Fig. 26. Knives of Type VII.2: 1 — Velyka Kamyshuvakha, Gostra Mohyla 2/4; 2 — Kolesnykivka II, 3/1; 3 — Chuhuyiv, occasional find; 4 — Petrivka; 5 — Vedmedivka; 6 — Golybovskiy 4/4 (1—3 — Berestnev 2001; 4 — Storage of the National Museum of the History of Ukraine, AT-189; 5 — Storage of the National Museum of the History of Ukraine, 18077/3-574; 6 — Bratchenko 2001)

ся від попередніх меншим розміром (рис. 28). Саме ці ножі походять з поховань широкого хронологічного і територіального діапазону (рис. 29) і різняться пропорціями.

Варіант А. Найбільші ножі у межах цього типу (12 од.). Довжина 8,0—9,2 см, ширина плічок 2,3—2,8 см (рис. 28: 1—12). Походять із поховань ямної культури різних періодів і ка-

Рис. 27. Карта поширення ножів типу VII.2 у катакомбних похованнях: 1 — Велика Камишуваха; 2 — Колесниківка; 3 — Чугуїв; 4 — Петрівка; 5 — Ведмедівка; 6 — Голубовський

Fig. 27. Spatial distribution of Type VII.2 knives in Catacomb graves: 1 — Velyka Kamyshuvakha; 2 — Kolesnykivka; 3 — Chuhuyiv; 4 — Petrivka; 5 — Vedmedivka; 6 — Golybovskyi

такомбної КС інгульського, донецького, пізньодонецького і маницького типів (рис. 28: 1—7). Можливо, деякі з катакомбних ножів з відносно довгим черешком (рис. 28: 4—7) спочатку мали і довший клинок, сточений при використанні⁵.

Варіант Б. Відрізняється від попередніх меншим розмірам і коротким черешком (8 од.). Імовірно, від початку були невеликими (рис. 28: 16—23). Довжина 6,0—7,4 см, ширина плічок 2,0—2,2 см. Три походять із поховань різного часу ямної культури Криму, Подніпров'я і Поінгулля (рис. 28: 16—18). Один ніж із ранньокатакомбного поховання в Подонців'ї (рис. 28: 19); три — з інгульських поховань Подніпров'я та Поінгулля (рис. 28: 21—23), один — із пізнішого катакомбного поховання на р. Інгул (рис. 28: 20). Ще один подібний ніж маємо з пізньоямного поховання Владичень 4/3 Одеської обл. (Дергачев 2023, с. 328, табл. 174: Е 3, 4).

Варіант В. Три ножі з клинком вузько-видовжених пропорцій (рис. 28: 13—15) виявлено в пізньоямних похованнях: два в Північно-Західному Причорномор'ї, один у басейні р. Молочна.

Варіант Г. Три ножі з відносно товстим коротким черешком і ромбоподібним клинком

(рис. 28: 24—26). Довжина 5,0—9,0 см, ширина клинка 2,0—3,0 см. Виявлені в похованні пізнього періоду катакомбної КС на р. Сіверський Донець і в інгульському на р. Інгул.

Варіант Д. Два мініатюрні ножики з пізньоямних поховань у Подунав'ї та на р. Інгулець (рис. 28: 27, 28). Довжина 4,4—5,2 см, ширина клинка 1,7—1,8 см.

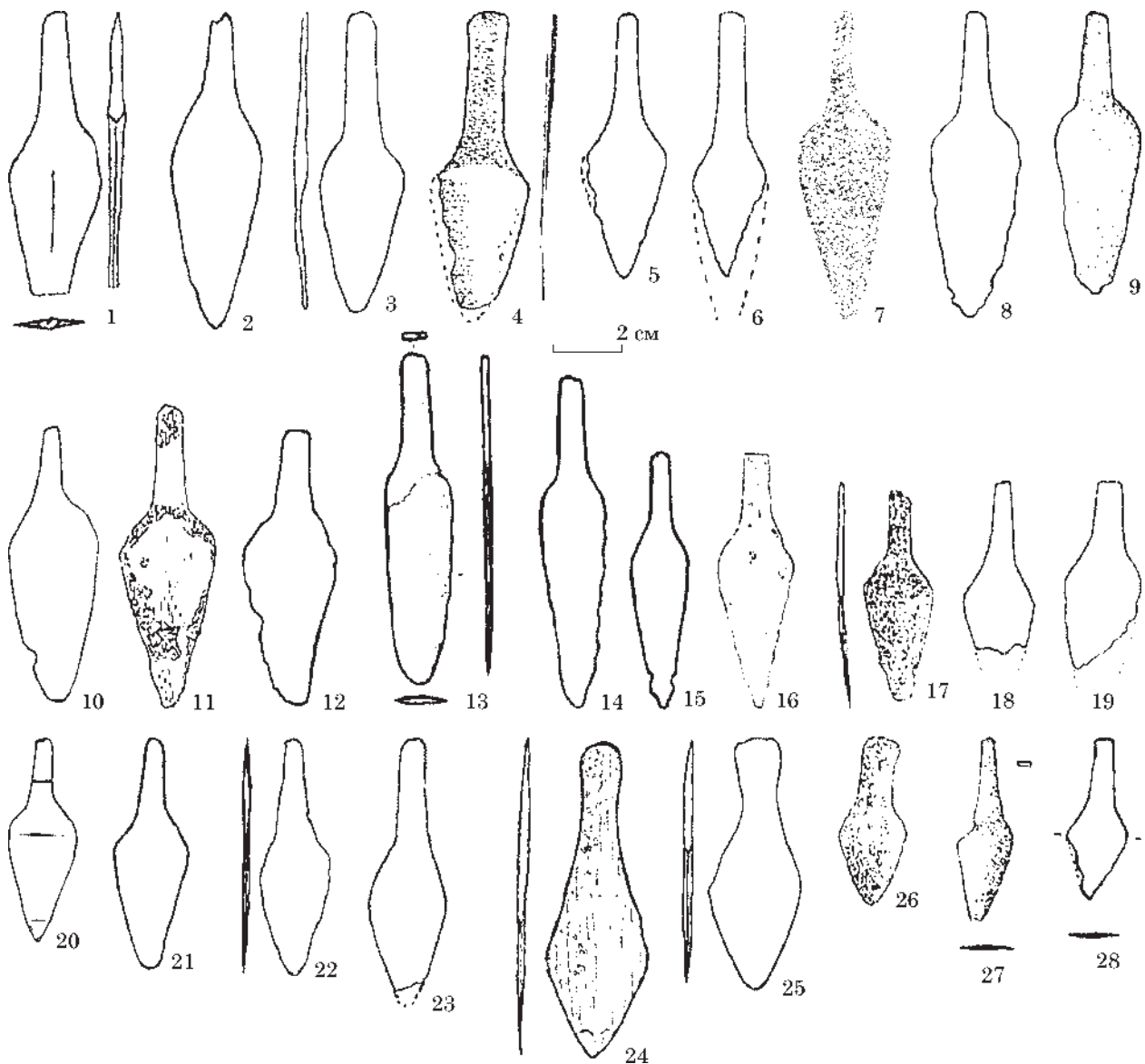
Група VIII. Листоподібні ножі з чітко виділеним переходом від прямого черешка до клинка, округлими плічками і максимальною шириною клинка в його нижній третині (біля черешка) або майже посередині клинка (плічка не виділена). Одна з найчисленніших груп (71 од.), поділена на вісім типів.

Два найбільші ножі становлять окремі типи VIII.1 і VIII.2. Один виявлено в Поінгуллі, інший — на Сіверськодоначчині, ймовірно є імпортом (рис. 31). Інші ножі цієї групи, схоже, наслідують такі форми в загальних рисах, але представлені скромнішими розмірами.

Тун 1. Ніж із ямного поховання 1/17 біля с. Старогорожене (рис. 30: 1) завдовжки 23,3 см і завширшки 4,4 см виділяється не тільки розмірами, а й наявністю литого фігурного руків'я. Ця деталь розглядається як свідчення імпортного походження ножа на ґрунті різних зіставлень: із знахідками в майкопських пам'ятках (Нечитайло 1991, с. 38) або із сачхерськими кинджалами, які, своєю чергою, пов'язуються з численними анатолійськими прототипами

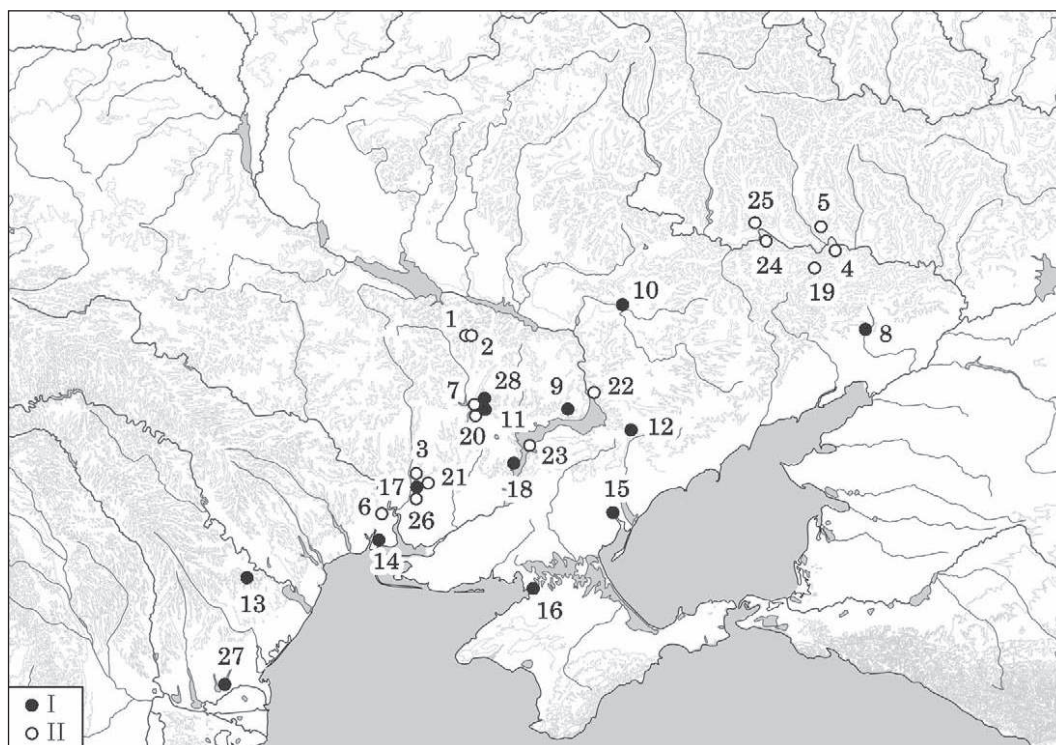
5. Особливо виразним є ніж з інгульського поховання Ковалівка VIII 1/15 (рис. 27: 6), на залишку клинка якого видно широкі фаски вздовж лез від заточування та вціліла ледь помітна кована грань по центральній осі клинка.

Рис. 28. Ножі типу VII.3: 1 — Головкивка II 11/6; 2 — Головкивка II 11/1; 3 — Плющівка, 1/31; 4 — Миколаївка 8/1; 5 — Войтове III, 4/9; 6 — Ковалівка VIII, 1/15; 7 — Кривий Ріг, курган Войкове/12; 8 — Бірюкове 9/8; 9 — Звонецьке II 23/7; 10 — Вербки 10/5; 11 — Кривий Ріг, курган Могила 2; 12 — Виноградне 15/11; 13 — Каушани I 1/10; 14 — Кам'янка 13/10; 15 — Вовчанськ II 1/8; 16 — Березівка 23/2; 17 — Костянтинівка 9/15; 18 — Михайлівське поселення; 19 — Новоселівка 1/9; 20 — Кривий Ріг, курган Лук'янівка 2; 22 — Залівне 4/2; 23 — Первوماївка 5/13; 24 — Привілля 1/8; 25 — Кремінна 2/2; 26 — Костянтинівка 2/2; 27 — Новокам'янка 1/11; 28 — Шевченко 2/3; (1, 2 — Полин, Тупчиенко, Ніколова 1992; 3 — Никитин, Снитко 1985; 4 — Братченко 2009; 5 — Писларий і др. 1980; 6 — Ковпаненко і др. 1974; 7, 11, 20, 28 — Мельник, Стеблина 2012; 8 — Антоненко і др. 1987; 9 — Ковалева і др. 1990; 10 — Марина і др. 1990; 12 — Отрошенко і др. 1983; 13, 27 — Dergachev 2002; 14, 17, 26 — Шапошникова і др. 1986; 15 — Кубишев і др. 1980; 16 — Щепинский 1967; 18 — Лагодовська та ін. 1962; 19 — Писларий і др. 1977; 22 — Тошчев 2004; 23 — Іллінська та ін. 1960; 24 — Кульбака, Качур 2002; 25 — Санжаров, Черных Е. А. 2005; 26 — Шапошникова і др. 1973)

Fig. 28. Knives of Type VII.3: 1 — Golovkivka II 11/6; 2 — Golovkivka II 11/1; 3 — Pliushchivka, 1/31; 4 — Mykolayivka 8/1; 5 — Voitove III, 4/9; 6 — Kovalivka VIII, 1/15; 7 — Kryvyi Rih, Voikove Kurgan 12; 8 — Biriukove 9/8; 9 — Zvonetske II 23/7; 10 — Verbky 10/5; 11 — Kryvyi Rih, Mohyla Kurgan/2; 12 — Vynohradne 15/11; 13 — Kaushany I 1/10; 14 — Kamyanka 13/10; 15 — Vovchansk II 1/8; 16 — Berezivka 23/2; 17 — Kostiantynivka 9/15; 18 — Mykhailivka settlement; 19 — Novoselivka 1/9; 20 — Kryvyi Rih, Lukyanivka Kurgan 2; 22 — Zalyvne 4/2; 23 — Pervomayivka 5/13; 24 — Pryvillia 1/8; 25 — Kremynna 2/2; 26 — Kostiantynivka 2/2; 27 — Novokamyanka 1/11; 28 — Shevchenko 2/3 (1, 2 — Polin, Tupchienko, Nikolova 1992; 3 — Nikitin, Snitko 1985; 4 — Bratchenko 2009; 5 — Pislarii et al. 1980; 6 — Kovpanenko et al. 1974; 7, 11, 20, 28 — Melnik, Steblina 2012; 8 — Antonenko et al. 1987; 9 — Kovaleva et al. 1990; 10 — Marina et al. 1990; 12 — Otroshchenko et al. 1983; 13, 27 — Dergachev 2002; 14, 17 — Shaposhnikova et al. 1986; 15 — Kubishev et al. 1980; 16 — Shchepinskii 1967; 18 — Lagodovska et al. 1962; 19 — Pislarii et al. 1977; 22 — Toshchev 2004; 23 — Illinska et al. 1960; 24 — Kulbaka, Kachur 2002; 25 — Sanzharov, Chernikh, Ye. A. 2005; 26 — Shaposhnikova et al. 1973)

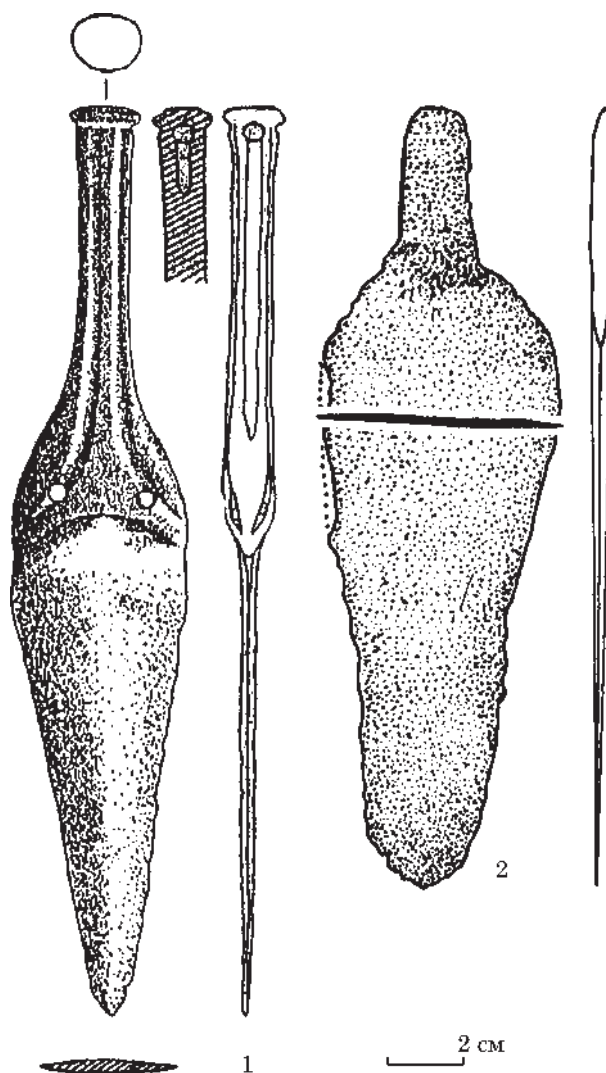
Рис. 29. Карта поширення ножів типу VII.3: 1, 2 — Голоківка; 3 — Плющівка; 4 — Миколаївка; 5 — Войтове; 6 — Ковалівка; 7, 11, 20 — Кривий Ріг, кургани Войков, Могила і Лук'янівка; 8 — Бірюкове; 9 — Звонецьке; 10 — Вербки; 12 — Виноградне; 13 — Каушани; 14 — Кам'янка; 15 — Вовчанськ; 16 — Березівка; 17, 21, 26 — Костянтинівка; 18 — Михайлівське поселення; 19 — Новоселівка; 22 — Заливне; 23 — Первомайівка; 24 — Привілля; 25 — Кременна; 27 — Новокам'янка; 28 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе). **Умовні позначки:** I — ямні поховання, пос. Михайлівка; II — катакомбні поховання

Fig. 29. Spatial distribution of Type VII.3 knives: 1, 2 — Golovkivka; 3 — Pliushchivka; 4 — Mykolayivka; 5 — Voitove; 6 — Kovalivka; 7, 11, 20 — Kryvyi Rih, kurgans Voikov, Mohyla and Lukyanivka; 8 — Biriukove; 9 — Zvonetske; 10 — Verbky; 12 — Vynohradne; 13 — Kaushany; 14 — Kamyanka; 15 — Vovchansk; 16 — Berezivka; 17, 21, 26 — Kostiantynivka; 18 — Mykhailivka settlement; 19 — Novoselivka; 22 — Zalyvne; 23 — Pervomayivka; 24 — Pryvillia; 25 — Kreminna; 27 — Novokamyanka; 28 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze). **Legend:** I — Yamna graves, Mykhailivka settlement; II — Catacomb graves

(Шапошникова и др. 1986, с. 44). Остання думка, мабуть, імовірніша. Наявність на руків'ї двох отворів для прикріплення можна розглядати як реліктовий пережиток анатолійських кинджалів, що не властиво майкопським виробам. Поховання — впускне, в позі скорчено на спині, орієнтоване на північний захід А. В. Ні-

Рис. 30. Ножі типів VIII.1, 2: 1 — Старогорожене 1/17; 2 — Боровське 1/1 (1 — Шапошникова и др. 1986; 2 — Клименко 1997)

Fig. 30. Knives of Type VIII.1, 2: 1 — Starohorozhene 1/17; 2 — Borovske 1/1 (1 — Shaposhnikova et al. 1986; 2 — Klimenko 1997)

Рис. 31. Карта знахідок ножів типів VIII.1, 2 у ямних похованнях: 1 — Старогорожене; 2 — Боровське
Fig. 31. Spatial distribution of Type VIII.1,2 knives in Yamna graves: 1 — Starohorozhene; 2 — Borovske

колова (1992а, с. 166—167) зарахувала до третього хронологічного періоду ямної культури.

Тун 2. Ніж із ямного поховання 1/1 біля с. Боровське (рис. 30: 2) є унікальним за пропорціями та розміром: з коротким широким черешком, широкими округлими плічками і заокругленим кінцем клинка. Довжина близько 22,0 см, ширина клинка приблизно 6,0 см. У загальних рисах він нагадує ножі з широкими плічками з ямних поховань Нижнього та Середнього Поволжя, але повних аналогій знайти не вдалося. Супроводжував основне поховання, хронологічна позиція якого не зрозуміла, позаяк воно частково порушено: не визначено позу скелета, а наступні поховання належать до пізньоямного періоду. А. В. Ніколова (там само) зарахувала його до третього періоду в загальній схемі періодизації ямної культури.

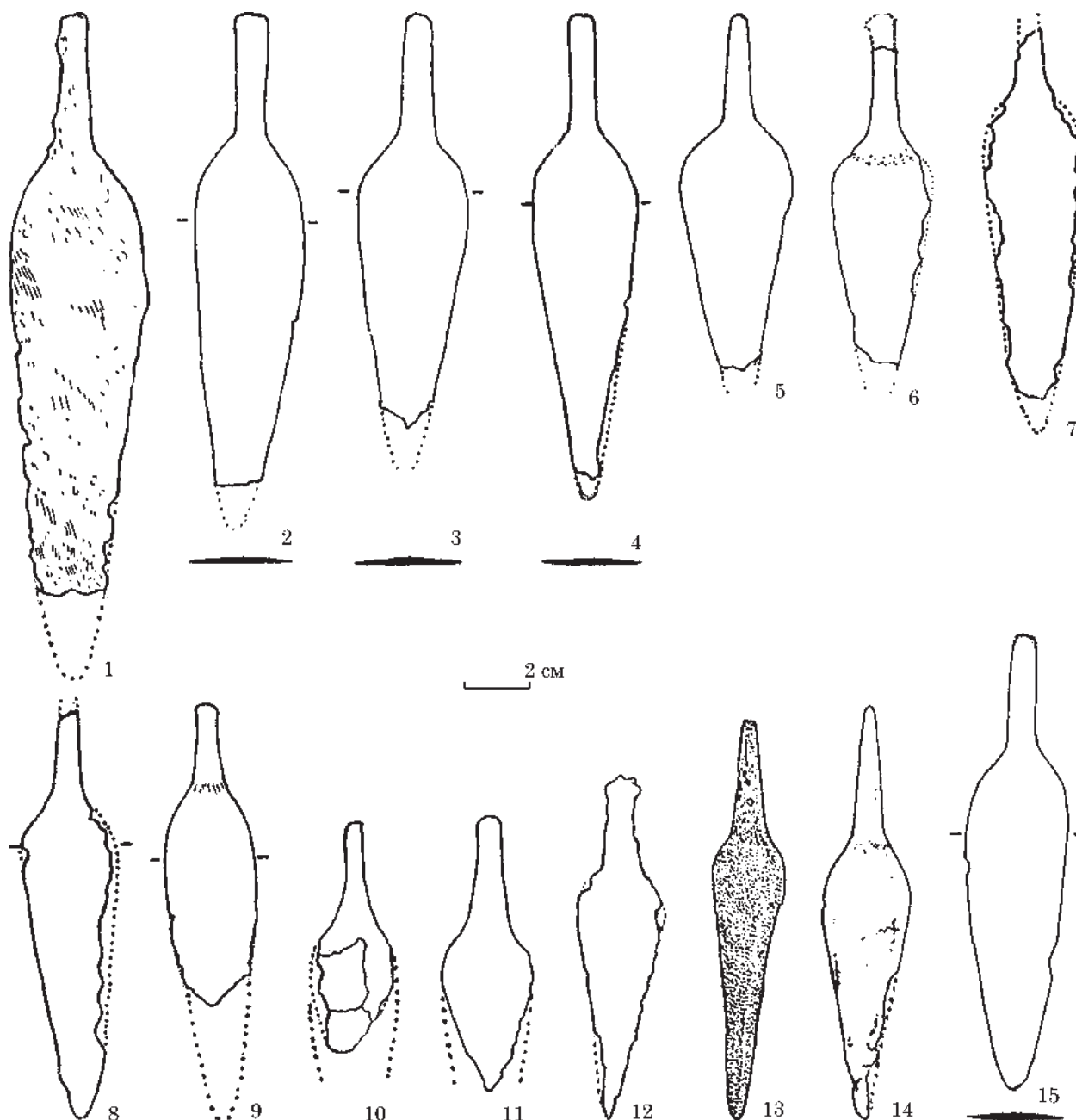
Тун 3. Ножі з клинком відносно вузьких пропорцій, високими округлими плічками і прямо звуженими контурами клинка — 15 од. (рис. 32).

Варіант А. Найбільший у цій серії — фрагментований ніж із ямного поховання біля с. Заможне 3/6 у Північному Приазов'ї на р. Кальміус (рис. 32: 1). Ширина клинка 4,0 см, вціліла довжина ножа 17,2 см, реальна, ймовірно, сягала не менше 20,0 см. За ознаками поховального обряду (поза скорчено на спині, головою на північний схід) і за наявністю характерного горщика, зіставного з керамікою середнього шару Михайлівського поселення, С. Н. Братченко зарахував цей комплекс до давнішого

ямного періоду. На його думку, найближчими аналогіями є невелика серія ножів з пам'яток новосвободненського типу Північного Кавказу та в одному з найраніших ямних поховань біля хут. Алітуб у пониззі р. Манич. С. Н. Братченко вважав ніж імпортом (1973, с. 25—26). Накопичений нині матеріал засвідчує наявність близьких, можливо похідних, але менших за розмірами форм ножів ямної культури в Північному Причорномор'ї, які можна поділити на два варіанти.

Варіант Б (11 од.) представлено ножами відносно вузьких пропорцій з доволі довгим клинком (рис. 32: 2—12). Довжина близько 13,0—15,6 см, ширина клинка 2,8—3,2 см. Сюди умовно включено три ножі з коротким, сточеним і зітлілим клинком (рис. 32: 10—12). Усі походять із поховань ямної культури, більшість зосереджено в Нижньому Подніпров'ї та Присивашші, окремі є в Північному Приазов'ї, Криму, Подонців'ї (рис. 33). Аналогічним є ніж із п. 14/3 Павловської групи в Середньому Подонні (рис. 32: 15). Більшість поховань були основними, а також впускними в енеолітичні чи ямні кургани із зведеними над ними досипками, здійснені у позі скорчено на спині, тобто, ймовірно, зіставні з першим—третім періодом ямної КС. У діапазоні цих періодів визначено хронологію низки поховань, які були об'єктами спеціального аналізу: Широке II 1/3, Зимогір'я 1/5, Балки 1/57 (Ніколова 1992, с. 166—167; Тесленко 1999: с. 276, рис. 31: 2; с. 293: рис. 48).

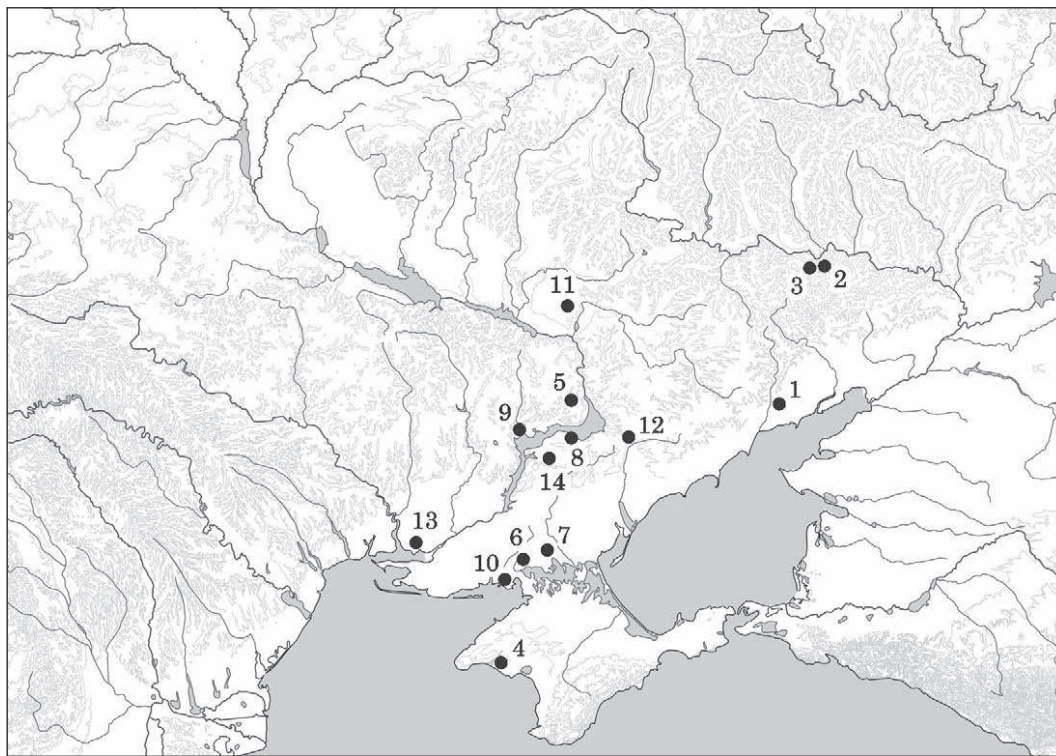

Рис. 32. Ножі типу VIII.3: 1 — Заможне 6/3; 2 — Говоруха 8/2; 3 — Зимогір'я 1/5; 4 — Попівка 1/5; 5 — Широке II, 1/3; 6 — Першокостянтинівка 1/12; 7 — Василівка 2/6; 8 — Балки 1/57; 9 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе), гр. Чкаловська I 3/24; 10 — Бабенкове 1/13; 11 — Мала Козирщина I 8/4; 12 — Виноградне 24/24; 13 — Широка Балка 4/2; 14 — Велика Білозерка 5/1; 15 — Воронізька обл., Павловська група 14/3 (1 — Братченко 1973; 2 — Кротова і др. 1976; 3 — Писларий і др. 1977; 4 — Дашевська 1969; 5 — Ковалева і др. 1987; 6 — Нечитайло 1991; 7 — Кубишев і др. 1984; 8 — Ляшко, Отрощенко 1988; 9 — Мозолевський 1979; 10 — Щепинський, Черепанова 1969; 11 — Ковалева, Марина 1982; 12 — Отрощенко і др. 1984; 13 — Ніколова і др. 2011; 14 — Латынин 1967; 15 — Синюк 1983)

Fig. 32. Knives of Type VIII.3: 1 — Zamozhne 6/3; 2 — Govorukha 8/2; 3 — Zymohirya 1/5; 4 — Popivka 1/5; 5 — Shyroke II, 1/3; 6 — Pershokostiantynivka 1/12; 7 — Vasylivka 2/6; 8 — Balky 1/57; 9 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze), Chkalovska group I 3/24; 10 — Babenkove 1/13; 11 — Mala Kozyrshchyna I 8/4; 12 — Vynohradne 24/24; 13 — Shyroka Balka 4/2; 14 — Velyka Bilozerka 5/1; 15 — Voronezh oblast, Pavlovsk group 14/3 (1 — Bratchenko 1973; 2 — Krotova et al. 1976; 3 — Pislarii et al. 1977; 4 — Dashevskaya 1969; 5 — Kovaleva et al. 1987; 6 — Nechitailo 1991; 7 — Kubishev et al. 1984; 8 — Lyashko, Otroshchenko 1988; 9 — Mozolevskii 1979; 10 — Shchepinskii, Cherepanova 1969; 11 — Kovaleva, Marina 1982; 12 — Otroshchenko et al. 1984; 13 — Nikolova et al. 2011; 14 — Latinin 1967; 15 — Sinyuk 1983)

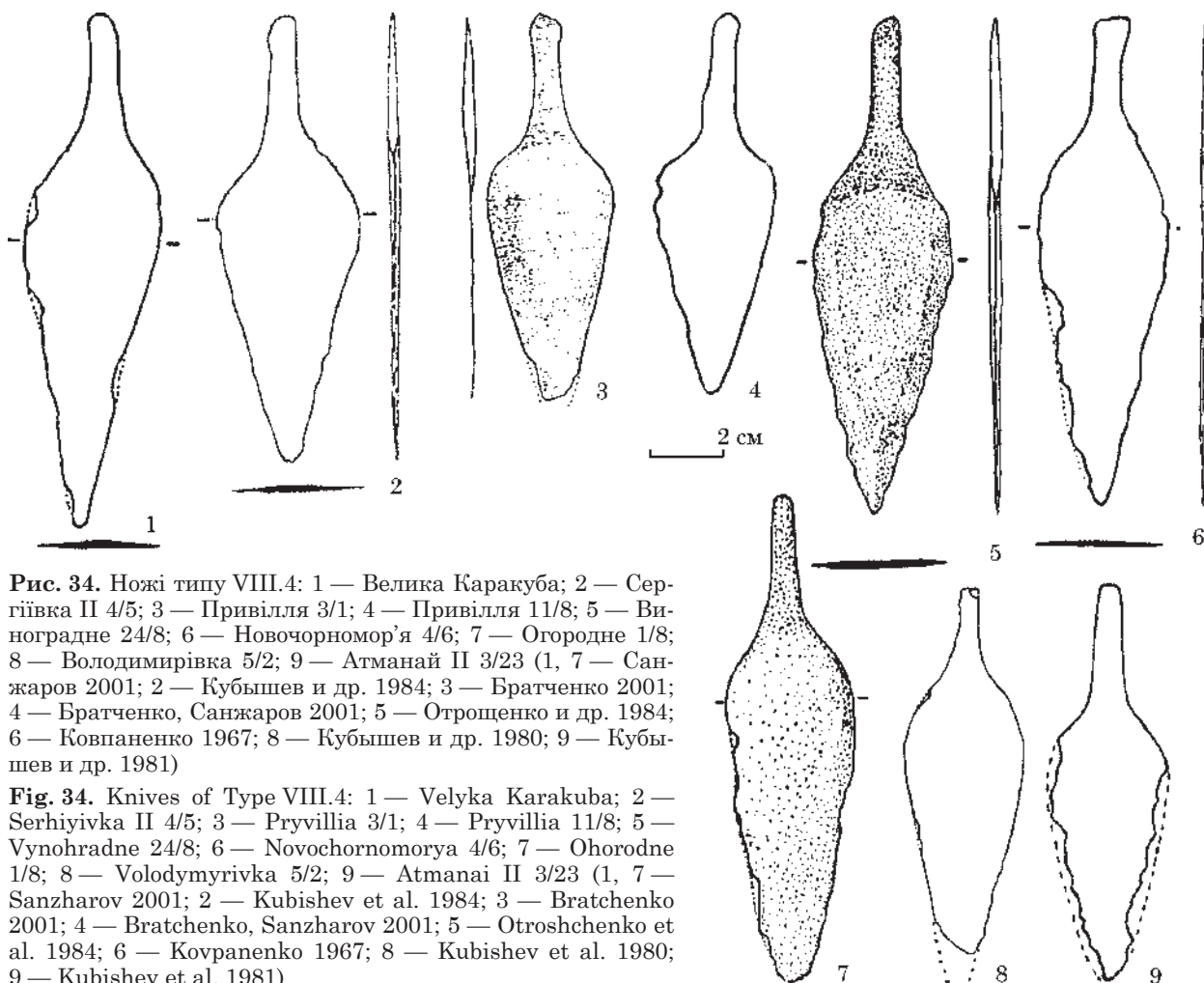
Варіант В. Два ножі з найвужчим клинком і черешком, що трохи розширюється від вузької, майже загостреної п'яти до округлих плі-

чок (рис. 32: 13, 14). Довжина 12,0—12,6 см, ширина клинка 2,2—2,6 см. У одного (рис. 32: 13) вздовж лінії лез ковкою сформовано грані.

Рис. 33. Карта поширення ножів типу VIII.3 у ямних похованнях: 1 — Заможне; 2 — Говоруха; 3 — Зимогір'я; 4 — Попівка; 5 — Широке; 6 — Першокостянтинівка; 7 — Василівка; 8 — Балки; 9 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе); 10 — Бабенкове; 11 — Мала Козирщина; 12 — Виноградне; 13 — Широка Балка; 14 — Велика Білозерка

Fig. 33. Spatial distribution of Type VIII.3 knives in Yamna graves: 1 — Zhamozhne; 2 — Govorykha; 3 — Zymohirya; 4 — Popivka; 5 — Shyroke; 6 — Pershokostiantynivka; 7 — Vasylivka; 8 — Balky; 9 — Pokrovsk (fromer Ordzhonikidze); 10 — Babenkov; 11 — Mala Kozyrshchyna; 12 — Vynohradne; 13 — Shyroka Balka; 14 — Velyka Bilozerka

Рис. 34. Ножі типу VIII.4: 1 — Велика Каракуба; 2 — Сергіївка II 4/5; 3 — Привілля 3/1; 4 — Привілля 11/8; 5 — Виноградне 24/8; 6 — Новочорномор'я 4/6; 7 — Огородне 1/8; 8 — Володимирівка 5/2; 9 — Атманай II 3/23 (1, 7 — Санжаров 2001; 2 — Кубишев и др. 1984; 3 — Братченко 2001; 4 — Братченко, Санжаров 2001; 5 — Отрощенко и др. 1984; 6 — Ковпаненко 1967; 8 — Кубишев и др. 1980; 9 — Кубишев и др. 1981)

Fig. 34. Knives of Type VIII.4: 1 — Velyka Karakuba; 2 — Serhiyivka II 4/5; 3 — Pryvillia 3/1; 4 — Pryvillia 11/8; 5 — Vynohradne 24/8; 6 — Novochoornomorya 4/6; 7 — Ohorodne 1/8; 8 — Volodymyrivka 5/2; 9 — Atmanai II 3/23 (1, 7 — Sanzharov 2001; 2 — Kubishev et al. 1984; 3 — Bratchenko 2001; 4 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 5 — Otroshchenko et al. 1984; 6 — Kovpanenko 1967; 8 — Kubishev et al. 1980; 9 — Kubishev et al. 1981)

Рис. 35. Карта поширення ножів типу VIII.4: 1 — Велика Каракуба; 2 — Сергіївка; 3, 4 — Привілля; 5 — Виноградне; 6 — Новочорномор'я; 7 — Огородне; 8 — Володимирівка; 9 — Атманай. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 35. Spatial distribution of Type VIII.4 knives: 1 — Velyka Karakuba; 2 — Serhiyivka; 2 — Serhiyivka; 3, 4 — Pryvillia; 5 — Vynohradne; 6 — Novochornomorya; 7 — Ohorodne; 8 — Volodymyrivka; 9 — Atmanai. **Legend:** I — Yamna graves, Mykhailivka settlement; II — Catacomb graves

Походять із поховань Нижнього Подніпров'я обох берегів Дніпра (рис. 33). Судячи з обряду та стратиграфічної позиції, поховання можна зарахувати до третього—четвертого періоду ямної КІС.

Таким чином, ножі типу VIII.3 побутували впродовж ямної КС.

Тун 4. Ножі з клинком відносно широких пропорцій і прямо звуженими контурами клинка — 9 од. (рис. 34). Довжина 10,5—13,6 см, ширина плічок 3,4—3,9 см. Один має сформовані ковкою грані вздовж лез. Більшість ножів (рис. 34: 1, 2, 5—9) виявлено в пізньоямних похованнях півдня степової смуги від Дніпра до Північного Приазов'я (рис. 35). Але хронологічна позиція деяких поховань потребує уточнення. Комплекс Володимирівка 5/2, судячи з поховального обряду, мабуть, є найранішим у цій серії знахідок. Комплекс Огородне 1/8 С. М. Санжаров розглядає серед пізньоямних пам'яток Приазов'я (2001, с. 18, 33, рис. 10: 3). Один ніж походить з ранньокатакомбного поховання Привілля 3/1 на Сіверському Дінці.

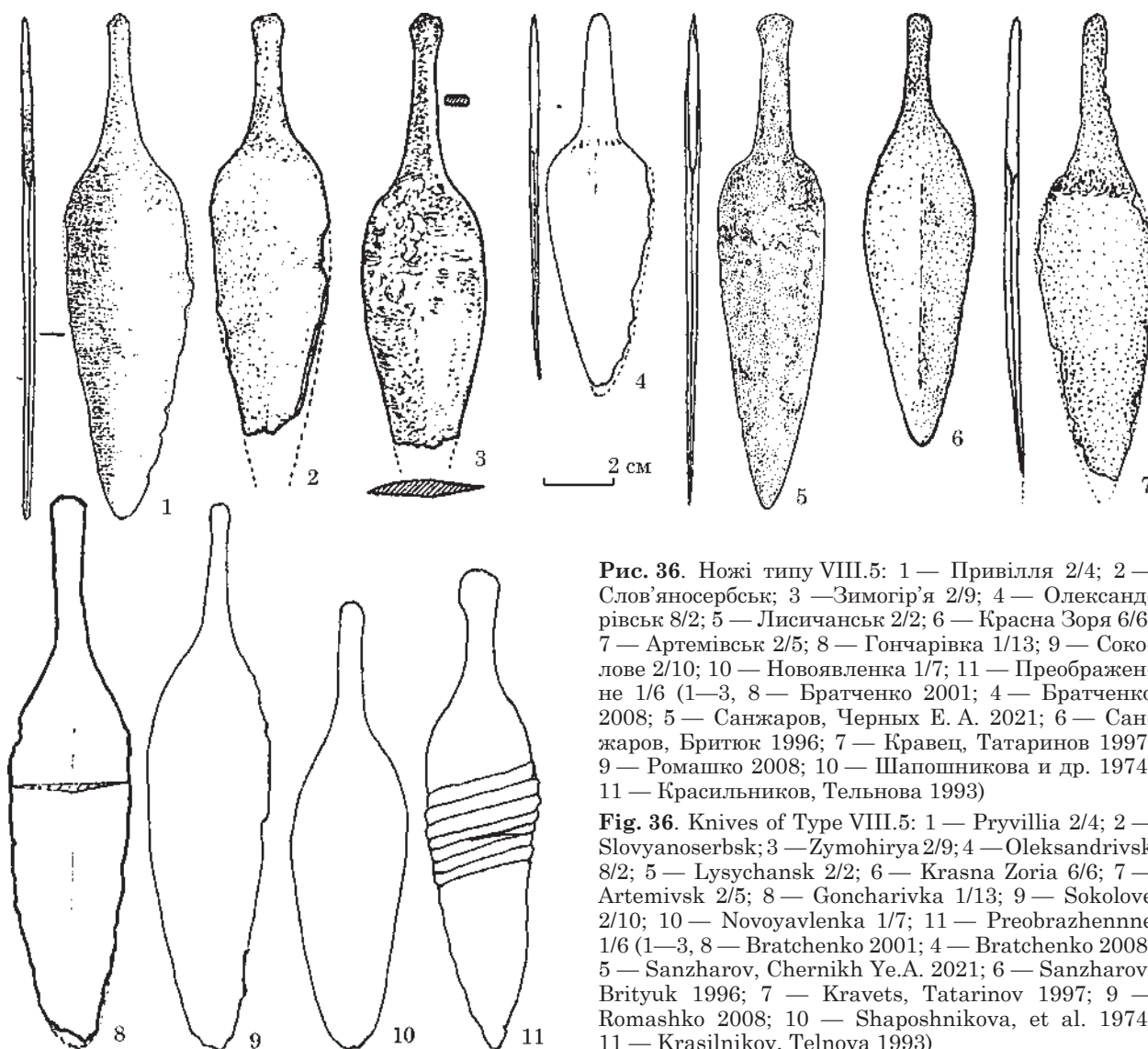
Ніж із поховання Привілля 11/8 (рис. 34: 4) «випадає» із хронологічного діапазону цього типу ножів. Цей, можливо сточений екземпляр, походить із «багатого» пізньокатакомбного поховання з бронзовою сокирою колонтаївського типу і ріпоподібним горщиком. Для пізньокатакомбного комплексу форма цього ножа є

архаїчною (Смирнов 1996, с. 107) і, можливо, пояснюється імпортом походженням із Передкавказзя, де такі форми трапляються в комплексах середньої бронзи.

Тун 5. Ножі (11 од.), близькі до попереднього типу, відрізняються від нього більш покатыми і менш акцентованими плічками, а також трохи випуклими контурами клинка (рис. 36). У більшості п'ята черешка розкута. Довжина 11,0—15,6 см, ширина клинка 3,0—3,4 см. У деяких спостережено ковану грань по центральній осі клинка (рис. 36: 5, 6, 8). Усі ножі виявлено в катакомбних похованнях.

Більшість ножів (8 од.) походить із ранньокатакомбних поховань Подонців'я (рис. 37). Три маємо в похованнях пізнішого часу. Один (рис. 36: 11) був у похованні Преображенне 1/6 на р. Красна. Зважаючи на дві посудини, це поховання відповідає типу 2 маницького кола пам'яток, за класифікацією О. М. Смирнова (1996, с. 160, рис. 27). Другий, можливо, з частково сточеним клинком (рис. 36: 10), виявлено в інгульському похованні Новоявленка 1/7 у Поїнгуллі. Третій ніж (рис. 36: 9) був у похованні Соколове 2/10 у Присамар'ї. Це поховання здійснено випростано на спині, що уможливило віднести його до інгульської культури, якщо тільки воно не належить до рідкісних випадків прояву на теренах України ранньокатакомбного обряду з випростаною позою по-

Рис. 36. Ножі типу VIII.5: 1 — Привілля 2/4; 2 — Слов'яносербськ; 3 — Зимогір'я 2/9; 4 — Олександрівськ 8/2; 5 — Лисичанськ 2/2; 6 — Красна Зоря 6/6; 7 — Артемівськ 2/5; 8 — Гончарівка 1/13; 9 — Соколове 2/10; 10 — Новоявленка 1/7; 11 — Преображенне 1/6 (1—3, 8 — Братченко 2001; 4 — Братченко 2008; 5 — Санжаров, Черных Е. А. 2021; 6 — Санжаров, Бритюк 1996; 7 — Кравец, Татаринов 1997; 9 — Ромашко 2008; 10 — Шапошникова и др. 1974; 11 — Красильников, Тельнова 1993)

Fig. 36. Knives of Type VIII.5: 1 — Pryvillia 2/4; 2 — Slovyanoserbsk; 3 — Zymohirya 2/9; 4 — Oleksandrivsk 8/2; 5 — Lysychansk 2/2; 6 — Krasna Zoria 6/6; 7 — Artemivsk 2/5; 8 — Goncharivka 1/13; 9 — Sokolove 2/10; 10 — Novoyavlenka 1/7; 11 — Preobrazhennne 1/6 (1—3, 8 — Bratchenko 2001; 4 — Bratchenko 2008; 5 — Sanzharov, Chernikh Ye.A. 2021; 6 — Sanzharov, Britiuk 1996; 7 — Kravets, Tatarinov 1997; 9 — Romashko 2008; 10 — Shaposhnikova, et al. 1974; 11 — Krasilnikov, Telnova 1993)

хованих (Гончарівка 1/13; Шандрівка 4/7; Калинівка 2/6) ⁶.

Ці ножі відповідають ножам типу 1, за О. М. Смирновим, які є прикметними для ранньокатакомбного періоду на Сіверському Дінці: «з клинком видовжено-листоподібної форми з найбільшим розширенням біля черешка у вигляді півкола». Ідентичними ножам цього типу дослідник вважає ножі з ямних поховань Зимогір'я 5/1, Говоруха 8/2, що, на його думку, вказує на синхронність ямних і ранньокатакомбних поховань (1996, с. 16—17, с. 139, рис. 7: 3, 4). Але згадані ножі з ямних поховань, які вище віднесені до типу VIII.3, мають вужчі пропорції, вирізняються більш акцентованими плічками і прямозвуженими контурами клин-

6. Форму вхідної ями поховання Соколове 2/10 у насипу не простежено, хоча дослідники його припускають, що вона була кругла. Простора поховальна камера у формі широкого овалу чи прямокутна з дуже заокругленими кутами в хронологічному аспекті не виразна. Тож визначення культурно-хронологічної позиції цього комплексу є проблематичним.

ка. За конфігурацією клинка ямним ножам типу VIII.3 дещо відповідним є ніж з ранньокатакомбного поховання Лисичанськ 2/2 (рис. 36: 5), який відрізняється від них кованою гранню по центру клинка і розкутим на кінці черешком.

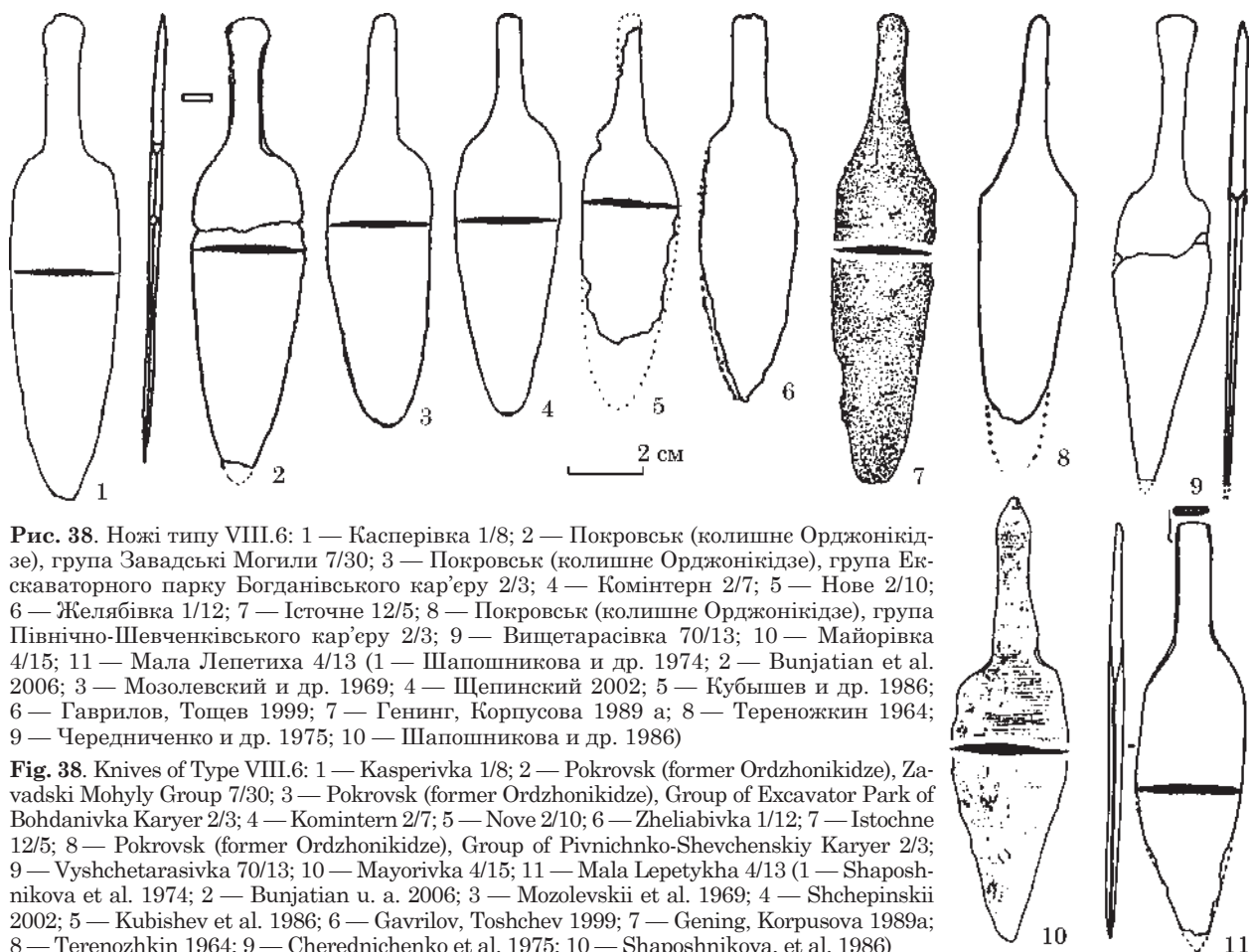
Подібні за формою ножі з Волго-Донського міжріччя та Південного Приуралля В. Я. Кияшко датує I—II ямно-катакомбним періодом чи андріюковським періодом кавказької металургії (1999, рис. 94: 2, 12—17; 2000, рис. 3: 2—4). О. М. Смирнов вважає, що ножі «1-го типу» зникають у Подонців'ї з появою ранніх пам'яток донецької катакомбної культури, але побутовали на Лівобережжі Нижнього Дону та в Передкавказзі аж до появи пам'яток пізньокатакомбних культур (1996, с. 12, 17, 138, рис. 12). Судячи із згаданих вище поодиноких знахідок у похованнях інгульської та маницької культур, так було і в Північному Причорномор'ї.

Туп 6. Невеликі ножі з клинком вузьких пропорцій, виділеними вузькими плічками, які здебільшого дещо вужчі, ніж максимальна ширина клинка, що тяжіє до його середини —

Рис. 37. Карта поширення ножів типу VIII.5 у катакомбних похованнях: 1 — Привілля; 2 — Слов'яносербськ; 3 — Зимогір'я; 4 — Олександрівськ; 5 — Лисичанськ; 6 — Красна Зоря; 7 — Артємівськ; 8 — Гончарівка; 9 — Соколове; 10 — Новоявленка; 11 — Преображенне

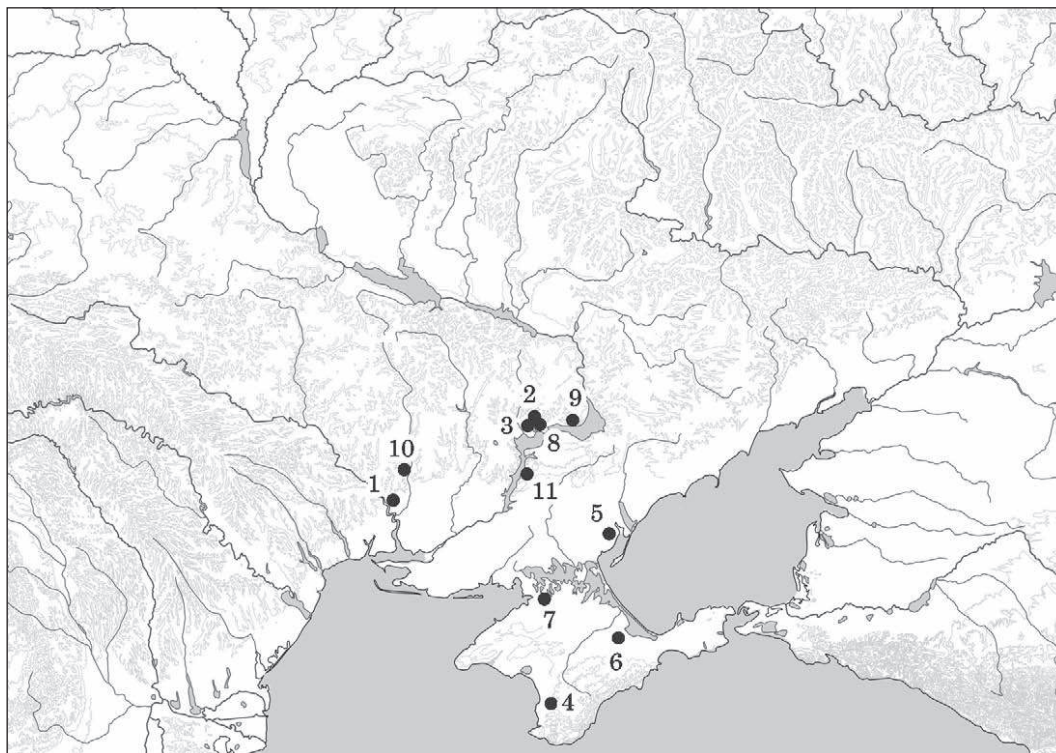
Fig. 37. Spatial distribution of Type VIII.5 knives in Catacomb graves: 1 — Pryvillia; 2 — Slovyanoserbbsk; 3 — Zymohir'ya; 4 — Oleksandrivsk; 5 — Lysychansk; 6 — Krasna Zoria; 7 — Artemivsk; 8 — Goncharivka; 9 — Sokolove; 10 — Novoyavlenka; 11 — Preobrazhennne

Рис. 38. Ножі типу VIII.6: 1 — Касперівка 1/8; 2 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе), група Завадські Могили 7/30; 3 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе), група Екскаваторного парку Богданівського кар'єру 2/3; 4 — Комінтерн 2/7; 5 — Нове 2/10; 6 — Желябівка 1/12; 7 — Істочне 12/5; 8 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе), група Північно-Шевченківського кар'єру 2/3; 9 — Вищетарасівка 70/13; 10 — Майорівка 4/15; 11 — Мала Лепетиха 4/13 (1 — Шапошникова и др. 1974; 2 — Bunjatian et al. 2006; 3 — Мозолевский и др. 1969; 4 — Щепинский 2002; 5 — Кубышев и др. 1986; 6 — Гаврилов, Тоцев 1999; 7 — Генинг, Корпусова 1989 а; 8 — Тереножкин 1964; 9 — Чередниченко и др. 1975; 10 — Шапошникова и др. 1986)

Fig. 38. Knives of Type VIII.6: 1 — Kasperivka 1/8; 2 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze), Zavadski Mohyly Group 7/30; 3 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze), Group of Excavator Park of Bohdanivka Karyer 2/3; 4 — Komintern 2/7; 5 — Nove 2/10; 6 — Zheliabivka 1/12; 7 — Istochne 12/5; 8 — Pokrovsk (former Ordzhonikidze), Group of Pivnichnko-Shevchenskiy Karyer 2/3; 9 — Vyshchetarasivka 70/13; 10 — Mayorivka 4/15; 11 — Mala Lepetykha 4/13 (1 — Shaposhnikova et al. 1974; 2 — Bunjatian u. a. 2006; 3 — Mozolevskii et al. 1969; 4 — Shchepinskii 2002; 5 — Kubishev et al. 1986; 6 — Gavrilov, Toshchev 1999; 7 — Gening, Korpusova 1989a; 8 — Terenozhkin 1964; 9 — Cherednichenko et al. 1975; 10 — Shaposhnikova, et al. 1986)

Рис. 39. Карта поширення ножів типу VIII.6, кемі-обінські та ямні поховання: 1 — Касперівка; 2, 3, 8 — Покровськ (колишнє Орджонікідзе, групи Завадські Могили, Експлуаторного парку і Північно-Шевченківського кар'єру; 4 — Комінтерн; 5 — Нове; 6 — Желябівка; 7 — Істочне; 9 — Вищетаарасівка; 10 — Майорівка; 11 — Мала Лепетиха

Fig. 39. Spatial distribution of Type VIII.6 knives, Kemi-Oba and Yamna graves: 1 — Kasperivka; 2, 3, 8 — Pokrovsk (Former Ordzhonikidze, Groups Zavadski Mohyly, Excavator Park of Bohdanivka Karyer, and Pivnichnko-Shevchenskiy Karyer; 4 — Komintern; 5 — Nove; 6 — Zheliabivka; 7 — Istochne; 9 — Vyshchetarasivka; 10 — Mayorivka; 11 — Mala Lepetykha

11 од. (рис. 38). Довжина 10,0—12,2 см, ширина клинка 2,4—3,0 см. Усі походять із поховань РБВ на відносно обмеженій території: від Поінгулля до Криму (рис. 39). Поховання — переважно основні або впускні в кургани енеоліту і ямної культури. За стратиграфією та ознаками обряду належать до різних періодів ямної КС. Найранішими, мабуть, є поховання Істочне 12/5 і 2/3 у групі Шевченківського кар'єру біля м. Покровськ (колишнє Орджонікідзе), які можна віднести до зламу першого—другого періодів ямної КС (Николова 1992а, с. 166). Одним із найпізніших є поховання Касперівка 1/8 у дерев'яній скрині. Незрозумілою є хронологічна позиція ножа із поховання 2/3 групи Експлуаторного парку (Богданівський кар'єр, м. Покровськ), виявленого під час дослідження енеолітичного поховання. Схоже, він походить із зруйнованого поховання (Николова, Рассмакин 1985).

За деталями форми виділено такі варіанти.

Варіант А. Ножі з прямим черешком, чітко виділеним переходом до клинка, плавно вигнутими сторонами клинка і трохи заокругленим на кінці лезом — 6 од. (рис. 38).

Варіант Б. У двох ножів перехід від черешка виражено плавним прогином до пологих плічок (рис. 38: 7, 8).

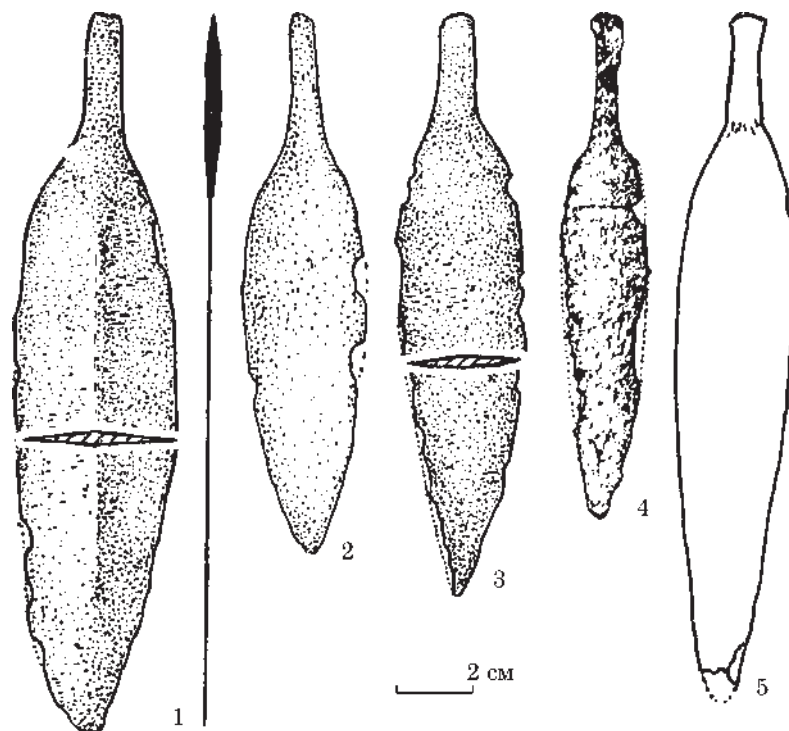
Варіант В. Три ножі з прямими, майже паралельними сторонами в нижній половині клинка (рис. 38: 9—11). В. Я. Кияшко особливо відзначив один ніж подібної форми із пізньоямного поховання в Подонні серед основної маси знахідок (1999, с. 80, 151, рис. 95: 15). Такі ножі нагадують форми, які з'явилися в катакомбний період — з т. зв. п'ятикутним клинком чи з прямими паралельними боками, які, на відміну від ямних, частково заточені, а саме від вістря клинка до середини. Але називати цю форму ямних ножів прототипами катакомбних поки складно через малу кількість знахідок. Можливе й утворення «випадкових форм» через сточену нижню половину леза під час використання.

Тип 7. Ножі з довгим клинком вузько-видовжених пропорцій, плавно випуклими лезами, максимальна ширина припадає приблизно на середину клинка, плічка не виражені (5 од.). Чотири — з Подонців'я, один із Присивашся (рис. 40: 41). Два походять з ранньокатакомбних поховань (рис. 40: 1, 2), два — з поховань донецької катакомбної культури (рис. 40: 3, 4), один — з інгульського поховання (рис. 40: 5). Ніж із ранньокатакомбного поховання Зимогір'я 1/6 виділяється значним розміром і кованим ребром по центру клинка, довжина 19,0 см, ширина клин-

Рис. 40. Ножі типу VIII.7: 1 — Зимогір'я 1/6; 2 — Сіверськ 1/2; 3 — Астахове 22/4; 4 — Черевків 1/5; 5 — Сергіївка 4/11 (1 — Братченко, 2001; 2 — Смирнов 1996; 3 — Евдокимов 1991; 4 — Городцов 1905; 5 — Кубышев и др. 1984)

Fig. 40. Knives of Type VIII.7: 1 — Zymohirya 1/6; 2 — Siversk 1/2; 3 — Astakhove 22/4; 4 — Cherevkiv 1/5; 5 — Serhiyivka 4/11 (1 — Bratchenko 2001; 2 — Smirnov 1996; 3 — Yevdokimov 1991; 4 — Berestnev 2001; 5 — Kubishev et al. 1984)

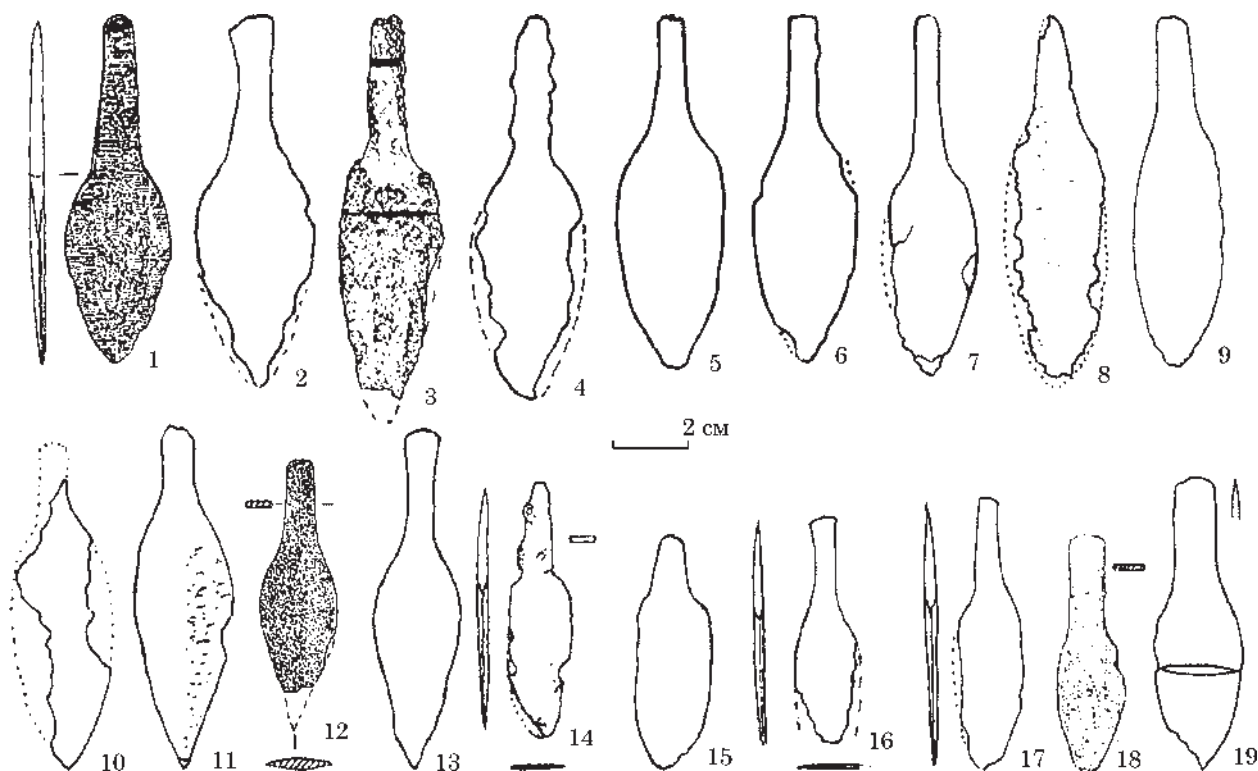

Рис. 41. Карта знахідок ножів типу VIII.7 у катакомбних похованнях: 1 — Зимогір'я; 2 — Сіверськ; 3 — Астахове; 4 — Черевків; 5 — Сергіївка

Fig. 41. Spatial distribution of Type VIII.7 knives in Catacomb graves: 1 — Zymohirya; 2 — Siversk; 3 — Astakhove; 4 — Cherevkiv; 5 — Serhiyivka

ка 4,2 см. Таким за довжиною є кинджал із Сергіївки у Присивашші, але має вузький клинок завширшки 2,8 см. Довжина інших ножів 13,0—15,0 см, ширина клинка 2,0—3,2 см. На східних степових теренах довгі ножі з листоподібним клинком і максимальною шириною приблизно

в центрі клинка, «з плавними контурами абрису» побутували довше. Подібні відомі в ямних похованнях Калмикії, спорадично трапляються в похованнях середнього бронзового віку степового Передкавказзя, Південного Приуралля. В. Я. Кияшко зіставляє їх із раннім або розви-

Рис. 42. Ножі типу VIII.8: 1 — Жданів-Виноградники 1/5; 2, 13 — ВСГІ (Луганськ) 3/19; 3 — Кондратівка 3/10; 4 — Роздолівка 2/1; 5 — Акермень І 17/4; 6 — Преображенне, 1/14; 7 — Чорнухине 1/9; 8 — Яски 2/2; 9 — Кривий Ріг, ПГЗК 10/6; 10 — Астахове 3/15; 11 — Вовчанськ 1/30; 12 — Мала Тернівка 1/9; 14 — Залізний Порт 6/7; 15 — Вовчанськ І 1/23; 16 — Радянське 2/22; 17 — Покровське 1/6; 18 — Баратівка 1/13; 19 — Вербівка 10/7 (1 — Кульбака 1984; 2, 13 — Гладких і др. 1974; 3 — Кульбака, Качур 1998; 4 — Кравец і др. 1991; 5 — Вязьмитіна та ін. 1960; 6 — Красильников, Тельнова 1993; 7 — Гершкович 1996; 8 — Алексеева 1976; 9 — Крылова 1964; 10 — Евдокимов 1991; 11 — Кубышев і др. 1980; 12 — Кубышев і др. 1981; 14 — Евдокимов і др. 1982; 15 — Кубышев і др. 1979; 16 — Евдокимов і др. 1989; 17 — Кравец і др. 2000; 18 — Петренко, Елагина 1968; 19 — Клименко 1997)

Fig. 42. Knives of Type VIII.8: 1 — Zhdaniv-Vynohradnyky 1/5; 2, 13 — VSGI (Luhansk) 3/19; 3 — Kondrativka 3/10; 4 — Rozdolivka 2/1; 5 — Akermen I 17/4; 6 — Preobrazhenne, 1/14; 7 — Chornukhyne 1/9; 8 — Yasky 2/2; 9 — Kryvyi Rih, PGZK 10/6; 10 — Astakhove 3/15; 11 — Vovchansk 1/30; 12 — Mala Ternivka 1/9; 14 — Zaliznyi Port 6/7; 15 — Vovchansk I 1/23; 16 — Radianske 2/22; 17 — Pokrovske 1/6; 18 — Barativka 1/13; 19 — Verbivka 10/7 (1 — Kulbaka 1984; 2, 13 — Gladkikh et al. 1974; 3 — Kulbaka, Kachur 1998; 4 — Kravets et al. 1991; 5 — Vyazmitina et al. 1960; 6 — Krasilnikov, Telnova 1993; 7 — Gershkovich 1996; 8 — Alekseeva 1976; 9 — Krilova 1964; 10 — Yevdokimov 1991; 11 — Kubishev et al. 1980; 12 — Kubishev et al. 1981; 14 — Yevdokimov et al. 1982; 15 — Kubishev et al. 1979; 16 — Yevdokimov et al. 1989; 17 — Kravets et al. 2000; 18 — Petrenko, Yelagina. 1968; 19 — Klimenko 1997)

ним періодами донецької катакомбної культури, але більшість із них відрізняються ширшими пропорціями (Кияшко 1999, рис. 8: 1, 6; 2002, с. 43, рис. 8: 6; Гак, Калмыков 2009, с. 107, рис. 1: 28—35; с. 108). Найближчий до наших за формою ніж походить із поховання Упраздно-Кагальницький III 1/8 у Нижньому Подонні, який, за В. Я. Кияшко, належить до «ранньодонецького етапу» (там само).

Тип 8. Ножі з коротким клинком овальної конфігурації, максимальна ширина припадає на верхню його половину чи середину — 19 од. (рис. 42). Варіанти цього типу ножів походять з ямних і, переважно катакомбних поховань, трапляються на широких просторах степової України (рис. 43).

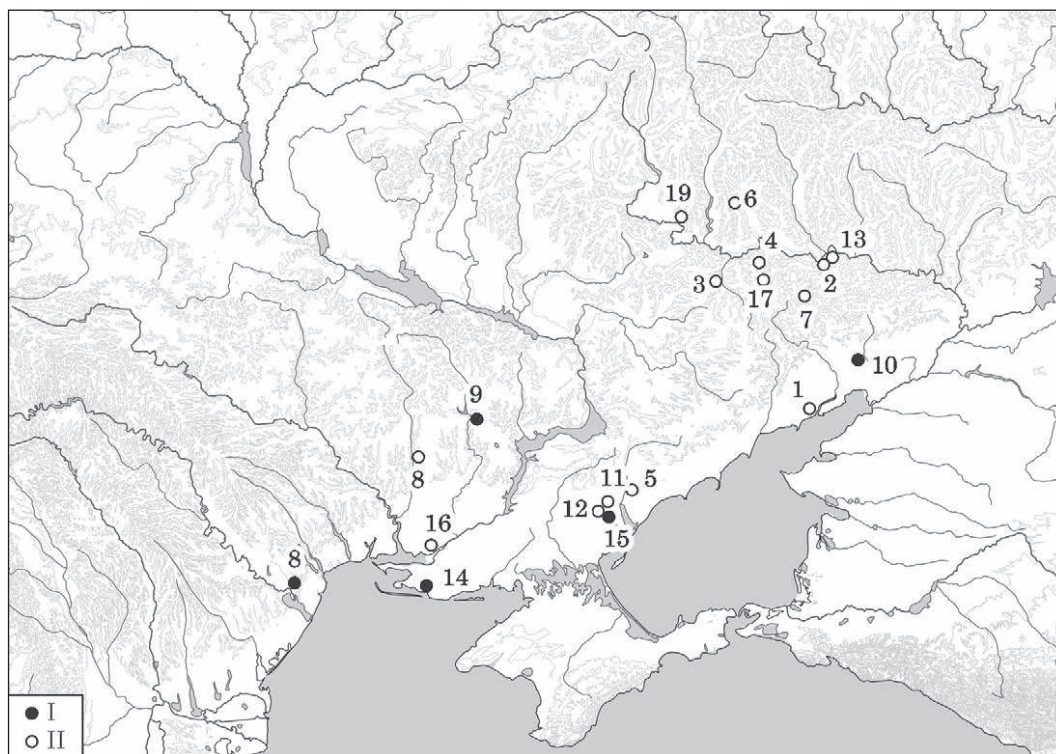
Варіант А. Доволі численна серія (13 од.) — невеликі ножі, приблизно однакових розмірів, довжина 9,0—10,8 см, ширина клинка 2,4—

3,2 см (рис. 42: 1—13). Один — менший, але таких само пропорцій (рис. 42: 12). Сім ножів з відносно довгим черешком (3,0—4,4 см) походять з катакомбних поховань раннього і пізнього періодів на теренах від Подонців'я до Північного Приазов'я. П'ять мають коротші черешки (2,0—2,6 см), три з них супроводжували ямні поховання пізнього періоду в Подонців'ї, на р. Інгулець і на р. Дністер (рис. 42: 8—10). Два ножі маємо з інгульських поховань у районі Утлюкського лиману в Північно-Західному Приазов'ї (рис. 42: 11, 12).

Варіант Б. Два малі ножі з асиметричним клинком завдовжки 6,0 і 6,6 см, ширина клинка 1,8 і 2,0 см. Виявлено в пізньоямних похованнях у Причорномор'ї та Північно-Західному Приазов'ї (рис. 42: 14, 15).

Варіант В. Два малі ножі завдовжки близько 7,0 см, з вузьким клинком завширшки при-

Рис. 43. Карта поширення ножів типу VIII.8: 1 — Жданів-Виноградники; 2, 13 — Луганськ (ВСГП); 3 — Кондратівка; 4 — Роздолівка; 5 — Акермень; 6 — Преображенне; 7 — Чорнухине; 8 — Яски; 9 — Кривий Ріг; 10 — Астахове; 11, 15 — Вовчанськ; 12 — Мала Тернівка; 14 — Залізний Порт; 16 — Радянське; 17 — Покровське; 18 — Баратівка; 19 — Вербівка. **Умовні позначки:** I — ямні поховання; II — катакомбні поховання

Fig. 43. Spatial distribution of Type VIII.8 knives: 1 — Zhdaniv-Vynohradnyky; 2, 13 — Luhansk (VSGI); 3 — Kondrativka; 4 — Rozdolivka; 5 — Akermen; 6 — Preobrazhenne; 7 — Chornukhyne; 8 — Yasky; 9 — Kryvyi Rih; 10 — Astakhove; 11 — Vovchansk; 12 — Mala Ternivka; 14 — Zaliznyi Port; 15 — Vovchansk; 16 — Radianske; 17 — Pokrovske; 18 — Barativka; 19 — Verbivka. **Legend:** I — Yamna graves, Mykhailivka settlement; II — Catacomb graves

близно 1,6 см, з відносно вузьким черешком завширшки 0,6 см (рис. 42: 16, 17). Походять із інгульського поховання в низинах Дніпра та з пізньокатакомбного поховання в Подонців'ї.

Варіант Г. Два невеличкі ножі завдовжки 7,8 і 6,2 см, ширина клинка 2,2 і 1,8 см, черешок прямий, відносно широкий 1,1 і 1,0 см (рис. 42: 18, 19). Походять з інгульського поховання в Поїгуллі та пізньокатакомбного в Подонців'ї.

Група ІХ. Ножі з клинком, розширеним від черешка до середини чи до верхньої його третини (біля вістря). Найчисленніша група — 78 од. Різняться за конфігурацією клинка та пропорціями.

Тип 1. Ножі широких пропорцій з вузькими плічками, прямо розширеним клинком приблизно до його середини (рис. 44; 45). У літературі мають назву «п'ятикутні» або «ромбоподібні». У більшості заточена тільки звужена до вістря частина клинка. Особлива увага до цієї групи пов'язана з періодизацією катакомбних пам'яток Донецчини і Доно-Волзького регіону. На теренах України більшість таких ножів зосереджена в Подонців'ї (рис. 46). 15 ножів цього типу представлено трьома різновидами.

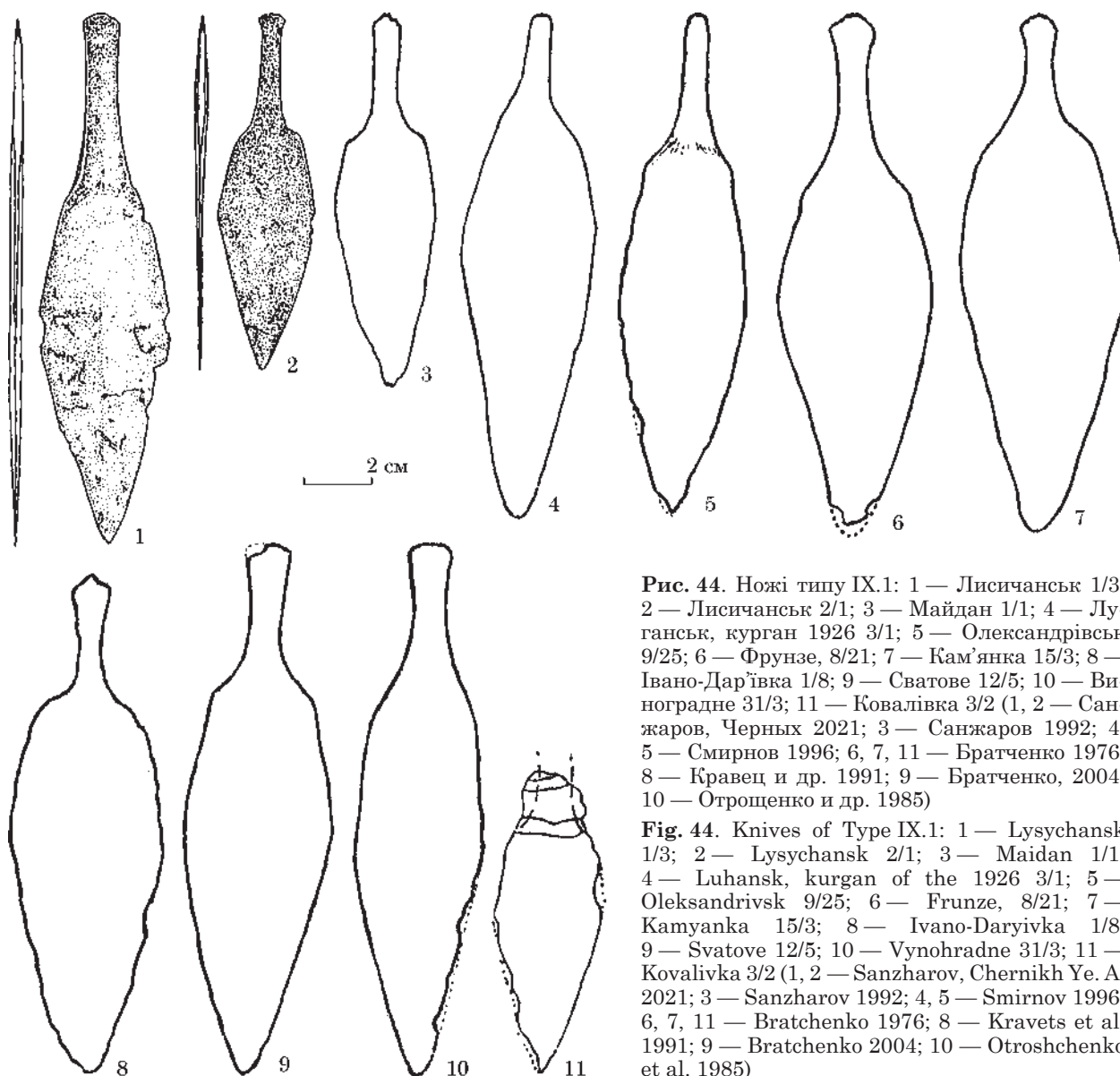
Варіант А. Ножі відносно широких пропорцій з прямим черешком і ромбоподібним клинком — 11 од. (рис. 44). Довжина відрізаних зразків 9,0—15,0 см, ширина клинка 2,6—4,6 см. Є

ножі, заточені по периметру клинка (рис. 44: 2) і частково заточені (переважна більшість) приблизно від перегину в місці максимальної ширини клинка до вістря (рис. 44: 1, 3, 6—10).

Три ножі (рис. 44: 1—3) походять із ранньокатакомбних поховань Донецчини (переддонецького періоду, за О. М. Смирновим, чи ранньодонецьких, за С. Н. Братченком, що відповідає андріюковському періоду, за В. Я. Кияшко). Але більшість виявлено в похованнях разом із класичними донецькими кубками, тобто належать до раннього та розвиненого періодів донецької катакомбної культури. Тільки два ножі виявлено далеко на захід від Сіверського Дінця в інгульських похованнях. Один був у похованні на р. Молочна (рис. 44: 10). Ще один подібний ніж виявлено нещодавно в похованні 1/16 на р. Інгулець біля с. Вишневе (Тесленко 2017). Ножі подібної схеми є також на схід від Подонців'я — у Доно-Волзькому міжріччі в катакомбних похованнях успенського періоду, за В. Я. Кияшко (1999, рис. 96: 23, 25, 27; 2002, рис. 5: 1, 2, 4, 5, 9, 8, 11, 12)⁷. Є. І. Гак під-

7. Успенський період, за В. Я. Кияшком, відповідає ранньому періоду донецької катакомбної культури, до якого він відносить і комплекс Олександрівськ 9/25, і загалом пропонує називати цей тип ножів «олександрівським» (2002, с. 25).

Рис. 44. Ножі типу IX.1: 1 — Лисичанськ 1/3; 2 — Лисичанськ 2/1; 3 — Майдан 1/1; 4 — Луганськ, курган 1926 3/1; 5 — Олександрівськ 9/25; 6 — Фрунзе, 8/21; 7 — Кам'янка 15/3; 8 — Івано-Дар'ївка 1/8; 9 — Сватове 12/5; 10 — Виноградне 31/3; 11 — Ковалівка 3/2 (1, 2 — Санжаров, Черных 2021; 3 — Санжаров 1992; 4, 5 — Смирнов 1996; 6, 7, 11 — Братченко 1976; 8 — Кравец і др. 1991; 9 — Братченко, 2004; 10 — Отрошенко і др. 1985)

Fig. 44. Knives of Type IX.1: 1 — Lysychansk 1/3; 2 — Lysychansk 2/1; 3 — Maidan 1/1; 4 — Luhansk, kurgan of the 1926 3/1; 5 — Oleksandrivsk 9/25; 6 — Frunze, 8/21; 7 — Kamyanka 15/3; 8 — Ivano-Daryivka 1/8; 9 — Svatove 12/5; 10 — Vynohradne 31/3; 11 — Kovalivka 3/2 (1, 2 — Sanzharov, Chernikh Ye. A. 2021; 3 — Sanzharov 1992; 4, 5 — Smirnov 1996; 6, 7, 11 — Bratchenko 1976; 8 — Kravets et al. 1991; 9 — Bratchenko 2004; 10 — Otroshchenko et al. 1985)

креслює пріоритет Сіверського Дінця у виробництві цього типу ножів (2002, с. 124).

Варіант Б. Два різновеликі ножі з клинком вужчих пропорцій, заточені тільки на звуженій до вістря частині клинка (рис. 45: 1, 2)⁸. Походять із поховань донецької катакомбної культури на Донеччині та різняться деталями. Великий ніж із поховання Новомикільське 1/5 з прямим довгим черешком і відносно широкими пологими плічками. Довжина 24,2 см, максимальна ширина дещо нижче середини клинка становить 4,3 см. Кинджал із Фрунзе 8/2-2 — довжина 14,6 см, ширина 3,1 см — має корот-

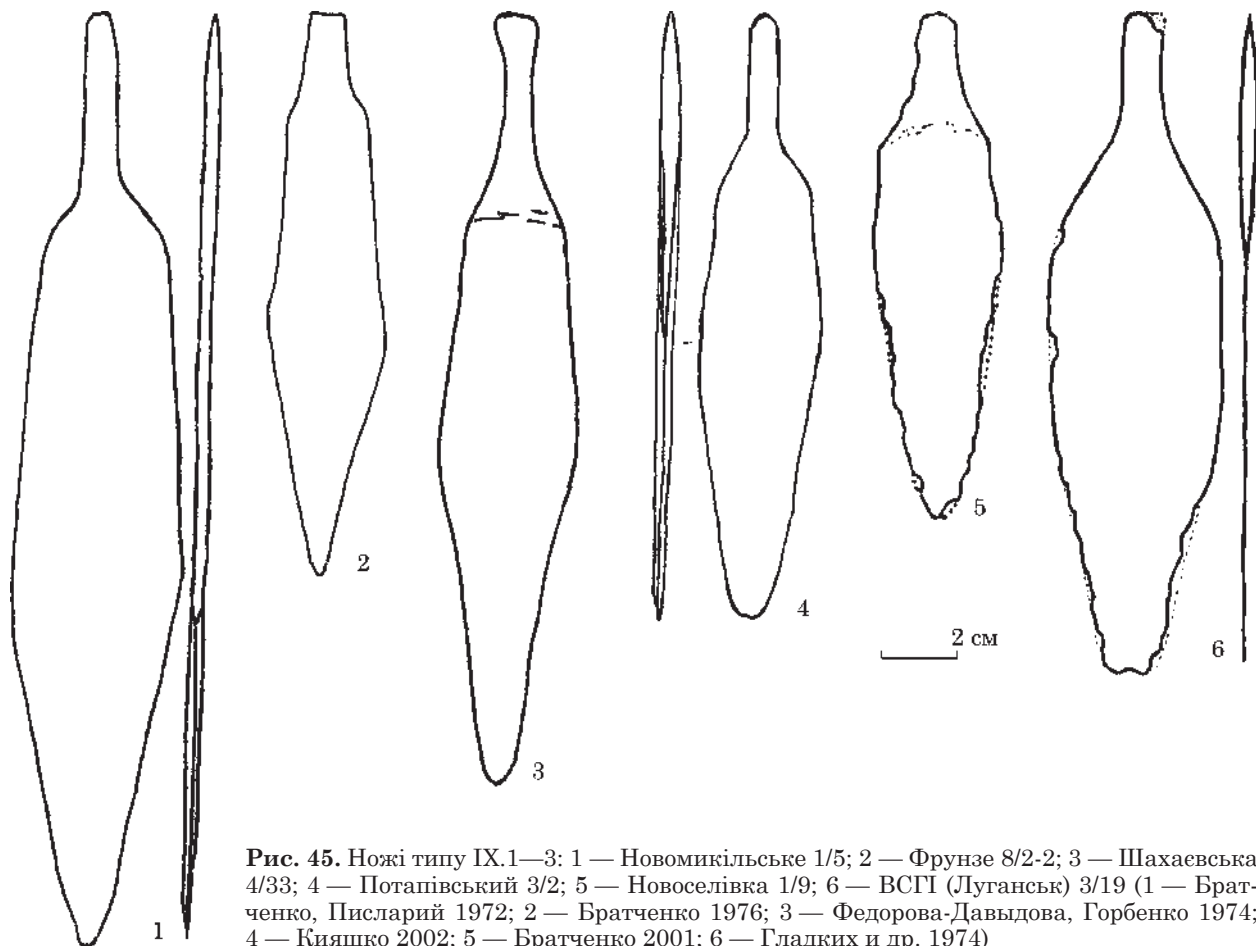
8. Спершу такі ножі було віднесено до 2-го привольненського типу (Братченко 1976, с. 49—51). Але О. М. Смирнов доречно вказав на відмінність цих ножів від 2-го привольненського типу, бо вони мають найбільшу ширину приблизно на середині клинка, тобто належать до типу «ромбоподібних» раннього періоду донецької катакомбної культури (1996, с. 33, 109—111, 144, рис. 12).

кий відносно широкий черешок, розширений до трохи виділених вузьких плічок.

Подібні ножі (рис. 45: 3, 4) є знані в Нижньому Подонні та Поволжі і датуються раннім періодом донецької катакомбної культури або успенським періодом кавказької металообробки (Кияшко 1999, с. 155, рис. 99: 2; 2002, рис. 5).

Варіант В. Два різновеликі ножі з Подонців'я вирізняються менш вираженою ромбоподібною формою, позаяк клинок унизу (біля черешка) має майже паралельні сторони. Ніж з ранньокатакомбного поховання Новоселівка 1/9 має короткий широкий черешок, розширений від п'яти до плічок (рис. 45: 5). Ніж із поховання донецької катакомбної культури ВСГІ (Луганськ) 3/19, завдовжки приблизно 16,8 см і завширшки 4,5 см, вирізняється широкими пологими плічками, а також має заточку по всьому периметру клинка (рис. 45: 6).

Тун 2. Ножі видовжених пропорцій, з прямо розширеними сторонами клинка та максималь-

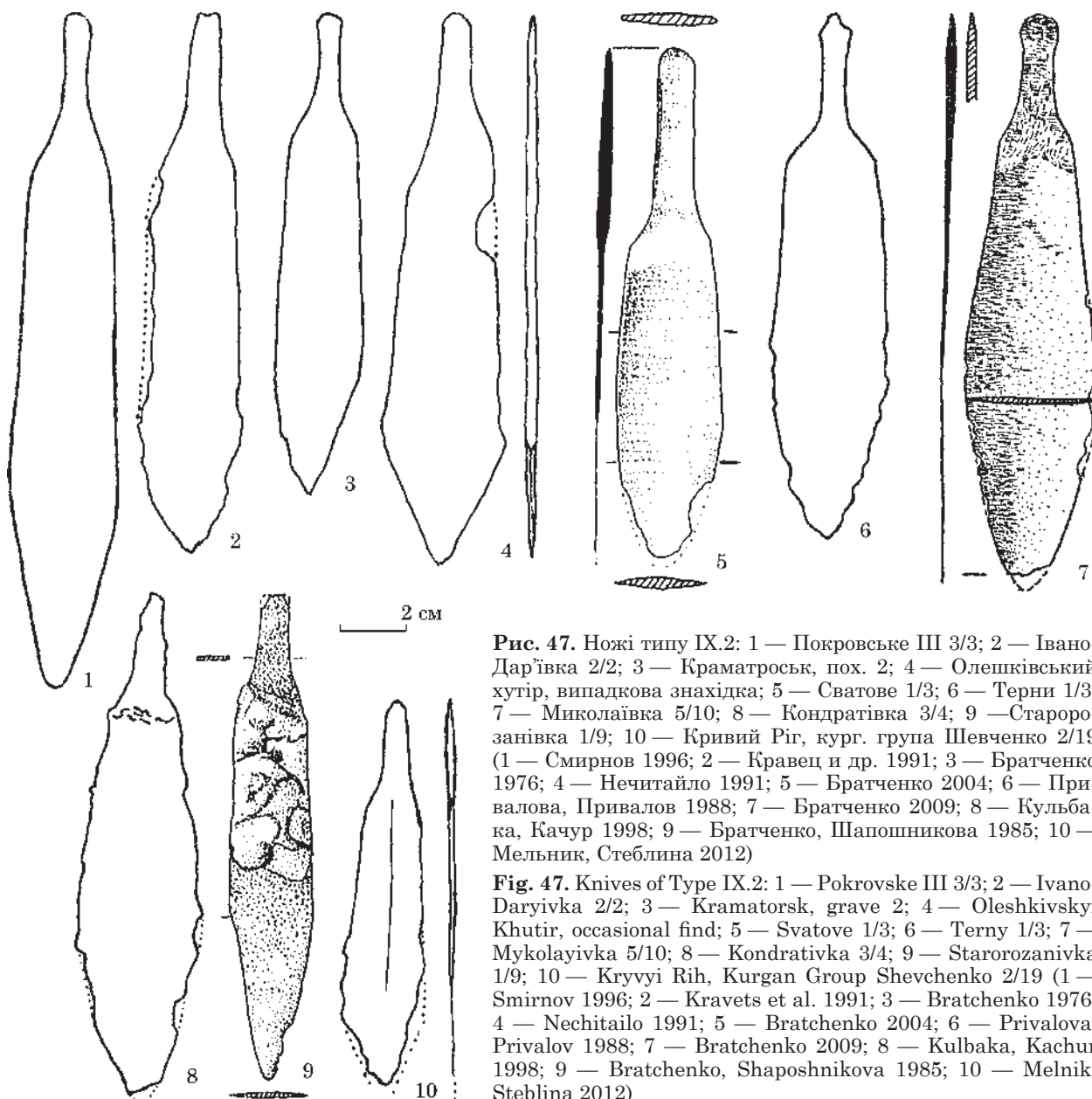
Рис. 45. Ножі типу IX.1—3: 1 — Новомикільське 1/5; 2 — Фрунзе 8/2-2; 3 — Шахаєвська 4/33; 4 — Потапівський 3/2; 5 — Новоселівка 1/9; 6 — ВСГІ (Луганськ) 3/19 (1 — Братченко, Писларий 1972; 2 — Братченко 1976; 3 — Федорова-Давыдова, Горбенко 1974; 4 — Кияшко 2002; 5 — Братченко 2001; 6 — Гладких и др. 1974)

Fig. 45. Knives of Type IX.1—3: 1 — Novomykilske 1/5; 2 — Frunze 8/2-2; 3 — Shakhayevska 4/33; 4 — Potapivskyi 3/2; 5 — Novoselivka 1/9; 6 — VSGI (Luhansk) 3/19 (1 — Bratchenko, Pislarii 1972; 2 — Bratchenko 1976; 3 — Fedorova-Davidova, Gorbenko 1974; 4 — Kiyashko 2002; 5 — Bratchenko 2001; 6 — Gladkikh et al. 1974)

Рис. 46. Карта поширення ножів типу IX.1—3 у катакомбних похованнях: 1, 2 — Лисичанськ; 3 — Майдан; 4 — Луганськ; 5 — Олександрівськ; 6 — Фрунзе; 7 — Кам'янка; 8 — Івано-Дар'ївка; 9 — Сватове; 10 — Виноградне; 11 — Новомикільське; 12 — Фрунзе; 14 — Новоселівка; 15 — Луганськ (ВСГІ); 16 — Вишневе

Fig. 46. Spatial distribution of Type IX.1—3 knives in Catacomb graves: 1, 2 — Lysychansk; 3 — Maidan; 4 — Luhansk; 5 — Oleksandrivsk; 6 — Frunze; 7 — Kamyanka; 8 — Ivano-Daryivka; 9 — Svatove; 10 — Vynohradne; 11 — Novomykilske; 12 — Frunze; 14 — Novoselivka; 15 — Luhansk (VSGI); 16 — Vyshneve

Рис. 47. Ножі типу IX.2: 1 — Покровське III 3/3; 2 — Івано-Дар'ївка 2/2; 3 — Краматорськ, пох. 2; 4 — Олешківський хутір, випадкова знахідка; 5 — Сватове 1/3; 6 — Терни 1/3; 7 — Миколаївка 5/10; 8 — Кондратівка 3/4; 9 — Старорозанівка 1/9; 10 — Кривий Ріг, кург. група Шевченко 2/19 (1 — Смирнов 1996; 2 — Кравец и др. 1991; 3 — Братченко 1976; 4 — Нечитайло 1991; 5 — Братченко 2004; 6 — Привалова, Привалов 1988; 7 — Братченко 2009; 8 — Кульбака, Качур 1998; 9 — Братченко, Шапошникова 1985; 10 — Мельник, Стеблина 2012)

Fig. 47. Knives of Type IX.2: 1 — Pokrovske III 3/3; 2 — Ivano-Daryivka 2/2; 3 — Kramatorsk, grave 2; 4 — Oleshkivskiy Khutir, occasional find; 5 — Svatove 1/3; 6 — Terny 1/3; 7 — Mykolayivka 5/10; 8 — Kondrativka 3/4; 9 — Starorozanivka 1/9; 10 — Kryvyi Rih, Kurgan Group Shevchenko 2/19 (1 — Smirnov 1996; 2 — Kravets et al. 1991; 3 — Bratchenko 1976; 4 — Nechitailo 1991; 5 — Bratchenko 2004; 6 — Privalova, Privalov 1988; 7 — Bratchenko 2009; 8 — Kulbaka, Kachur 1998; 9 — Bratchenko, Shaposhnikova 1985; 10 — Melnik, Steblina 2012)

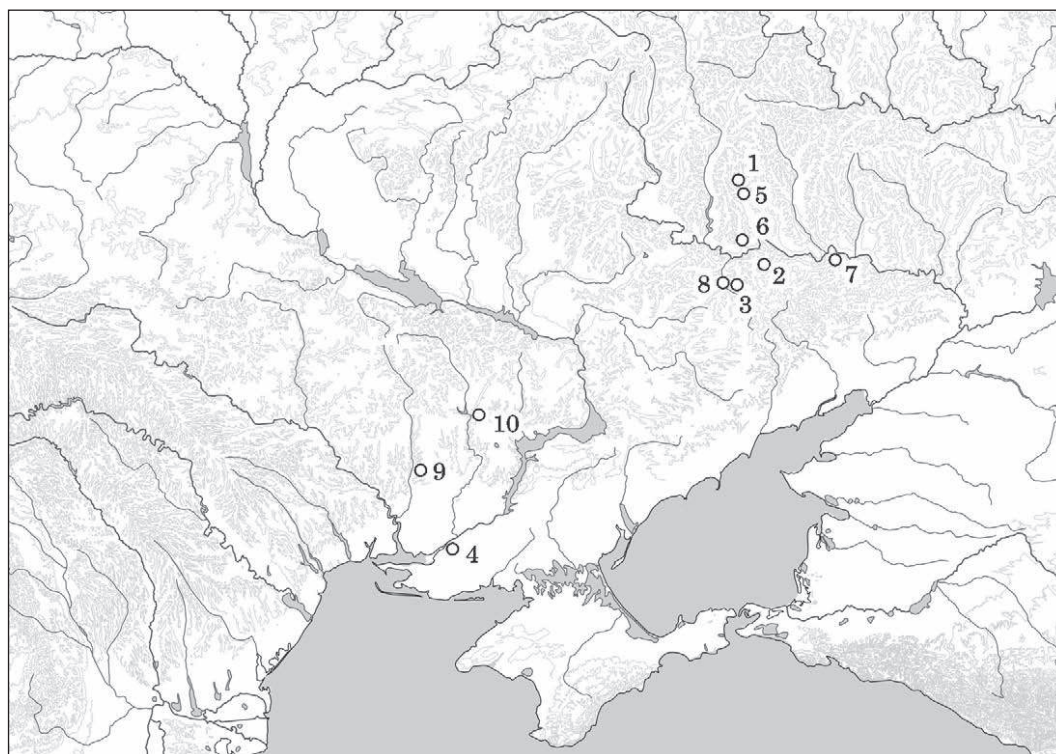
ною шириною в його верхній третині (біля вістря), яка і є лезом — 10 од. (рис. 47). Довжина 11,0—19,4 см, ширина клинка 2,4—4,0 см. Більшість походить із поховань донецької катакомбної культури Подонців'я (рис. 48). Цей тип ножів отримав від С. Н. Братченка назву «другого привольненського типу» (1976, с. 49—51, рис. 22: 8; 24: 10—15). За спостереженнями О. М. Смирнова, ножі цього типу (Покровське III 3/3, Миколаївка 1/5) були разом із посудом, який зберігає в орнаментативні риси донецької катакомбної культури, тобто за його періодизацією належать до початку пізнього періоду цієї культури (1996, с. 109—110, рис. 47: 1, 2). Комплекси Івано-Дар'ївка 2/2 і Сватове 1/3 зараховано до середнього чи розвиненого донецького катакомбного періоду (Кравец и др. 1991, с. 34; Братченко 2004, с. 179—181, рис. 87).

Такі ножі трапилися на схід від Сіверського Дінця в похованнях катакомбного часу Нижньо-

го і Середнього Подоння та, на думку В. Я. Кияшка, відповідають «привільненському» періоду розвитку кавказької металургії і розглядаються ним як нова ступінь еволюції клинків «олександрівського» типу (1999, рис. 96: 25, 27; 2002, с. 26—27, 42, рис. 7: 1—6, 11).

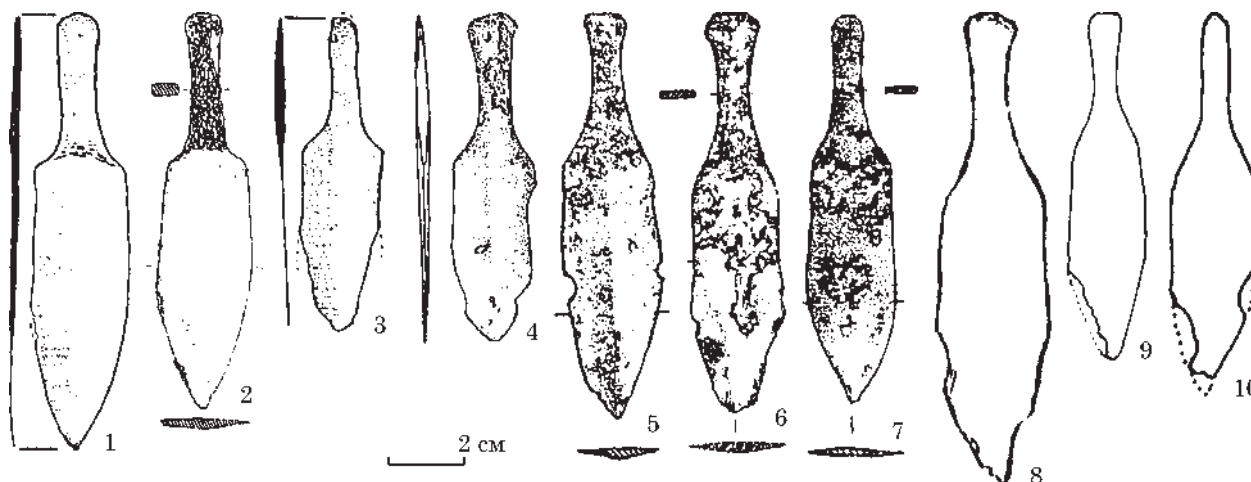
На захід від Донеччини такі ножі трапляються рідко — три од. Один — випадкова знахідка на лівому березі Дніпра (Олешківський хутір). Другий супроводжував поховання інгульської катакомбної культури (Старорозанівка). Третій, мабуть, із втраченим частково вістрям, виявлено в похованні на р. Інгулець (Кривий Ріг, курганна група Шевченко) з неясними культурними ознаками: в катакомбі з округлою вхідною ямою, довгим пандусом перед овальною камерою, скорченою позою небіжчика на лівому боці та неорнаментованим горщиком дніпро-азовського типу.

Рис. 48. Карта знахідок ножів типу IX.2 у катакомбних похованнях: 1 — Покровське; 2 — Івано-Дар'ївка; 3 — Краматорськ; 4 — Олешки; 5 — Сватове; 6 — Терни; 7 — Миколаївка; 8 — Кондратівка; 9 — Старорозанівка; 10 — Кривий Ріг, кург. група Шевченко

Fig. 48. Spatial distribution of Type IX.2 knives in Catacomb graves: 1 — Pokrovske; 2 — Ivano-Daryivka; 3 — Kramatorsk; 4 — Oleshky; 5 — Svatove; 6 — Terny; 7 — Mykolayivka; 8 — Kondrativka; 9 — Starorozanivka; 10 — Kryvyi Rih, Kurgan Group Shevchenko

Рис. 49. Ножі типу IX.3: 1 — Сватове 18/2; 2 — Кривий Ріг, Довга Могила 8; 3 — Сватове 10/2; 4 — Невське 2/10; 5 — Заможне 6/3; 6 — Заможне 5/2; 7 — Заможне 5/7; 8 — Дмитрівка 3/6; 9 — Слинєнка 8/2; 10 — Сватове 14/1 (1, 3, 10 — Братченко 2004; 2 — Мельник, Стеблина 2012; 4 — Санжаров, Братченко 1999; 5—7 — Отрошенко, Пустовалов 1991; 8 — Папанова и др. 2017; 9 — Кубышев и др. 1986)

Fig. 49. Knives of Type IX.3: 1 — Svatove 18/2; 2 — Kryvyi Rih, Dovha Mohyla 8; 3 — Svatove 10/2; 4 — Nevske 2/10; 5 — Zamozhne 6/3; 6 — Zamozhne 5/2; 7 — Zamozhne 5/7; 8 — Dmytrivka 3/6; 9 — Slynenska 8/2; 10 — Svatove 14/1 (1, 3, 10 — Bratchenko 2004; 2 — Melnik, Steblina 2012; 4 — Sanzharov, Bratchenko 1999; 5—7 — Otroshchenko, Pustovalov 1991; 8 — Papanova et al. 2017; 9 — Kubishev et al. 1986)

Туп 3. Невеликі ножі з коротким, трохи розширенням до верхньої третини клинком або з майже паралельними його сторонами. Нагадують ножі «другого привольненського типу», можливо, є похідними від них. 10 од. (рис. 49). Довжина

8,2—12,0 см, ширина 2,0—2,8 см. Різняться заточкою клинка: деякі заточені по всьому периметру клинка (рис. 49: 4), але здебільшого заточена тільки верхня частина клинка. На деяких є кована грань по центру клинка (рис. 49: 4—6).

Рис. 50. Карта знахідок ножів типу IX.3 у катакомбних похованнях: 1, 3, 10 — Сватове; 2 — Кривий Ріг; 4 — Невське; 5—7 — Заможне; 8 — Дмитрівка; 9 — селище Слинєнка

Fig. 50. Spatial distribution of Type IX.3 knives in Catacomb graves: 1, 3, 10 — Svatove; 2 — Kryvyi Rih; 4 — Nevskе; 5—7 — Zamozhne; 8 — Dmytrivka; 9 — Slynenska

Чотири ножі супроводжували катакомбні поховання з пізньодонецькою керамікою на Донеччині, шість — інгульські поховання на р. Молочна, у пониззі Дніпрі та на р. Інгулець (рис. 50).

Тун 4. Ножі видовжених пропорцій з вузькими плічками, прямими, практично паралельними сторонами більшої частини клинка і трикутною, виділеною невеликими плічками верхньою частиною клинка, яка і є лезом — 13 од. (рис. 51). С. Н. Братченко назвав їх «пікоподібними» (1976, с. 95—96). Більшість походить із пізньокатакомбних поховань Донеччини, один — із інгульського поховання Вербки в Присамар'ї (рис. 52). Навряд чи можна погодитися з віднесенням цього типу ножів до привольненського етапу кавказької металургії (Кияшко 2002, с. 28—29). Адже такі ножі трапилися разом із посудом маницького типу (Біловодськ 6/2). Поховання Миколаївка 1/6; 2/2 та обидва поховання з Біловодська дослідники зараховують до пізнього періоду катакомбної культури (Смирнов 1996, с. 180, рис. 47: 3; Братченко, Санжаров 2001; Братченко 2009, с. 140, рис. 3: 1; Санжаров 2010, с. 338, рис. 221: 19). Лише на деяких горщиках із поховань є елементи донецького стилю (Артемівськ 2/3), які можна віднести до пізнього періоду донецької культури. За пропорціями виділяємо такі варіанти.

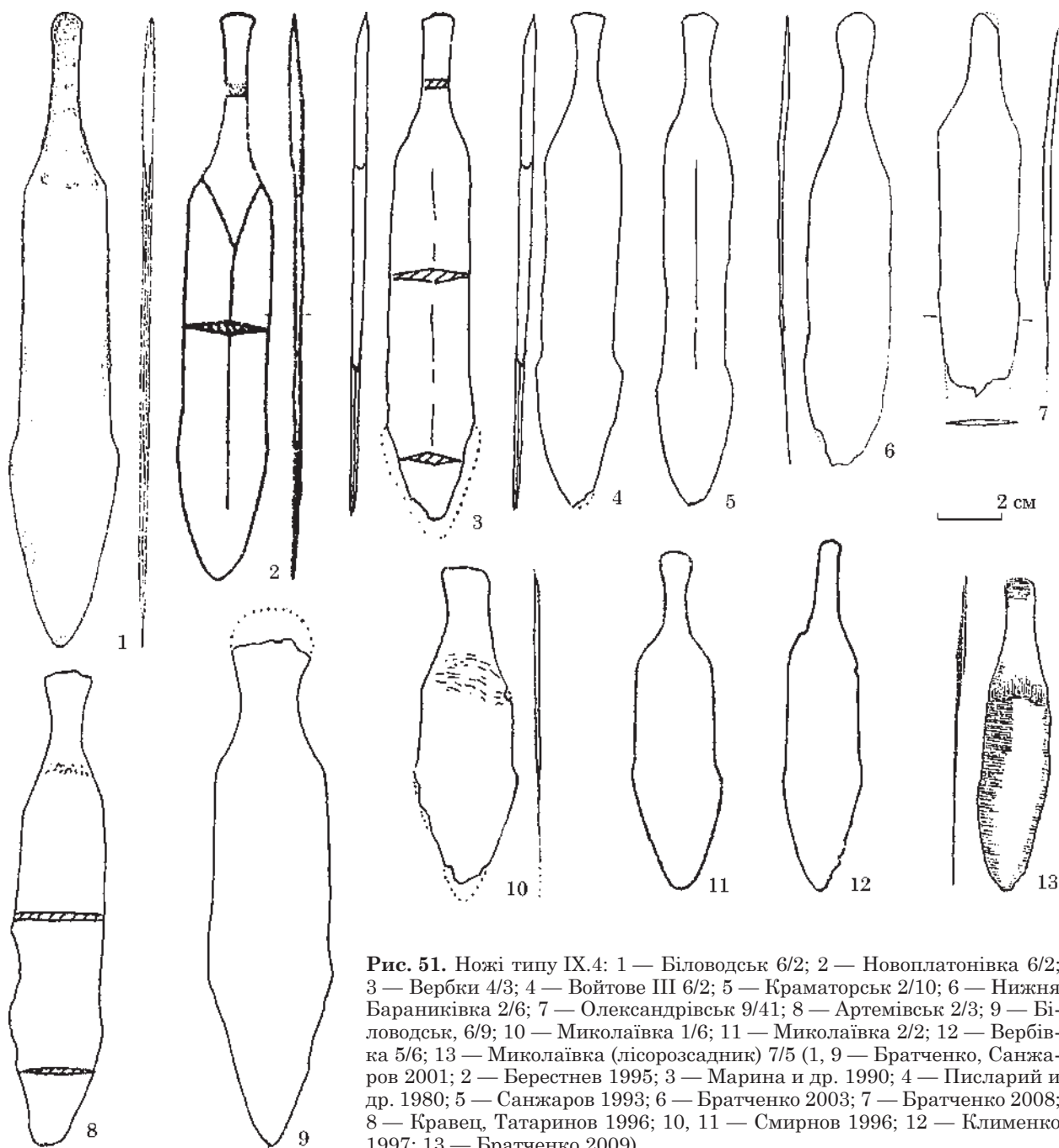
Варіант А. Вузько-видовжених пропорцій з довгою передлезовою частиною клинка, максимальна ширина якого припадає на його вер-

хню третину. Довжина 14,0—19,4 см, ширина клинка 2,2—3,2 см (рис. 51: 1—8). На деяких є кована грань по центральній осі клинка. Кінець черешка розкутий.

Варіант Б. Три ножі з коротким клинком широких пропорцій і коротким розкутим на кінці черешком (рис. 51: 9—11). Максимальна ширина припадає на верхню половину клинка. Розміри одного — довжина 16,0 см і ширина клинка 3,8 см; два інші вироби — довжина 10,0 і 10,2 см, ширина 3,2 і 2,8 см.

Варіант В. Два невеличкі ножі відносно вузьких пропорцій з ледь наміченими «плічками» в основі загостреної частини клинка, довжина 10,4 і 9,2 см, ширина 2,4 і 2,0 см (рис. 51: 12, 13).

Тун 5. Ножі видовжених пропорцій з відносно довгими, дуже або трохи увігнутими сторонами клинка перед розширеним вістрям, розміщеним вище його середини — 12 од. (рис. 53). Це тип «полум'яподібні» ножі, за С. Н. Братченко (1976, с. 95—96). або другий тип, за С. М. Кореневським (1978). Ще один ніж із Сватове 2/10 опублікував С. М. Санжаровим (2010, с. 331, рис. 219). Довжина 9,0—16,4 см, ширина клинка 2,0—3,6 см. Більшість походить із пізньокатакомбних поховань Донеччини з керамікою маницького, середньодонського, пізньодонецького і бахмутського типів. Два ножі маємо в західному ареалі катакомбної КС — на р. Інгулець і Дністер, які відрізняються від інгульських поховань конструкцією

Рис. 51. Ножі типу IX.4: 1 — Біловодськ 6/2; 2 — Новолатонівка 6/2; 3 — Вербки 4/3; 4 — Войтове III 6/2; 5 — Краматорськ 2/10; 6 — Нижня Бараниківка 2/6; 7 — Олександрівськ 9/41; 8 — Артемівськ 2/3; 9 — Біловодськ, 6/9; 10 — Миколаївка 1/6; 11 — Миколаївка 2/2; 12 — Вербівка 5/6; 13 — Миколаївка (лісорозсадник) 7/5 (1, 9 — Братченко, Санжаров 2001; 2 — Берестнев 1995; 3 — Марина і др. 1990; 4 — Писларий і др. 1980; 5 — Санжаров 1993; 6 — Братченко 2003; 7 — Братченко 2008; 8 — Кравець, Татаринів 1996; 10, 11 — Смирнов 1996; 12 — Клименко 1997; 13 — Братченко 2009)

Fig. 51. Knives of Type IX.4: 1 — Bilovodsk 6/2; 2 — Novoplatonivka 6/2; 3 — Verbky 4/3; 4 — Voitove III 6/2; 5 — Kramatorsk 2/10; 6 — Nyzhnia Baranykivka 2/6; 7 — Oleksandrivsk 9/41; 8 — Artemivsk 2/3; 9 — Bilovodsk, 6/9; 10 — Mykolayivka 1/6; 11 — Mykolayivka 2/2; 12 — Verbivka 5/6; 13 — Mykolayivka (Lisorozsadnyk) 7/5 (1, 9 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 2 — Berestnev 1995; 3 — Marina et al. 1990; 4 — Pislarii et al. 1980; 5 — Sanzharov 1993; 6 — Bratchenko 2003; 7 — Bratchenko 2008; 8 — Kravets, Tatarinov 1997; 10, 11 — Smirnov 1996; 12 — Klimenko 1997; 13 — Bratchenko 2009)

катакомби, скорченою на боці позою похованих і відповідають пізньокатакомбним похованням Донеччини. Обидва ножі виділяються у цій серії пологими, ледь наміченими плічками в основі клинка (рис. 53: 11, 12). Один ніж (рис. 53: 8) походить із інгульського поховання на р. Інгул⁹ (рис. 54).

9. Ніж із інгульського поховання Христофорівка 6/16 був зарисований двічі. Вперше, коли клинок

Значна кількість знахідок такого роду ножів походить із Подоння і Передкавказзя, де багато екземплярів мають дуже увігнуті сторони

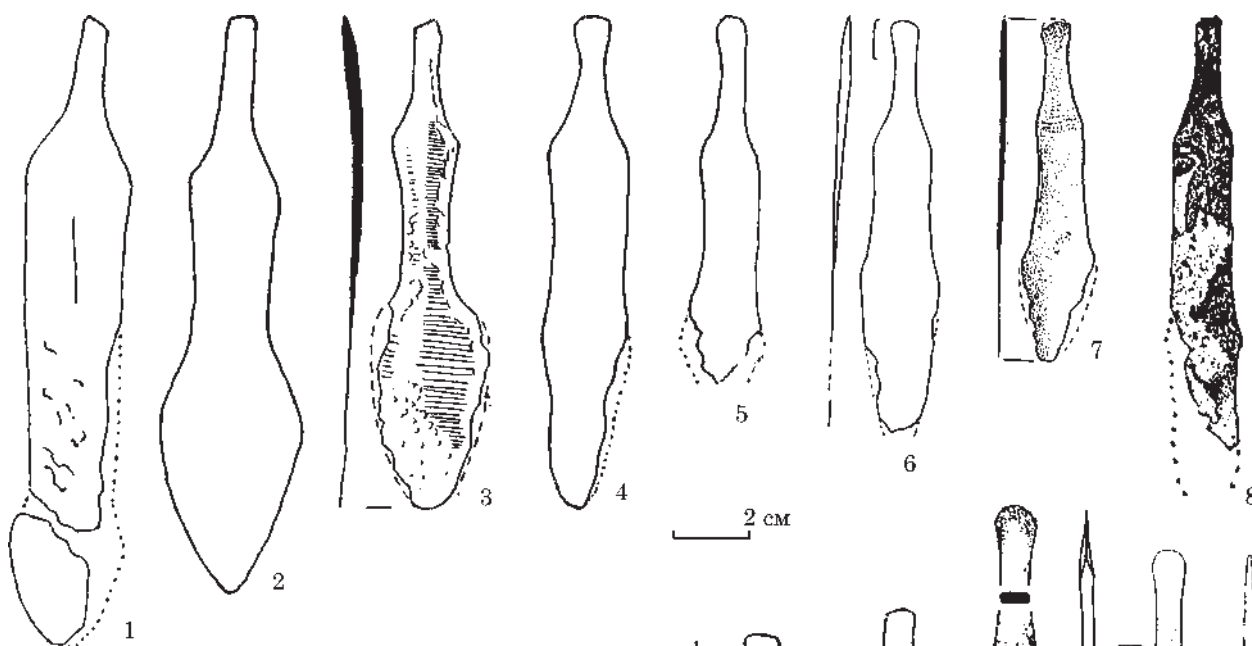
був цілим, удруге — за втрати верхньої його частини. Позаяк у поле зору потрапив другий варіант рисунка, ніж було помилково віднесено до типу одностороннього з вузьким клинком (Черних Л. 2011, с. 30, рис. 2). Висловлюю щире подяку В. М. Фоменку за наданий перший варіант рисунка.

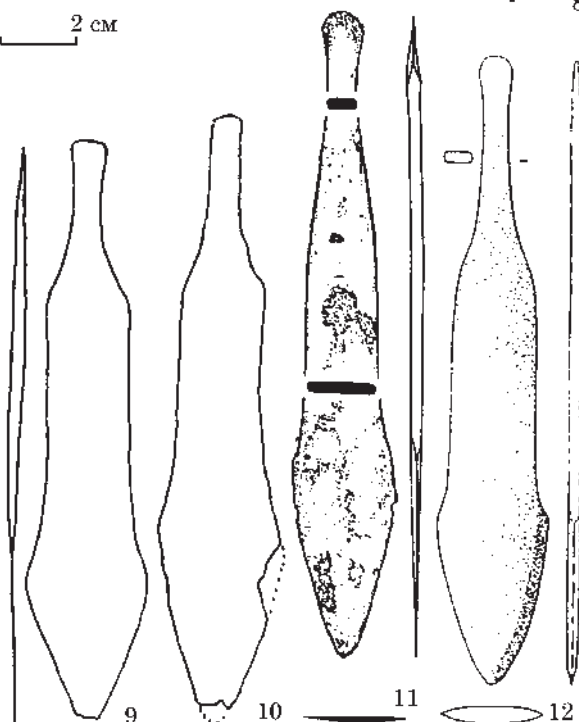
Рис. 52. Карта поширення ножів типу IX.4 у катакомбних похованнях: 1, 9 — Біловодськ; 2 — Новолатонівка; 3 — Вербки; 4 — Войтове; 5 — Краматорськ; 6 — Нижня Бараниківка; 7 — Олександрівськ; 8 — Артемівськ; 10, 11, 13 — Миколаївка; 12 — Вербівка

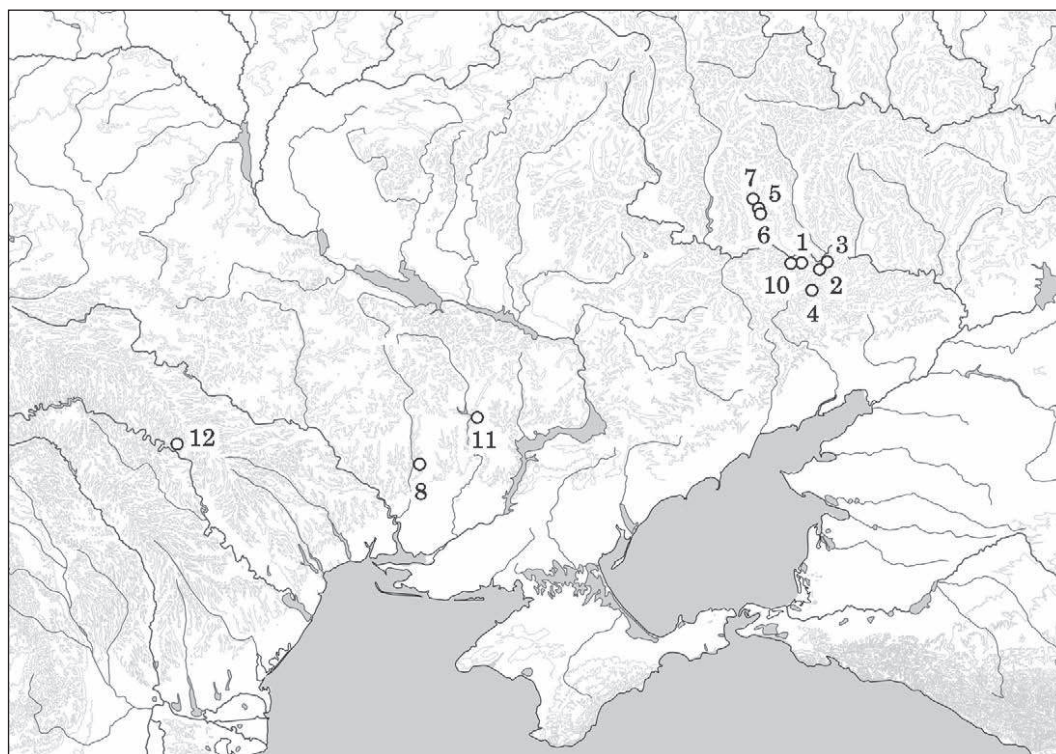
Fig. 52. Spatial distribution of Type IX.4 knives in Catacomb graves: 1, 9 — Bilovodsk; 2 — Novoplatonivka; 3 — Verbky; 4 — Voitove; 5 — Kramatorsk; 6 — Nyzhnia Baranykivka; 7 — Oleksandrivsk; 8 — Artemivsk; 10, 11, 13 — Mykolayivka; 12 — Verbivka

Рис. 53. Ножі типу IX.5: 1 — Фрунзе 8/4; 2 — Говоруха 1/3; 3 — Олександрівськ 10/13; 4 — Блаківка 1/9; 5 — Новомикільське 1/10; 6 — Новомикільське 1/3; 7 — Сватове 10/1; 8 — Христофорівка 6/16; 9 — Степовий 3/5; 10 — Жолобок 3/6; 1977; 11 — Кривий Ріг, Рибасове II 4/10; 12 — Окниця 3/15 (1 — Братченко 1976; 2, 4 — Смирнов 1996; 3 — Післарій 2008; 5, 6 — Братченко, Швецов 1991; 7 — Братченко 2004; 8 — Шапошникова и др. 1973; 9 — Санжаров 2010; 10 — Післарій и др. 1977; 11 — Мельник, Стеблина 2012; 12 — Ключко Е. 1990)

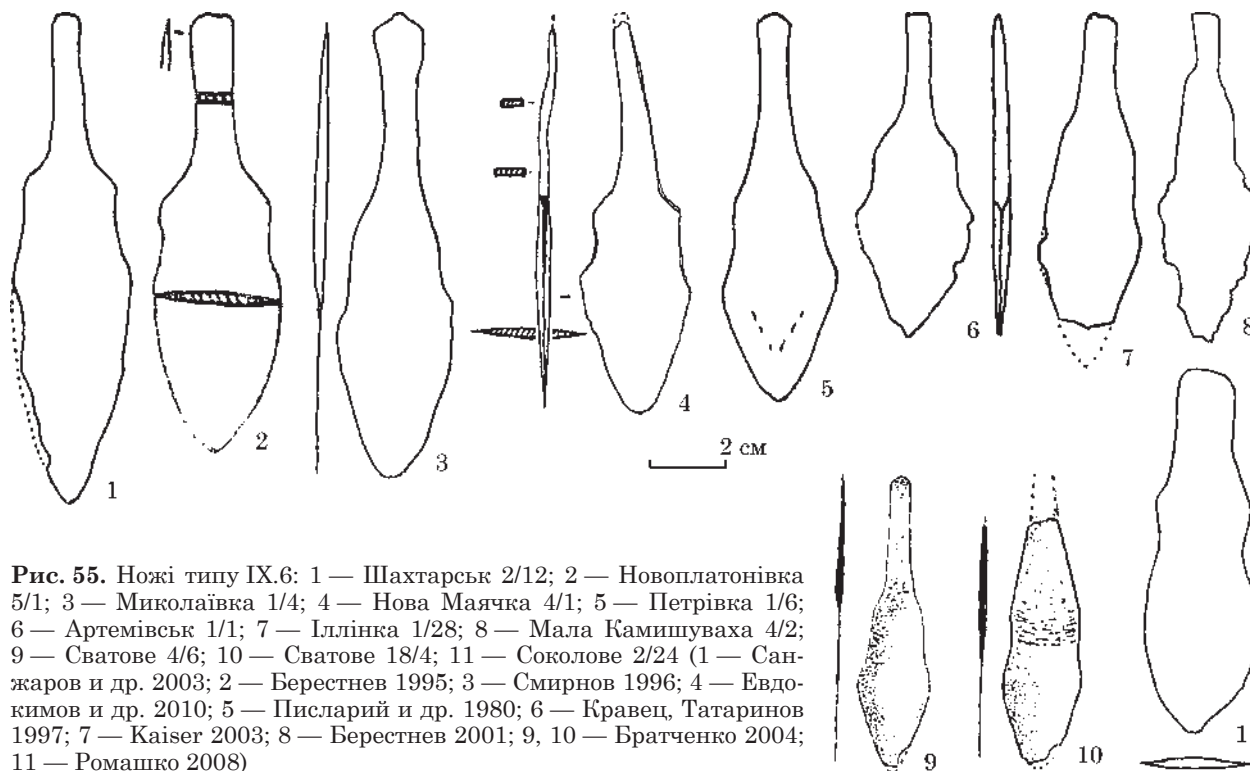
Fig. 53. Knives of Type IX.5: 1 — Frunze 8/4; 2 — Govorukha 1/3; 3 — Oleksandrivsk 10/13; 4 — Blahivka 1/9; 5 — Novomykilske 1/10; 6 — Novomykilske 1/3; 7 — Svatove 10/1; 8 — Khrystoforivka 6/16; 9 — Stepovyi 3/5; 10 — Zholobok 3/6; 1977; 11 — Kryvyi Rih, Rybasove II 4/10; 12 — Oknytsia 3/15 (1 — Bratchenko 1976; 2, 4 — Smirnov 1996; 3 — Pislariy 2008; 5, 6 — Bratchenko, Shvetsov 1991; 7 — Bratchenko 2004; 8 — Shaposhnikova et al. 1973; 9 — Sanzharov 2010; 10 — Pislarii et al. 1977; 11 — Melnik, Steblina 2012; 12 — Klochko Ye. 1990)

Рис. 54. Карта поширення ножів типу IX.5 у катакомбних похованнях: 1 — Фрунзе; 2 — Говоруха; 3 — Олександрівськ; 4 — Благівка; 5, 6 — Новомикільське; 7 — Сватове; 8 — Христофорівка; 9 — Степовий; 10 — Жолобок; 11 — Кривий Ріг (Рибасове); 12 — Окиця

Fig. 54. Spatial distribution of Type IX.5 knives in Catacomb graves: 1 — Frunze; 2 — Govorukha; 3 — Oleksandrivsk; 4 — Blahivka; 5, 6 — Novomykilske; 7 — Svatove; 8 — Khrystoforivka; 9 — Stepovyi; 10 — Zholobok; 11 — Kryvyi Rih, Rybasove; 12 — Oknytsia

Рис. 55. Ножі типу IX.6: 1 — Шахтарськ 2/12; 2 — Новолатонівка 5/1; 3 — Миколаївка 1/4; 4 — Нова Маячка 4/1; 5 — Петрівка 1/6; 6 — Артемівськ 1/1; 7 — Іллінка 1/28; 8 — Мала Камішувача 4/2; 9 — Сватове 4/6; 10 — Сватове 18/4; 11 — Соколове 2/24 (1 — Санжаров и др. 2003; 2 — Берестнев 1995; 3 — Смирнов 1996; 4 — Евдокимов и др. 2010; 5 — Писларий и др. 1980; 6 — Кравец, Татаринів 1997; 7 — Kaiser 2003; 8 — Берестнев 2001; 9, 10 — Братченко 2004; 11 — Ромашко 2008)

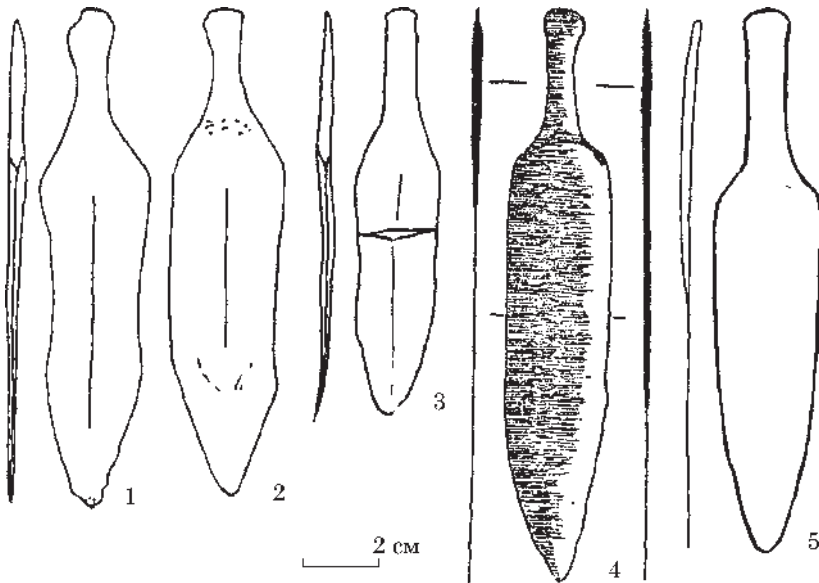
Fig. 55. Knives of Type IX.6: 1 — Shakhtarsk 2/12; 2 — Novoplatonivka 5/1; 3 — Mykolayivka 1/4; 4 — Nova Mayachka 4/1; 5 — Petrivka 1/6; 6 — Artemivsk 1/1; 7 — Ilinka 1/28; 8 — Mala Kamyshuvaka 4/2; 9 — Svatove 4/6; 10 — Svatove 18/4; 11 — Sokolove 2/24 (1 — Sanzharov et al. 2003; 2 — Berestnev 1995; 3 — Smirnov 1996; 4 — Yevdokimov et al. 2010; 5 — Pislarii et al. 1980; 6 — Kravets, Tatarinov 1997; 7 — Kaiser 2003; 8 — Berestnev 2001; 9, 10 — Bratchenko 2004; 11 — Romashko 2008)

Рис. 56. Карта поширення ножів типу IX.6 у катакомбних похованнях: 1 — Шахтарськ; 2 — Новолатонівка; 3 — Миколаївка; 4 — Нова Маячка; 5 — Петрівка; 6 — Артемівськ; 7 — Іллінка; 8 — Мала Камишувача; 9, 10 — Сватове; 11 — Соколове; 12 — Красноріченське

Fig. 56. Spatial distribution of Type IX.6 knives in Catacomb graves: 1 — Shakhtarsk; 2 — Novoplatonivka; 3 — Mykolayivka; 4 — Nova Mayachka; 5 — Petrivka; 6 — Artemivsk; 7 — Illinka; 8 — Mala Kamyshuvakha; 9, 10 — Svatove; 11 — Sokolove; 12 — Krasnorichenske

Рис. 57. Ножі типів IX.7, 8: 1 — Бобрикове 4/6; 2 — Миколаївка I 1/3; 3 — пос. Серебрянське; 4 — Миколаївка 5/21; 5 — Преображенне 1/2 (1 — Антоненко и др. 1988; 2 — Братченко, Санжаров 2001; 3 — Нечитайло, Санжаров 2003; 4 — Братченко 2009; 5 — Писларий и др. 1977)

Fig. 57. Knives of Type IX.7, 8: 1 — Bobrykove 4/6; 2 — Mykolayivka I 1/3; 3 — Serebrianske settlement; 4 — Mykolayivka 5/21; 5 — Preobrazhenne 1/2 (1 — Antonenko et al. 1988; 2 — Bratchenko, Sanzharov 2001; 3 — Nechitailo, Sanzharov 2003; 4 — Bratchenko 2009; 5 — Pislarii et al. 1977)

клинки і мають назву ножі «з двочленним черешком» (Державин 1991).

Тип 6. Ножі з коротким клинком широких пропорцій і короткою частиною клинка перед лезом. Розширену загострену частину клинка виділено плічками, вістря займає понад його половину — 11 од. (рис. 55). Довжина 7,2—12,4 см, ширина клинка 1,8—3,2 см. Локалізовані головню на Донеччині (рис. 56) — дев'ять ножів вибірки та ще один із розкопок біля се-

лища Красноріченське, де супроводжували пізньокатакомбні поховання, іноді разом із керамікою бахмутського (постдонецького) та середньодонського типів (Смирнов 1996, рис. 47; Берестнев 2001; Братченко 2004, с. 93, 160—161; Красильников 2007). На Правобережжі Дніпра ножі були у двох похованнях інгульської культури (Іл'їнка 1/28; Соколове 2/24), третє (Нова Маячка 4/1) має ознаки пізнішого катакомбного часу — катакомба з округлою вхідною ямою

Рис. 58. Карта знахідок ножів типів IX.7, 8 у катакомбних похованнях: 1 — Бобрикове, 2, 4 — Миколаївка; 3 — пос. Серебрянське; 5 — Преображенне

Fig. 58. Spatial distribution of Type IX.7, 8 knives in Catacomb graves: 1 — Bobrykove, 2, 4 — Mykolayivka; 3 — Serebrianske settlement; 5 — Preobrazhenne

і овальною камерою, скорчена на правому боці поза скелета, неорнаментований горщик з ламаним профілем.

Тун 7. Три ножі з трохи увігнутими сторонами клинка, які на відміну від попередніх типів мають плічки в основі клинка, ширші, ніж виділене вигином трикутне вістря, та заточені по всьому периметру клинка і мають ковану грань по його центральній осі (рис. 57: 1—3). Довжина 10,4—13,0 см, ширина біля черешка 2,2—2,8 см. Два ножі походять із поховань маницького типу, один — із поселення Серебрянське. Є. І. Гак повідомив про 11 ножів такого типу, знахідки яких концентруються в похованнях пізньокатакомбних груп басейну Сіверського Дінця (пункти не названо) і зазначив, що в передкавказькому і кавказькому регіонах такі форми невідомі (2002, с. 124).

Тун 8. Два ножі — відносно довгі з паралельними чи ледь звуженими сторонами клинка і трикутним вістрям. У одного клинок заточено від рівня його нижньої треті (рис. 57: 5). У іншого — один бік клинка заточений повністю, другий — у верхній третині клинка (рис. 57: 4). Довжина 14,0—14,8 см, ширина клинка 2,8 см. Ножі виявлено в пізньокатакомбних похованнях Донецчини (рис. 58) з посудом середньодонського і пізньодонецького типів (з ялинковою орнаментациєю).

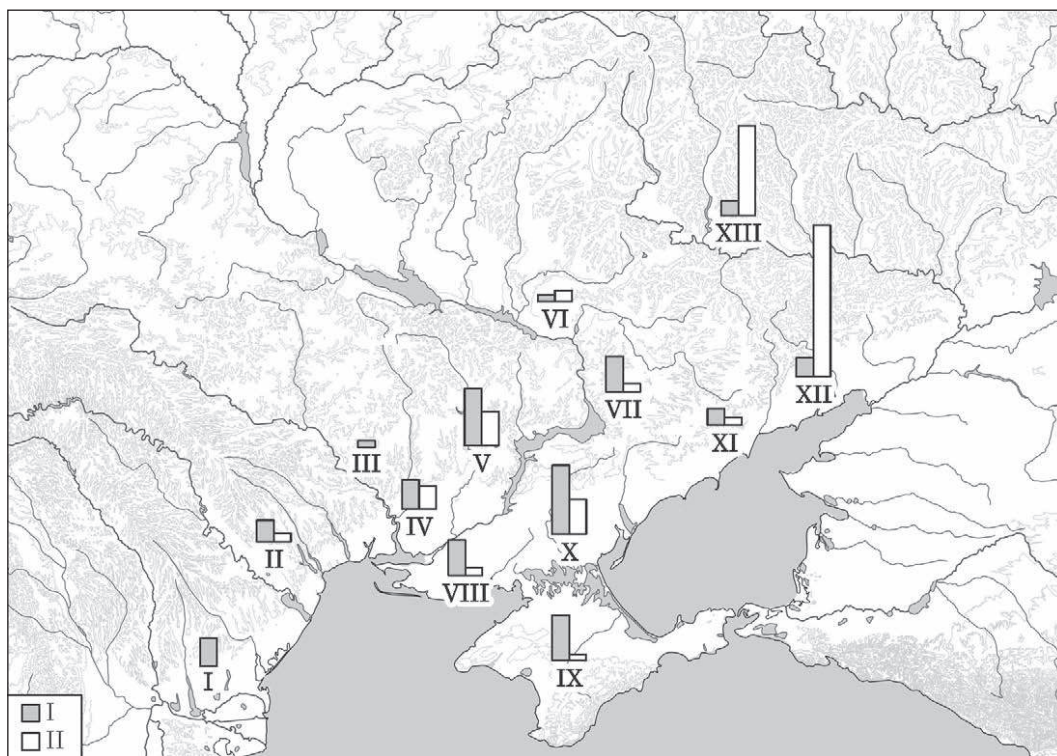
III. Підсумки. Еволюція типів. Типологія і картографування різновидів ножів уможливають зробити певні висновки щодо основних

тенденцій культурно-хронологічного і територіального розподілу їх, а також висловити припущення щодо їхнього практичного призначення.

1. Матеріали вибірки засвідчують зростання загальної кількості ножів у складі інвентарю поховань від ранньої бронзи до катакомбних КС — від 1,5 % до 2,49 %. Ці показники вказують на цінність ножів (і металевих предметів загалом) упродовж III тис. до н. е. Науважимо також, що серед поховань з металевим супроводом ямної КС ножі становлять більший відсоток, ніж у похованнях катакомбної КС, позаяк у складі їхнього інвентарю зростає кількість інших металевих виробів, зокрема прикрас (табл. 1).

Картографія знахідок ножів дає картину локалізації їх за ранньої та середньої бронзи (рис. 59). Численні серії ножів ямної культури походять із центральних районів України — з право- і лівобережних районів Подніпров'я, частково з Криму та Приазов'я. Ситуація кардинально змінюється за катакомбної КС. Абсолютне переважання знахідок приходить на масиви Донецчини (XII, XIII), а у масивах I і III знахідки ножів у складі катакомбних поховань вибірки взагалі були відсутні.

Може, ця картина відображає наявність різних центрів виробництва за епохи РБВ і СБВ. Цілком можливо, що металообробка ранньої бронзи базувалася на рудних джерелах Подніпров'я, наприклад Криворіжжя, які

Рис. 59. Кількісний розподіл ножів у масивах поховань ямної та катакомбної КС. **Умовні позначки:** I — поховання ямної КС; II — поховання катакомбної КС

Fig. 59. Frequency distribution of knives in the territorial groups of graves of Yamna and Catacomb cultural complexes. **Legend:** I — Yamna graves; II — Catacomb graves

меншою мірою використовували в наступному періоді¹⁰. Сказане не заперечує можливості використання за доби РБВ мідно-рудних джерел Донецького басейну, які, мабуть, почали розробляти ще за доби енеоліту. Це засвідчують знахідки реманенту для металообробки або слідів мідних шлаків у похованнях і на поселеннях цього часу в регіоні чи на суміжних теренах (Черных Л. 2003, с. 215). Загальна кількість ножів РБВ у масивах Подонців'я є меншою, ніж у придніпровських насамперед через малу кількість ямних поховань, але відсотковий показник відносно всіх врахованих поховань донецьких масивів значно вищий, ніж у всіх масивах на захід від Донеччини — 8,8 % (табл. 1). Значне збільшення металевих виробів у катакомбних похованнях Донеччини

свідчить про зростання ролі Донецьких мідно-рудних джерел та їх розробки в час катакомбної КС.

Навряд чи можна погодитися з оцінкою металевих виробів степових культур Північного Причорномор'я — як імпортих, так і місцевої металообробки, тільки як предметів насичення символічної сфери, які слугували ритуальним цілям, зокрема в похованнях (Черных Е. 2000, с. 34—37). Дійсно, металеві речі в складі поховального посагу є рідкісними. Але, наприклад, ножі (найчисленніший металевий інвентар у похованнях) мають сліди зношеності клинка, отже ними активно користалися в повсякденні. Рідкісні знахідки на поселеннях — це такі само типи знарядь, як і в похованнях. Окрім того, наявність різних типів ножів може вказувати не тільки на різні центри виробництва, а й на функціональну диференціацію їх і еволюцію як побутових знарядь чи зброї. Тобто у похованнях маємо ножі, якими, мабуть, користалися в різних сферах життєдіяльності, що не уможливило того, що в складі поховального посагу вони мали і якусь знакову функцію.

2. Типологічний склад ножів ямної та катакомбної КС Північного Причорномор'я в цілому має спільні тенденції еволюції типів, що спостережено для степових культур ранньої та середньої бронзи та суміжних східних областей у межах ЦМП. Розвиток традицій степового металовиробництва доби міді—бронзи

10. На можливість використання родовищ металевих руд Криворізького басейну звертали увагу ще в другій половині XIX ст. у зв'язку з масовими знахідками металевих речей пізньобронзового віку (Бурачков 1988). На жаль, коротке повідомлення про відомі тоді пункти із слідами давнього видобутку мідних руд і виплавку міді в цьому регіоні не набуло подальшого розгляду в роботах цього автора та його сучасників. Згодом припущення про можливість використання Криворізьких родовищ періодично з'являлися у зв'язку з виділенням осередків металообробки пізньої бронзи (Иессен 1947) або при характеристиці металовиробництва в археологічних культур Північного Причорномор'я (Клочко В. 1994).

мав спадковий характер і багато в чому визначався високим ступенем культурної інтеграції племен півдня Східної Європи, переважно Північного Кавказу (Гак 2005 тощо), але мав і певні особливості. Виділені групи ножів відображають загальний стиль (схему, стереотип) у виготовленні знарядь, що панував за певного часу на широкій території. Типи в групах і їхні варіанти, скоріш за все, відображають локальні (хронологічні чи територіальні) особливості металообробки.

3. Ножі різняться залежно від часу побутування, що встановлюється на рівні груп і типів

(рис. 60), а також за кількісною наявністю в матеріалах археологічних культур (табл. 2). Можливо, це відображає еволюцію форм, удосконалення їх залежно від призначення. Розглянемо динаміку змін виділених груп і типів ножів, як її відображено в хронологічних межах побутування їх.

Ножі оригінальних форм. Ножі груп II і III є характерними для ямної КС Північного Причорномор'я, модифікації їхньої форми трапляються зрідка в катакомбних похованнях, а також знані й пізніше на теренах України та ширше.

Таблиця 2. Кількісний розподіл типологічних груп і типів ножів за культурно-хронологічними ознаками поховань

Table 2. Quantitative distribution of the typological groups and types of knives in burials referred to Yamna and Catacomb cultural entities

Ножі		Кількість ножів у похованнях ямної КС, кемі-обінської культури і катакомбної КС							
		Ранній бронзовий вік (РБВ)		Середній бронзовий вік (СБВ) — катакомбна КС					Не визначені (випадкові знахідки)
Група	Тип	Кемі-обінська	Ямна	Ранній період	Донецька	Інгульська	Пізній період (маницька, харківсько-воронізька, бахмутська)	З синкретичними рисами	
I	1	1	2	2	—	3	—	—	—
	2	—	10	1	2	—	2	—	—
II	—	—	5	2	—	—	—	—	—
III	1	—	8	—	—	—	—	—	—
	2	1	6	—	1	—	—	—	2
	3	—	2	1	—	—	—	—	—
IV	—	2	17	—	—	2	—	—	1
V	1	1	5	—	—	—	—	—	3
	2	—	2	—	—	—	—	—	—
VI	1	—	3	3	—	—	—	—	—
	2	—	9	2	—	—	—	—	—
	3	1	5	9	—	—	—	—	—
	4	—	—	2	—	—	—	—	—
VII	1	1	7	—	—	—	—	—	—
	2	—	—	1	3	—	—	—	2
	3	—	13	1	1	7	6	—	—
VIII	1, 2	—	2	—	—	—	—	—	—
	3	—	14	—	—	—	—	—	—
	4	—	7	1	—	—	1	—	—
	5	—	—	8	—	1	1	—	1
	6	1	10	—	—	—	—	—	—
	7	—	—	2	2	1	—	—	—
	8	—	5	1	3	4	6	—	—
	9	—	—	—	—	—	—	—	—
IX	1	—	—	4	10	2	—	—	—
	2	—	—	—	3	1	4	1	1
	3	—	—	—	2	5	3	—	—
	4	—	—	—	1	1	11	—	—
	5	—	—	—	—	1	11	—	—
	6	—	—	—	—	2	9	1	—
	7, 8	—	—	—	—	—	5	—	—

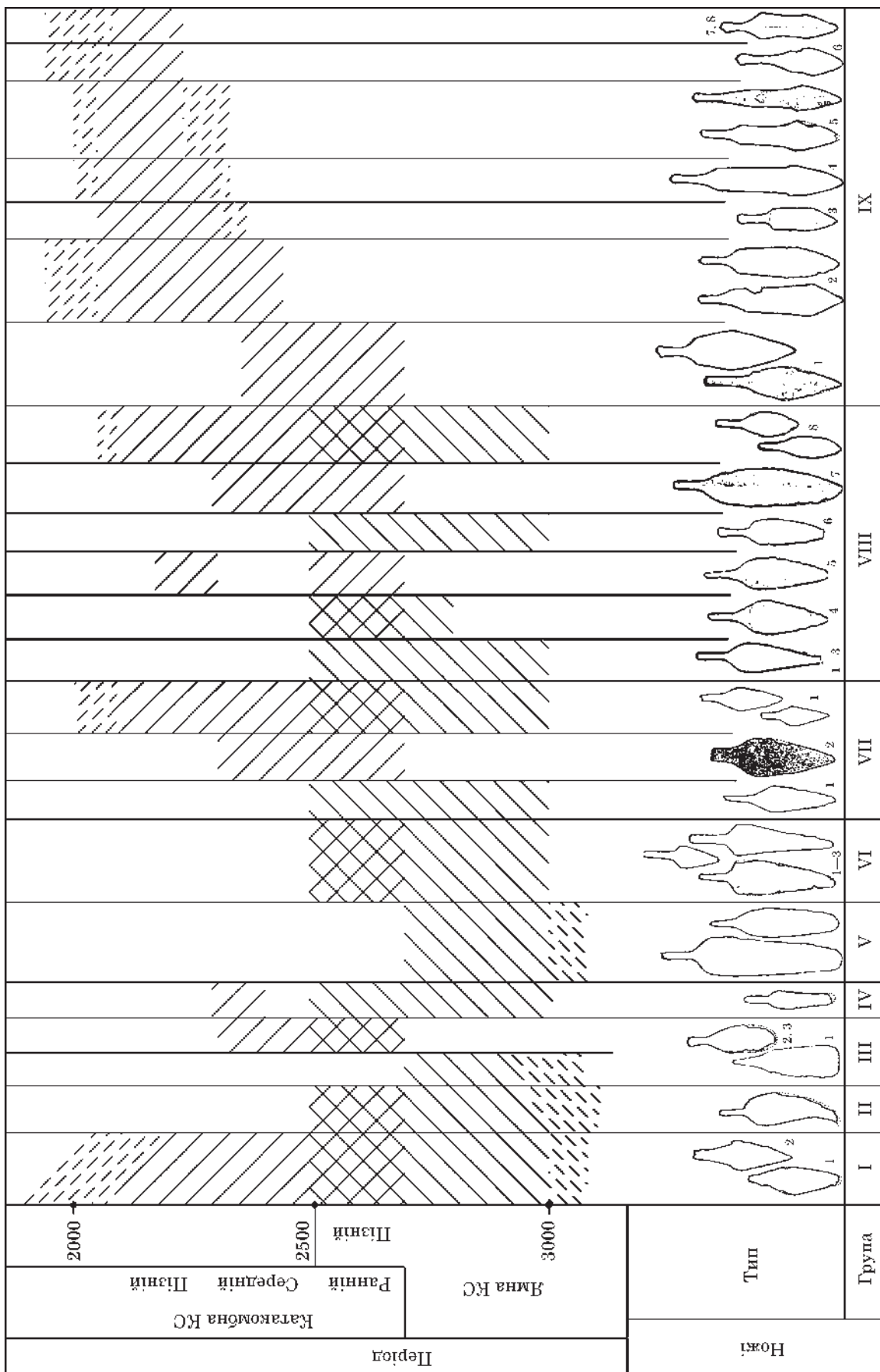

Рис. 60. Хронологічна схема (періоди) побутування типів ножів ямної та катакомбної КС
 Fig. 60. Chronological scheme (periods) of the knife types use in Yamna and Catacomb cultural complexes

Ножі групи II з кривим клинком (рис. 6) трапляються дуже рідко, у вибірці — це сім різновеликих виробів із поховань від раннього часу РБВ до початку СБВ (рис. 60: I). Найбільшим зразком (довжина 13,6 см) і виразною формою є ніж із Сватове 12/1, найменшим — ніж із поховання Водяно-Лорине 1/12 завдовжки 6,6 см. Аналогії знахідкам періоду РБВ у зоні ЦМП теж є рідкісними та представлені різними розмірами: в комплексі МНО біля ст. Махошевська (Мунчаев 1975, рис. 50: 14), у новотиторівських похованнях Тимашевськ 1/30, Дніпровська I 3/2 у Прикубанні (Гей 2000, с. 152—153, рис. 46: 7, 13). Поодинокі знахідки маємо на території Греції, Анатолії (Троя II—V), а також у Сирії та Єгипті в комплексах III тис. до н. е. (Мунчаев, Мерперт, Бадер 1990, с. 15; Горелік 1993, с. 10—15).

Пізні знаряддя такого роду чи їхні модифікації траплялися в Нижньому Подонні та Передкавказзі у комплексах СБВ. Це поховання хут. Орешкін 24/1, яке датується успенським періодом (Кияшко 2002, с. 246, табл. XIX), пізньокатакомбні поховання маницького типу на Ставропіллі і в Калмикії — Чограй VIII, 12/3; Єргені 2/1 тощо (Андреева 1989, с. 72, 91, рис. 15; Гак, Калмыков 2009, с. 107, 108—109, рис. 1: 54, 55). На теренах України знахідки ножів з кривим клинком відомі у зрубній КС (Отрошенко 1993, с. 20).

Орієнтуючись на матеріали Давнього Сходу (Єгипет, Месопотамія), припускають, що прототипами кривих металевих ножів були крем'яні (Горелік 1993). Але крем'яні ножі з кривим клинком є і в матеріалах ямної КС у Нижньому Подніпров'ї та Середньому Подонні (Лагодовська і др. 1962, с. 120—124; Синюк 1983, с. 28, рис. 9: 5).

Незвичайна форма ножів передбачає функціональну специфіку, стосовно якої єдиної думки не існує. М. В. Горелік подібні форми визначає як «бойові» в озброєнні Стародавнього Сходу (1993, с. 10—15). О. М. Гей (2000, с. 153) вказує на наявність таких ножів новотиторівської культури у «виробничих» комплексах бронзових знарядь поряд із звичайними прямими клинками, що, зокрема, співпадає із Сватівським похованням. С. Н. Братченко звернув увагу на тонший клинок кривого ножа порівняно із «звичайним» ножом з цього ж поховання (1996а, с. 36), що, мабуть, суперечить використанню його як кинджала. С. М. Кореневський завважив, що ніж із ст. Махошевської — єдиний серед знахідок майкопських кинджалів однолезовий, мініатюрний, тож не міг бути зброєю, а був вотивним предметом (Кореневський 2011, с. 54—55). В. В. Отрошенко (1993) наявність ножів із кривим клинком в пізньобронзових похованнях пояснює використанням їх у культовій сфері.

Доволі довго побутували ножі групи III («бритви»). Форма їх еволюціонувала від ти-

пу III.1 (рис. 8) ранньоямного періоду до типів III.2 і 3 (рис. 10) у пізньоямних і катакомбних похованнях раннього і середнього періодів, де трапляються лише поодинокі знахідки їх (рис. 60: III.1—3). На теренах України у похованнях катакомбних культур пізнього періоду ножі цієї групи не знані, але їхні модифікації, мабуть, продовжували побутувати в носіїв пізньокатакомбної КС за межами України. На це вказує ніж у Герасимівці 5/1 (Середній Дон) другого етапу середньодонської катакомбної культури (Березуцкая 2003, рис. 40: 5; 62: 46). Ремінісценції ножів з округлим клинком широкіх пропорцій трапляються і в похованнях посткатакомбного часу, що засвідчує знахідка в похованні культурного кола Бабіне біля Волновахи в Подонці (Клименко, Цимбал 1998, с. 72, рис. 1: 6). Цілком можливо, що ножі групи III становлять тривалу еволюційну лінію знарядь-«бритв», які побутували протягом значного часу доби бронзи та за пізнього її періоду набули, крім овальної, також прямокутної форми клинка з виїмкою на кінці леза (Отрошенко 2001, с. 275, мал. 29: 4; с. 278, мал. 32: 2; с. 279, мал. 33: 8).

Як було сказано вище, ножі групи III частіше називають бритвами. С. М. Кореневський подібні вироби з майкопських комплексів разом із ножами інших форм зараховує до кинджалів, зокрема до типів КЧ3 і КЧ4, але завважив, що їх призначення не зрозуміло — для культових або для якихось особливих господарчих потреб (2011, с. 48—50, 52—53, 208, рис. 23; с. 210, рис. 25). С. Н. Братченко звернув увагу на знахідки таких ножів у похованнях разом із великими ножами-кинджалами (Царева Могिला, Жовтневе), що, на його думку, вказує на різне призначення цих предметів, тож знаряддя з прямим чи округлим завершенням клинка вважав бритвами. Таке припущення є цілком імовірним. Про це свідчить і тонка клинкова частина таких ножів, а також особливе оформлення деяких із них. Наприклад, невелику бритву (Нальчик 1/1) оформлено золотою обіймою, бритва з Поінгулля (Відрадне 1/5) була «посріблена» арсеном (Братченко 1996, с. 43). До цих прикладів додамо ніж із поховання біля м. Кривий Ріг (Рядові Могили 2/1), унікальною рисою якого є орнамент із рядочка круглих цяток, нанесених пуансоном уздовж центральної осі клинка (рис. 8: 1).

Таким чином, ножі групи II і III, найімовірніше, були культовими предметами. Відносна рідкість їх свідчить можливо про якісь особливі ритуали, а поодинокі знахідки у катакомбних похованнях можуть вказувати на затухання традицій у відправленні ритуалів із залученням цих ножів за періоду катакомбної КС.

Дуже цікавим і поки що незрозумілим є характер територіального і хронологічного розподілення невеликих і дрібних ножів гр. IV — з вузьким, заокругленим на кінці клинком, за-

точеним з одного боку (рис. 12). Зважаючи на морфологію виробів, вони були призначені для різання, тобто, мабуть, були «господарчими» знаряддями. Виробництво їх маркують доволі численні знахідки впродовж усього періоду РБВ, локалізовані переважно в правобережних районах Подніпров'я та в прилеглих районах Лівобережжя (рис. 13; 60). У межах цієї ж території є поодинокі знахідки цієї групи ножів у похованнях інгульської культури, що засвідчує доживання цієї традиції саме в дніпровських осередках металообробки, що сформувалися за ямного часу.

Наймасовішими є ножі з трикутним, ромбоподібним або з листоподібним клинком, заточеним з обох боків і звуженим до вістря. Такі ножі мають формальні ознаки кинджалів, за С. М. Кореневским (Кореневский 2011, с. 41). З-поміж них є типи, які побутували впродовж III тис. до н. е. і типи, що існували на певних етапах цього тисячоліття (табл. 2, рис. 60).

Типи ножів тривалого хронологічного діапазону. Найтриваліше побутування у Північному Причорномор'ї встановлено для ножів відносно невеликих і геть малих розмірів, ромбоподібних або з трикутним чи листоподібним клинком, заточені з обох боків клинка. Довжина ножів окремих зразків 10,6—12,0 см, але здебільшого 5,0—8,0 і 3,6—4,4 см у мініатюрних. До цієї серії зараховано ножі типів I.1, 2; VII.3; VIII.8 (рис. 60), які належать до найбільш розповсюджених стереотипів ножів у степових культурах доби бронзи.

Ножі типів I.1,2 — безчерешкові і півбезчерешкові (рис. 2; 4) нечисленні, особливо I.1 (табл. 2). Їх знайдено в похованнях РБВ і СБВ, і, як сказано вище, вони наслідують майкопські форми. На теренах степової України найранішими знахідками є два фрагментовані ножі з поховань постмаріупольської/квітнянської культури біля с. Булахівка 3/9 і с. Богданівка 1/7 (Ковалева 1979). Подібні трапляються і в похованнях посткатакомбного часу, культурного кола Бабіне, як Заплавка I 5/9 у Присамар'ї, один з ножів із поховання Пологи 1/2 (Попандопуло 1991, с. 68, рис. 2: 4). Поховання ямної культури зі знахідками цього типу зосереджено від Дніпра до р. Молочна, катакомбні — на Донеччині (рис. 3; 5). Наявність безчерешкових і півбезчерешкових ножів на тлі більшості знарядь, у яких перехід від черешка до клинка чітко виражено, свідчить про тривале збереження усталених традицій металообробки, що проявляються в осередках металообробки Північного Причорномор'я.

Типи ножів VII.3 із пологими плічками (рис. 28) і VIII.8 із клинком овальної конфігурації (рис. 42) є найбільш численними в кожній з груп (табл. 2) і не виявляють територіальної локалізації (рис. 29; 43). Варіанти їх маємо практично в усіх культурах Північного Причорномор'я протягом ранньої та середньої

бронзи (крім кемі-обінських поховань). Подібні ножі побутували й пізніше, що засвідчують знахідки у похованнях культурного кола Бабіне, наприклад, один із ножів у п. 2 з кургану Соколовський біля м. Пологи (Попандопуло 1991, с. 68, рис. 2: 4), у п. 1/8 біля с. Миколаївка в Подонців'ї (Полидович 1993) тощо.

Цілком можливо, що деякі ножі, зокрема групи I, були кинджалами із дуже сточеним клинком, як поховання Фрунзе ЗБ, Давидівка 1/5 (рис. 2: 1, 2), Виноградне 19/6, Новописівка 5/6, Покровське 1/4, Цілинне 6/4 (рис. 4: 2, 7, 10, 11), а також типу VII.3, наприклад, Ковалівка VIII 1/15 (рис. 28: 7). Але більшість ножів типів I.1,2; VII.3; VIII.8 і групи IV, які зберігали основну форму клинка протягом тривалого часу, ймовірно, були універсальними знаряддями, призначеними і для господарчих цілей — колоти, різати, стругати.

Типи ножів відносно короткого хронологічного діапазону. Більшість ножів побутували в межах окремих культурно-хронологічних етапів III тис. до н. е. (рис. 60: V, VI, VII.1, 2, VIII.1—7, IX.1—8).

Ножі РБВ. Тільки для цього періоду є характерними типи ножів трьох груп — V.1,2; VII.1; VIII.1—3, 6 (табл. 2). Усі вони мають звужений до вістря клинок з прямою лінією лез, заточених з обох боків.

Найкоротший час побутували великі ножі групи V (довжина 12,0—20,0 см) із заокругленим завершенням клинка (рис. 14), що супроводжували поховання кемі-обінської та ямної культур раннього періоду. У двох похованнях вони були з ножами типу III.1, також характерними для раннього періоду РБВ. Територія знахідок ножів групи V приблизно співпадає з основним ареалом поховань у розписаних кам'яних скринях (рис. 15) — у Криму і Нижньому Подніпров'ї до Північно-Західного Причорномор'я. Враховуючи вказані вище прототипи й аналогії з пам'яток МНО і ямної культури Прикубання, можна припустити, що кинджали групи V були ремінісценцією майкопських виробів і були пов'язані з просуванням якихось груп людю з Передкавказзя в Крим і Нижнє Подніпров'я.

Ножі типу VII.1 з пологими плічками (рис. 24) і типи листоподібних клинків з округлими плічками VIII.1—3 (рис. 30; 32), а ще типу VIII.6 (рис. 38) представлено в похованнях ямної (і кемі-обінської) культури раннього та пізнього періодів (табл. 2; рис. 60). Нечисленні знахідки ножів типу VII.1 майже рівномірно розсіяні на просторі від Нижнього Подунав'я до Донеччини (рис. 25). Ножі типів VIII.3 і VIII.6, як і більшість ямних ножів, зосереджено переважно у придніпровських районах (рис. 33; 39). Серед цих типів найменші розміри мають ножі типу VII.1 і VIII.6 (довжина 10,0—12,8 см), найбільші — типу VIII.1—3 від 12,0 см (за спрацьованості клинків) до 22,0—23,0 см.

Ножі періоду РБВ — межі РБВ/СБВ. До таких належать ножі групи VI.1—3 із високими прямими або трохи пологими плічками широкими і вузькими пропорцій (рис. 16; 18; 20), а також невелика серія ножів типу VIII.4 із заокругленими широкими (повними) плічками (рис. 34). Довжина від 8,5—11,0 см (ножі із зотлілим чи спрацьованим клинком) до 17,7 см. Такі ножі свідчать про взаємозв'язки пізньоямного люду і ранньокатакомбного на суміжних теренах. У цьому сенсі примітною є територія знахідок нечисленної серії ножів типу VIII.4, які розтягнуті ланцюжком широтного напрямку вздовж степових приморських районів від північного Приазов'я до низовин Дніпра (рис. 35). Переважають знахідки цього типу в похованнях ямної культури пізнього періоду (табл. 2). Тільки один ніж (Привілля 3/1) знайдено в ранньокатакомбному на Сіверському Дінці. Ще один, імовірно імпорт, був у пізньокатакомбному похованні Привілля 11/8 разом із горщиком маницького типу.

Ножі катакомбної КС. Ранньокатакомбний період постає як час інновацій форм ножів, пов'язаних з Донецьким басейном. Насамперед тут з'явилися модифіковані типи ножів архаїчних форм з клинком трикутної або листоподібної конфігурації. Серед них є невелика серія ножів типу VII.2, які, ймовірно, були виробленими найбільш габаритних ножів у межах традиційних форм з пологими плічками (рис. 26). Більшість їх пов'язані з донецькою катакомбною культурою (табл. 2). Численнішими є листоподібні ножі типу VIII.5 з покатыми округлими плічками і випуклими контурами клинка (рис. 36), які характерні для ранньокатакомбного часу (табл. 2), хоча поодинокі знахідки трапилися в похованнях інгульської та маницької культур. У ранньокатакомбний час з'явилися також листоподібні ножі типу VIII.7 із максимальною шириною клинка приблизно на його середині (рис. 40), модифікації яких трапилися і в середньокатакомбний період (табл. 2).

Ножі типу IX.1 (рис. 44: 1—3) з широким «п'ятикутним» клинком із ранньокатакомбних поховань становлять початкову ланку еволюції ножів «катакомбних» типів — із заточеною верхньою частиною клинка, які мали подальший розвиток у носіїв донецької культури раннього та середнього періодів, а деякі потрапили до ареалу інгульської культури (рис. 44: 6—10; 45: 1, 2, 5, 6).

Інновацією середньокатакомбного періоду є ножі типу IX.2, похідні від типу IX.1, — видовжених пропорцій, з прямо розширеними сторонами клинка і максимальною його шириною у верхній третині, що і є трикутним вістрям (рис. 47). Такі ножі є характерними для середнього і пізнього етапів донецької катакомбної культури, поодинокі знахідки наявні в інгульських похованнях (табл. 2). Примітно, що на теренах України похідні від них форми доживають

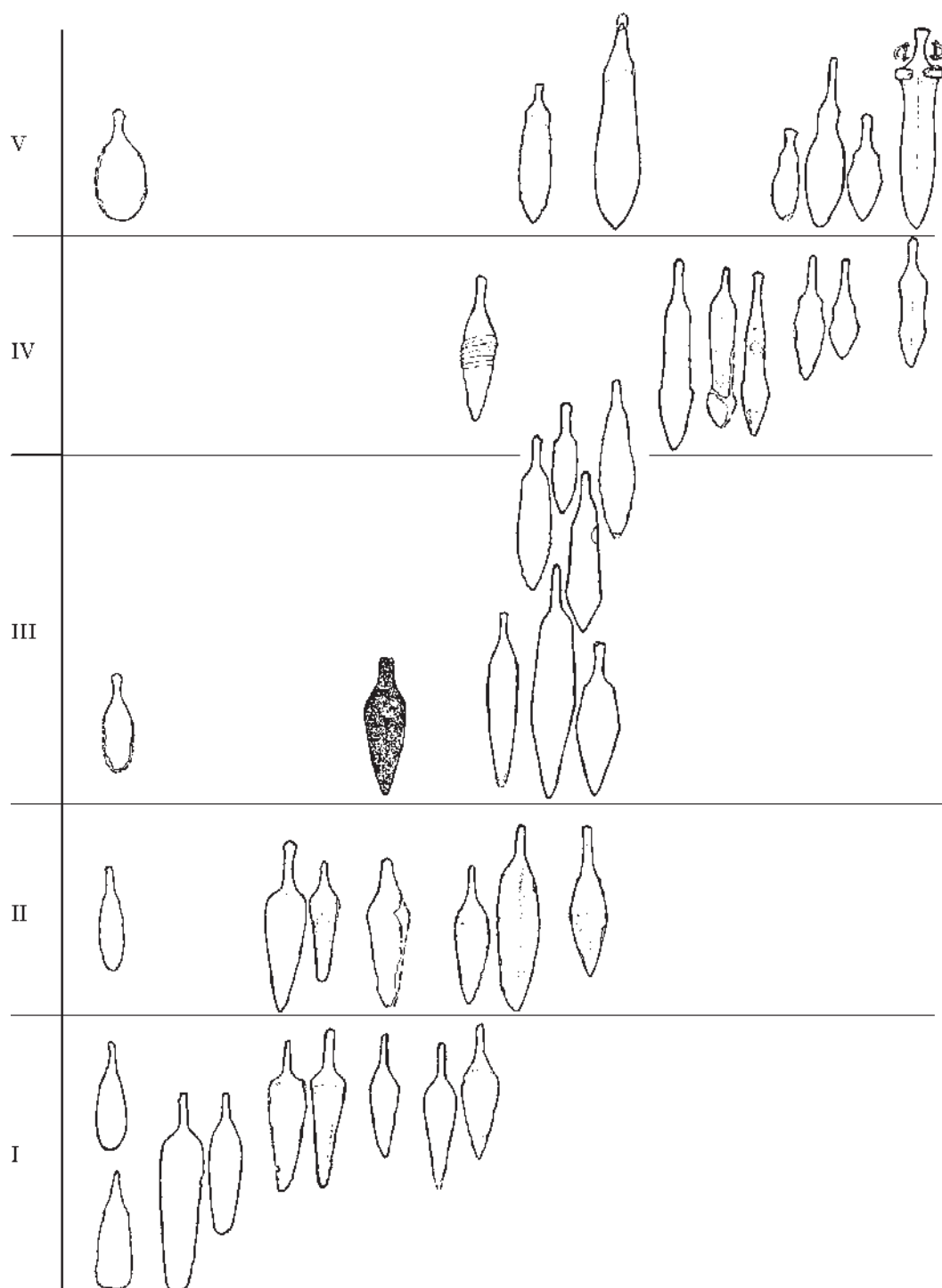
до кінця середньої бронзи, зважаючи на знахідки в культурному колі Бабіне (наприклад, Краснопартизанськ 2/4). Ймовірно, похідні від ножів типу IX.2 і частково синхронні з ними були коротші ножі типу IX.3 із пізньодонецьких та інгульських поховань (рис. 49; табл. 2).

Наступною ланкою в розвитку ножів із загостреною верхньою частиною клинка є ножі з паралельними або увігнутими боками клинка, характерні для пізньокатакомбного періоду, — ножі типів IX.4, 5, у яких лезова частина (вістря) була виділена невеликими плічками (рис. 51; 53; табл. 2). Знахідки їх зосереджено в похованнях з керамікою маницького, середньодонецького і бахмутського типів. «Мода» на форми з виділеним вістрям клинка, ймовірно, перейшла на виготовлення невеликих і маленьких ножиць типу IX.6 (рис. 55) завдовжки 7,2—12,4 см, які на відміну від попередніх типів мали коротку частину клинка перед розширеним лезом, і призначених, мабуть, для побутових цілей. Вони трапляються в найпізніших катакомбних похованнях, а подібні до них — у фінальних для середньої бронзи пам'ятках культурного кола Бабіне (Кривий Ріг, Гостра Могила п. 5; Рибинське 9/7 тощо). Фінал катакомбної КС маркують також нечисленні ножі типів IX.7,8 (рис. 57; 60; табл. 2).

4. Динаміка зміни типів ножів, згідно з етапами раннього і середнього бронзового віків, постає як основна тенденція розвитку предметів озброєння, тобто розглянуті типи ножів «обмеженого» хронологічного діапазону, найімовірніше, були кинджалами¹¹. Цілком можливо, що кинджали були знаряддям-зброєю, тобто могли використовуватися не тільки як зброя ближнього бою, а й як мисливські знаряддя та в господарстві. Але зміна типів кинджалів протягом III тис. до н. е., виглядає як поетапна їх еволюція, мабуть, пов'язана саме з потребами військової справи, тобто з пошуком найефективніших форм зброї (рис. 61).

За РБВ еволюція форм відбувалася в різних модифікаціях трикутного або листоподібного клинка з максимальною шириною біля черешка. Головним рубежем у зміні таких кинджалів був ранньокатакомбний період. Тут розпочалася модифікація архаїчних форм у бік зміщення максимальної ширини клинка до його середини, та був вироблений новий тип клинка — п'ятикутний, від якого похідними були типи ножів-кинджалів розвиненого та пізнього ета-

11. За С. М. Кореневським, у результаті багатовікового досвіду у виготовленні кинджалів на Кавказі було вироблено форми завдовжки 25—55 см (Кореневський 2017, с. 18). Але спочатку ножі-кинджали могли сягати довжини 14—15 см, що, наприклад, припускається для зброї доби бронзи Мінусинської улоговини (Соколова 1998, с. 49). Саме такими параметрами характеризується і більшість кинджалів нашої вибірки, в якій лише невелике число ножів сягає довжини 20—23 см.

Рис. 61. Еволюція ножів-бритв і кинджалів упродовж III тис. до н. е.: I — період РБВ (ямна та кемі-обінська культури); II—IV — ранній, середній і пізній періоди катакомбної КС; V — культурне коло Бабине

Fig. 61. Evolution of knives-razors and daggers during the 3rd millennium BC: I — Early Bronze Age (Yamna and Kemi-Oba); II—IV — Early, Middle and Late periods of Catacomb cultural complex; V — Babyne cultural complex

пів катакомбної КС із заточкою короткої виділеної частини клинка, призначеного, мабуть, для нанесення кулючих ударів. Цілком можливо, що поява таких кинджалів і подальше їх вдосконалення було пов'язане з появою і вдосконаленням засобів захисту. Найінтенсивніша динаміка еволюції спостерігається за середнього і особливо пізнього періодів катакомбної КС, а подальше вдосконалення вироблених форм

кинджалів відбувалось у культурному колі Бабине (рис. 61). Загалом знахідки кинджалів у похованнях зростають від часу ямної КС (близько 47 %, тобто менше половини від усіх поховань з ножами) до катакомбної КС (понад 62 %).

Еволюція кинджалів може свідчити про зростання ролі війни протягом III тис. до н. е. Потреба у вдосконаленні озброєння могла стимулюватися просуванням катакомбного люду в західному

напрямку в ранньокатакомбний час. Інтенсифікацію військових конфліктів могла провокувати й культурна еkleктика пізньокатакомбного періоду. Особливо помітною є картина культурної строкатості Донеччини, куди просунулися носії харківсько-воронезької (середньодонської) культури з північного сходу, маницької — з південного сходу та інгульської із заходу. Цілком імовірно, що, крім освоєння нового життєвого простору, різні катакомбні спільноти прагнули заволодіти сировинними ресурсами для металообробки. Саме тут (у масивах XII і XIII) спостерігаємо значне збільшення металевих виробів, починаючи з ранньокатакомбного часу, зокрема ножів — 63,8 % (рис. 59), а також найбільш інтенсивну модифікацію типів ножів середньо- і пізньокатакомбного періодів, спрямовану на вироблення оптимальних форм кинджалів.

Разом з тим, помітною є міграція пізньокатакомбного люду зі сходу на захід у основний регіон інгульської культури, що маркують поховання з ознаками маницької, харківсько-воронізької культур і з синкретичними рисами, які з'явилися в Орель-Самарському міжріччі, а на правому березі Дніпра фіксуються до Північно-Західного Причорномор'я та далі вгору уздовж Дністра. В супроводі таких поховань були й кинджали типу IX.2 (Кривий Ріг, кург. група Шевченко 2/19), типу IX.5 (Кривий Ріг, кург. група Рибасове II 4/10; Окниця 3/15).

Зростання військової напруги в Степу засвідчує і еволюція бронзових втулкових сокир енеоліту — середньої бронзи (Черных Л. 1985). У пізньокатакомбний період з'явилися досконалі бойові сокири колонтаївського типу із заокругленим або скошеним лезом щодо втулки, вилиті в закритих ливарних формах, які відповідали єдиному стереотипу сокир СБВ у зонах ЦМП. На теренах України маємо не менше 25 пунктів із знахідками таких сокир (Черных Л. 1997, с. 389, рис. 14). Місцеве виробництво їх документовано похованнями т. зв. ливарників-зброярів із глиняними ливарними матрицями в Подонціві та Північному Приазов'ї: Луганськ (ВСП) 3/16, Покровка 4/3, Краматорськ (зруйнований курган). У цьому ж регіоні виявлено чотири поховання із сокирами колонтаївського типу: Привілля 11/8, Біловодськ 6/2 і 6/9, Сватове 2/8 (Братченко, Санжаров 2001; Санжаров 2010, с. 323—332). Але більшість випадкових знахідок таких сокир (бойові втрати?) виявлено на західній і північно-західній периферії «катакомбного світу», що, мабуть, було пов'язано з нестабільною ситуацією у цих регіонах.

5. У цій роботі не ставилася мета соціальної ідентифікації похованих із ножами та ножами-кинджалами, а тим паче, реконструкція військових дій. Ножі-кинджали є лише частиною озброєння доби ранньої—середньої бронзи. Як не раз наголошено вище, металеві речі були рідкістю в складі поховального посагу, а ножі представлені мізерною кількістю (табл. 1). Враховуючи символіку предметів у поховальному

обряді, навряд чи можна однозначно визначити, що маркують ножі-кинджали — поховання професійних воїнів чи людей, відзначених за особливу доблесть у збройних сутичках, вождів чи військових лідерів, чи видатних майстрів якоїсь справи тощо.

У похованнях бронзові ножі трапляються у різних сполученнях з іншими категоріями інвентарю. Серед них кам'яні і крем'яні предмети, які вважають зброєю чи інсигніями влади, заготовки зброї та різні знаряддя праці, керамічний і дерев'яний посуд, бронзові, срібні чи кістяні прикраси або амулети. Є поховання з ножами, які супроводжувалися дерев'яним візком чи колесами. Але є й такі, де був тільки бронзовий ніж чи кинджал. Посаг, мабуть, регламентувався нормами поховального обряду, які різнилися в ямній КС і культурах катакомбної КС. Це — окрема тема. Тут лише зауважимо, що серед поховань з кинджалами є, так би мовити, найбагатші, що містили й іншу зброю, зокрема кам'яні та бронзові сокири, а також бронзові знаряддя (тесла, долота), як кемі-обінське поховання Долинка 1/3, катакомбні поховання Біловодськ 6/2 і 6/9 тощо. Схожі трапляються і в похованнях доби ранньої/середньої бронзи суміжних регіонів Передкавказзя, що пов'язується із сприйняттям традицій майкопської культури та Давнього Сходу. Такі комплекси, безперечно, відображають складну соціальну організацію, що уможливило трактувати її як вождівства з егалітарною військово-виробничою символікою лідерів (Кореневский 2017, с. 93, 121—124). Проте таке загальне визначення мало що дає для розкриття конкретики. Тут слід шукати подальші підходи до опрацювання та аналізу масового матеріалу поховань, зокрема і враховуючи тривалий розвиток їх у часі та просторі.

Подяки: це дослідження підтримувалося стипендією Німецького археологічного Інституту (DAI project «Bronze Knives from the Early and Middle Bronze Age Steppe Cultures in the North Pontic Region as Probable Weapons», 01.09.2023—31.12.2023).

ЛІТЕРАТУРА

- Агульников, С. М., Савва, Е. М. 1986. Курганы эпохи энеолита—бронзы у п. г. т. Тараклия. *Археологические исследования в Молдавии в 1982 г.*, с. 34-54.
- Алексеева, И. Л. 1976. *Отчет о работе Нижне-Днестровской новоостроевской экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства 1-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы в 1976 году (с. Яскии Беляевского района Одесской области, с/х «Дружба народов»)*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1976/87.
- Андреева, М. В. 1989. Курганы у Чаграйского водохранилища (материалы раскопок экспедиции 1979 года). В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Древности Ставрополя*. Москва: Наука, с. 24-124.
- Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г., Склярский, А. Б. 1987. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского*

государственного университета в 1987 году. НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/44.

Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1988. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1988 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/200.

Берестнев, С. И. 1995. Новолатоновский катакомбный курганный могильник на р. Оскол. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 134-135.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.

Березуцкая, Т. Ю. 2003. *Среднедонская катакомбная культура и ее локальные варианты (по материалам погребальных памятников)*. Воронеж: ВГПУ.

Бессонова, С. С., Черных, Л. А., Куприй, С. А. 1984. *Курганы у с. Филатовка. В: Корпусова, В. Н. (ред.). Курганы степного Крыма*. Киев: Наукова думка, с. 41-68.

Бідзіля, В. І., Яковенко, Є. В. 1971. *Звіт про розкопки кургану «Висока Могила» біля с. Балки Василівського району Запорізької області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/24а.

Бокий, Н. М. 1969. *Отчет Кировоградского краеведческого музея об археологических раскопках в Кировоградской области за 1969 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/65.

Братченко, С. Н. 1973. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я. *Археологія*, 11, с. 21-27.

Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы*. Киев: Наукова думка.

Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-42.

Братченко, С. Н. 1989. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов научно-практического семинара 19—21 апреля 1989 года*. Донецк, с. 27-29.

Братченко, С. Н. 1996а. До проблеми ранньобронзової індустрії Східної Європи. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск: ВУГУ, с. 32-57.

Братченко, С. Н. 1996b. Второй и шестой Николаевские курганы на Луганщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 2, с. 52-62.

Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Луганськ: Шлях.

Братченко, С. Н. 2003. Могили бронзової доби в басейні р. Деркул. *Матеріали та дослідження по археології Восточной Украины*, 1, с. 162-225.

Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: сватівські могили — кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 65-190.

Братченко, С. Н. 2008. Олександрівські могили — кургани в долині Лугані. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 134-217.

Братченко, С. Н. 2009. Миколаївські могили — кургани в пониззі р. Луганка. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 9, с. 137-197.

Братченко, С. Н., Писларий, И. А. 1972. *Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции в 1972 году о раскопках курганов у с. Новоалександровка, Новоникольское, Новая Астрахань, х. Шевченко, с. Бул-*

гаковка Луганской области. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/33а.

Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Дубовская, О. Р., Константинову, Л. Ф., Швецов, М. Л. 1980. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/3.

Братченко, С. Н., Шапошникова, О. Г. 1985. Катакомбная культурно-историческая общность. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Археология СССР*. 1. Киев: Наукова думка, с. 403-419.

Братченко, С. Н., Швецов, М. Л. 1991. Северско-донецкие катакомбные погребения на реке Красная. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 165-186.

Братченко, С. Н., Санжаров, С. М. 2001. *Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Долини III тис. до н. е.* Луганськ: Суну.

Бурачков, П. О. 1888. Объяснение к археологической карте Новороссийских губерний и Крыма. В: *Древности. Труды Московского археологического общества*, XII, с. 7-16.

Васильев, И. Б. 1980. Могильник ямно-полтавского времени у с. Утевка в Среднем Поволжье. *Археология Восточно-Европейской лесостепи*, с. 32-58.

Вязьмитина, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, А. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Курганы біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.

Гаврилов, А. В., Тоцев, Г. Н. 1999. Курганы у с. Желябовка в Крыму. *Stratum plus*, 2, с. 160-166.

Гак, Е. И. 2002. Металлические ножи восточных регионов катакомбной культурно-исторической области (к вопросу о локальных особенностях производства). В: Пиатровский, Ю. В. (ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье. К 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова*. Санкт-Петербург, с. 121-125.

Гак, Е. И. 2005. *Металлообрабатывающее производство катакомбных племен степного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца*. Автореферат диссертации канд. ист. наук: МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва.

Гак, Е. И. 2007. Общее и особенное в металлопроизводстве катакомбных культур Подонцовья, Нижнего Подонья и Предкавказья. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 95-103.

Гак, Е. И., Калмыков, А. А. 2009. Ямно-новотиторовское наследие в металлопроизводстве катакомбных культур центральной и восточной части степного Предкавказья. В: *Проблемы изучения культур раннего бронзового века степной зоны Восточной Европы*. Оренбург: ОГПУ, с. 104-119.

Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура*. Москва: Старый сад.

Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989а. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Источное и Болотное*. Препринт. Киев: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена.

Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989b. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Вторая курганная группа у с. Целинное*. Препринт. Киев: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена.

Гершкович, Я. П. 1996. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком кряже. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Украины*. Луганск: ВУГУ, с. 133-167.

Гладких, М. И., Писларий, И. А. 1974. *Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции в 1974 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/13.

- Горелик, М. В. 1993. *Оружие Древнего Востока*. Москва: Наука.
- Дашевская, О. Д. 1969. Курганы эпохи бронзы у с. Поповка близ Евпатории. *Краткие сообщения Института археологии*, 115, с. 62-69.
- Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев, В. А. 2023. *Ямная культура Карпато-Подоунавья. = Yamnaya culture of the Carpathian-Danube region*. I: Каталог памятников. Кишинев: СЭР USM.
- Державин, В. Л. 1991. *Степное Ставрополье в эпоху ранней и средней бронзы*. Москва: ИА АН СССР.
- Евдокимов, Г. Л. 1991. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 187-213.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Поручкий, А. Г. 1982. *Отчет о работе Краснознаменной новоостроевской экспедиции в Херсонской области в 1982 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1982/9.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Шевченко, Н. П. 1986. *Отчет о раскопках в зоне строительства оросительных систем в Херсонской области в 1986 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1986/12.
- Евдокимов, Г. Л., Солтыс, О. Б., Куприй, С. А. 1989. *Отчет о раскопках курганов в зоне строительства оросительных систем Херсонской области Краснознаменной постоянно действующей экспедицией ИА АН УССР в 1989 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1989/24.
- Евдокимов, Г. Л., Данилко, Н. А., Пустовалов, С. Ж. 2010. Курганы Херсонщины. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы*. Луганск: Глобус, с. 137-171.
- Збеневич, В. Г., Черненко, Е. В. 1971. *Отчет о раскопках курганов у с. Виноградное, Ленинского района, Крымской области*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1971/32.
- Иванова, С. В. 2021. *Історія населення Північно-Західного Причорномор'я наприкінці IV—III тис. до н. е.* Житомир: Бук-Друк.
- Иванова, С. В., Петренко, В. Г., Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: КП ОТГ.
- Иессен, А. А. 1947. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Иессен, А. А. 1950. К хронологии «больших» кубанских курганов. *Советская археология*, XII, с. 157-200.
- Іллінська, В. А., Ковпаненко, Г. Т., Петровська, Е. О. 1960. Розкопки курганів поблизу с. Первомайська. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IX, с. 127-140.
- Кайзер, Э. 2010. Эгалитарное пастушеское общество versus войны-кочевники? Попытка реконструкции социальной структуры ямной и катакомбной культур. *Stratum plus*, 2, с. 99-120.
- Кайзер, Э. 2011. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 15-27.
- Кияшко, А. В. 1999. *Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья*. Волгоград: ВолГУ.
- Кияшко, А. В. 2002. *Культурогенез на востоке катакомбного мира*. Волгоград: ВолГУ.
- Клименко, В. Ф. 1997. *Курганные древности Северского Донца*. Енакиев; Краматорск: АПП.
- Клименко, В. Ф., Цимбал, В. И. 1998. О погребениях культуры многоваликовой керамики в Северном Причерноморье. В: Тоцев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИ-ОМК)*. Запорожье: ЗГУ, с. 70-74.
- Ключко, В. И. 1994. *Металлургическое производство в энеолите — бронзовом веке*. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 96-132.
- Ключко, В. И. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України*. Київ: АртЕк.
- Ключко, В. И., Пустовалов, С. Ж. 1992. До реконструкції озброєння та військової страви катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. *Праці центру пам'яткознавства*, с. 118-141.
- Ключко, Е. О. 1990. Редкий погребальный комплекс катакомбной культуры на среднем Днестре. В: *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тезисы докладов всесоюзного семинара*. Запорожье, с. 28-30.
- Ковалева, И. Ф. 1979. Вытянутые погребения днепровского ареала волго-днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* 3. Днепрпетровск: ДГУ, с. 61-79.
- Ковалева, И. Ф. 1982. Катакомбные погребения Орель-Самарского междуречья. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Древности Степного Поднепровья*. Днепрпетровск: ДГУ, с. 35-45.
- Ковалева, И. Ф. 1990. Предстепье Левобережной Украины в катакомбное время. В: *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Тезисы докладов всесоюзного семинара*. Запорожье, с. 22-24.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Мухопад, С. Е., Андросов, А. В. 1987. *Отчет о научно-исследовательской работе: археологические исследования курганов в зонах строительства оросительных систем Днепрпетровской области (Солоняно-Томаковской, колхоза «Заря Коммунизма» Покровского района и Александровской ОС*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/176.
- Ковалева, И. Ф., Марина, З. П. 1982. *Исследование археологических памятников в зоне строительства Магдалиновской оросительной системы*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1982/50.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н. 1988. *Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Археологические исследования курганов в зоне строительства Солоняно-Томаковской оросительной системы Днепрпетровской области»*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1988/69.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Андросов, А. В., Мухопад, С. Е. 1990. *Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Исследование курганов в зонах мелиоративного строительства Днепрпетровской области в 1990 году»*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1990/143.
- Ковалева, И. Ф., Ромашко, В. А., Шалобудов, В. Н. 1991. *Раскопки на Днепрпетровщине*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1991/137.
- Ковпаненко, Г. Т. 1967. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 33-43.
- Ковпаненко, Г. Т., Анохин, В. А., Гаврилюк, Н. А., Сухова, И. К. 1974. *Отчет о работе Южно-Бугской (Очаковской) экспедиции Института археологии Украинской Академии Наук за 1974 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1974/11.
- Колотухин, В. А. 1984. *Отчет о работах Северо-Крымской экспедиции в 1984 г. в зоне строительства*

второй очереди Северо-Крымского канала по исследованию курганов. НА ИА НАН України, ф. 64, 1984/4.

Колотухин, В. А., Тощев, Г. Н. 2000. *Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1993—1996 гг. Сакский р-н Крымской области)*. III. Запорожье: ЗГУ.

Колтухов, С. Г., Тощев, Г. Н. 1998. *Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1993—1995 гг.)*. II. Запорожье: ЗГУ.

Копьева-Колотухина, Т. А. 2009. Ранний этап катакомбной культуры в Крыму: хронологический аспект. *Археологический альманах*, 20, с. 310-325.

Кореневский, С. Н. 1978. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур. *Советская археология*, 2, с. 33-48.

Кореневский, С. Н. 2011. *Древнейший металл Предкавказья. Типология. Историко-культурный аспект*. Москва: Таус.

Кореневский, С. Н. 2017. *Оружие в комплексах культур начала медно-бронзового века (V—IV тысячелетия до н. э.). Очерки военизации древних обществ по данным археологии. Подунавье, юг Восточной Европы, Кавказ, Ближний Восток*. Москва: ИА РАН.

Коробкова, Г. Ф., Шапошникова, О. Г. 2005. *Поселение Михайловка — эталонный памятник древнейшей культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура)*. Санкт-Петербург: Европейский дом.

Кравец, Д. П., Посредников, В. А., Литвиненко, Р. А. 1991. *Курганы эпохи раннего металла Ивано-Дарьевского микрорайона в Донбассе*. Донецк: ДонГУ.

Кравец, Д. П., Татаринов, с. И. 1997. Новые катакомбные памятники Бахмутского края. *Донецкий археологический сборник*, 7, с. 77-115.

Кравец, Д. П., Татаринов, С. И., Федяев, С. В. 2000. Курганы донецкой катакомбной культуры в урочище «Острая Могила» (Донецкий Кряж). *Старожитности степового Причорномор'я і Криму*, VII, с. 143-153.

Красильников, К. И., Тельнова, Л. И. 1993. Исследование кургана у с. Преображенное на реке Красная. В: Санжаров С. Н. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*. 1. Луганск: Областное управление по печати, с. 91-125.

Кротова, А. А., Зельдина, В. Я., Самойленко, В. Г. 1976. *Отчет о раскопках курганов у с. Говоруха в 1975—1976 гг.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1976/10а.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Гошко, Т. Ю., Марченко, И. Л., Сердюков, В. В. 1979. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства орошаемых участков Каховской оросительной системы в Херсонской области в 1979 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1979/32.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Шевченко, Н. П., Черных, Л. А., Марченко, И. Л., Солтыс, О. В., Сердюков, В. В., Якулов, С. А. 1980. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР у с. Волчанск, с. Владимировка, с. Красное — Акимовского района, Запорожской области в 1980 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1980/15.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Черняков, И. Т., Битковский, О. В., Сердюков, В. В., Солтыс, О. В., Шевченко, Н. П. 1981. *Работы Херсонской археологической экспедиции в 1981 году. Отчет о работах Херсонской экспедиции Института археологии АН УССР в п. г. т. Великая Александровка, с. Староселье Велико-Александровского района, с. Соленое (Атманай II) Генического*

района, Херсонской области и у сс. Владимировка, Юрьевка, Малая Терновка, Волчанск Акимовского района Запорожской области. НА ИА НАН України, ф. 64, 1981/19.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Нечитайло, А. Л., Симоненко, А. В., Шилов, Ю. А., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Амирханов, А. Ш., Лысенко, Г., Толкачев, Ю. И., Ян, С. А. 1984. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1984 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1984/11.

Кубышев, А. И., Болтрик, Ю. В., Симоненко, А. В., Фялко, Е. Е., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Лысенко, Г. И. 1986. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской областях УССР в 1986 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1986/13.

Кульбака, В. К. 1984. *Отчет об исследованиях кургана у г. Жданова в 1984 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1984/72.

Кульбака, В. К. 1985. *Отчет об исследовании курганов у с. Калиновка Новоазовского района Донецкой области*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1985/103.

Кульбака, В., Качур, В. 1998. *Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи*. Маріуполь: Інформ Меню.

Кульбака, В., Качур, В. 2000. *Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень*. Маріуполь: Рената.

Куфтин, Б. А. 1949. *Материалы по археологии Колхиды*. 1. Тбилиси: Мецниереба.

Лагодовська, Е. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: Наукова думка.

Латынин, Б. А. 1967. *Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка*. Археологический сборник государственного Эрмитажа, 9. Ленинград: Советский художник.

Лесков, А. М., Черненко, Е. В., Болтрик, Ю. В., Отрошенко, В. В. 1968. *Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1968/15.

Лимберс, Н. Ю., Марченко, И. И. 2002. Новокарусские курганы. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 2, с. 3-71.

Литвиненко, Р. О. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Дисертація д-ра іст. наук: ІА НАН України.

Литвиненко, Р. О. 2021. Бабинська культурогенеза. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 59-70.

Ляшко, С. Н., Отрошенко, В. В. 1988. Балковский курган. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной Украины*. Киев: Нвукова думка, с. 40-64.

Марина, З. П., Ромашко, В. А., Фещенко, Е. Л., Войтко, П. В. 1990. Курганный могильник у с. Вербки. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 22-38.

Мельник, О. Стеблина, І. 2012. *Кургани Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.

Мимоход, Р. А. 2011. Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований. *Краткие сообщения Института археологии*, 225, с. 32-55.

Михайлов, Б. Д. 1991. Курганы эпохи бронзы на Мелитопольщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, II, с. 63-65.

Михайлов, Б. Д. 1995. Курганы эпохи бронзы в Северо-Западном Приазовье. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 169-181.

- Мозолевский, Б. Н. 1979. *Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции*. НА ІА АН України, ф. 64, 1979/9.
- Мунчаев, Р. М. 1975. *Кавказ на заре бронзового века*. Москва: Наука.
- Мунчаев, Р. М., Мерперт, Н. Я., Бадер, Н. О. 1990. Телль-Хазна І (исследование советской экспедиции в Северо-Восточной Сирии 1988—1989 гг.). *Советская археология*, 3, с. 5-24.
- Нечитайло, А. Л. 1991. *Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Нечитайло, А. Л., Санжаров, С. Н. 2003. Металлообрабатывающий комплекс поселения Серебрянское. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*, 1, с. 226-237.
- Никитин, В. И., Снитко, И. А. 1985. *Отчет сектора охраны памятников археологии при Николаевском краеведческом музее об охранных раскопках курганной группы I у с. Плющевка, Баитанского района, Николаевской области в 1985 году*. НА ІА АН України, ф. 64, 1985/36.
- Николова, А. В. 1992а. *Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины*. Диссертация канд. ист. наук: ІА АН України.
- Николова, А. В. 1992б. *Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины*. Автореферат диссертации канд. ист. наук: ІА АН України.
- Николова, А. В. 2012. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я в світлі дендродат. *Археологія*, 4, с. 14-31.
- Николова, А. В., Рассамкин, Ю. Я. 1985. О позднэнеолитических памятниках правобережья Днестра. *Советская археология*, 3, с. 37-56.
- Николова, А. В., Рассамкин, Ю. Я. 2009. Глиняная модель колыбельки из Коланчака и некоторые вопросы хронологии ранней и средней бронзы Днепро-Донецкого региона. *Tyragetia. Arheologie istorie antica*, III (XVIII), 1, с. 31-58.
- Николова, А. В., Черных, Л. А., Евдокимов, Г. Л. 2011. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днестра и Ингульца (по материалам Краснознаменной экспедиции). *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 96-163.
- Николова, А. В., Черных, Л. А. 2012. О ножжах «бритвах» ранней бронзы Северного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 303-322.
- Отрощенко, В. В. 1993. Жреческие комплексы в системе погребений срубной общности. В: Оленковський, Н. П. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон, с. 17-31.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-хронологічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.
- Отрощенко, В. В. 2005. Катакомбна культурно-історична спільнота. В: Залізняк, Л. Л. (ред.). *Археологія України. Курс лекцій*. Київ: Либідь, с. 156-164.
- Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1991. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной культуры. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Духовная культура древних обществ на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 59-84.
- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я., Битковский, О. В., Гошко, Т. Г., Кравченко, С. Н., Константи́неску, Л. Ф. 1983. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/10.
- Отрощенко, В. В., Рассамкин, Ю. Я., Константи́неску, Л. Ф., Нор, Е. В., Покляцкий, О. В., Савовский, И. П. 1984. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1984 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/10.
- Папанова, В. А., Тоцев, Г. Н., Голик, А. А., Каира, Ф. В., Тоцев, А. Г. 2017. *Отчет. Раскопки курганного могильника № 2700 (с. Дмитровка Бердянского района Запорожской области) в 2016 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2017.
- Петренко, В. Г., Елагина, Н. Г. 1968. *Отчет об археологических раскопках, произведенных Ингульской скифо-степной экспедицией в 1968 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/54.
- Післарій, І. А. 2008. Олександрівська могила 10 та групи поховань 11 і 12. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 218-228.
- Післарій, І. А., Гераськова, Л. С., Дубовская, О. Р. 1977. *Отчет Северско-Донецкой новоотстроенной экспедиции в 1977 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/13.
- Післарій, І. А., Дубовская, О. Р., Орел, Р., Смирнов, А. И., Кульбака, В. К., Кравченко, С. Н. 1980. *Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР в 1980 году на территории Ворошиловградской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/14.
- Плешивенко, А. Г. 1993. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 128-156.
- Полидович, Ю. Б. 1993. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области. *Археологический альманах*, 2, с. 35-98.
- Полин, С. В., Тупчиенко, Н. П., Николова, А. В. 1992. *Курганы верхнего Ингульца (курганы у сс. Успенка и Головкивка)*. Препринт. Киев: Институт археологии.
- Попандопуло, З. Х. 1991. Курган «Соколовский» у г. Пологи. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, II, с. 66-76.
- Привалова, О. Я., Привалов, А. И. 1988. *Список памятников археологии Украины. Донецкая область*. Киев: УООП.
- Пустовалов, С. Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ: Шлях.
- Пыслару, И., Самойленко, В. Г. 2010. Исследования курганов в Славяносербском и Краснодарском районах Луганской области. В: Василенко, А. И. (ред.). *Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы*. Луганск: Глобус, с. 49-91.
- Рассамкин, Ю. Я. 1991. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье. В: Братченко, С. Н. (ред.). *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. Киев: Институт археологии, с. 42-56.
- Рассамкин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Пустовалов, С. Ж., Кравченко, С. Н., Ковалев, В. Н., Николова, А. В. 1982. *Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/2.
- Ромашко, В. А. 2008. *Отчет о раскопках курганов в зоне подработки шахты «Степная» у с. Николаевка Петропавловского района Днепропетровской области в 2008 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/47.
- Рысин, М. Б. 1996. Начальный этап эпохи средней бронзы на Северном Кавказе. В: *Между Азией и Европой. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. А. Иессена*. Санкт-Петербург, с. 78-81.

- Санжаров, С. Н. 1992. *Северскодонецкие раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами. Каталог археологических коллекций*. 1. Луганск: Центрально-Донецкая археологическая экспедиция.
- Санжаров, С. Н. 1993. Курганы у г. Краматорска на Казенном Торце. *Древние культуры Подонцовья*, 1, с. 58-90.
- Санжаров, С. Н. 2001. *Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья*. Луганск: ВУНУ им. В. Даля.
- Санжаров, С. Н. 2010. *Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы*. Луганск: ВУНУ им. В. Даля.
- Санжаров, С. Н., Братченко, С. Н. 1999. *Отчет о полевых исследованиях научно-исследовательской лаборатории «Спадщина» в 1999 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/32.
- Санжаров, С. Н., Бритюк, А. А. 1996. Краснозори́нский курганный могильник в бассейне Лугани. Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Европы*. Луганск: ВУГУ, с. 58-132.
- Санжаров, С. Н., Литвиненко, Р. А., Черных, Е. А., Прынь, А. В. 2003. Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии Восточной Украины*, 1, с. 122-161.
- Санжаров, С. Н., Черных, Е. А. 2005. Кременские курганы на р. Красная в Подонцовье. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 4, с. 170-198.
- Санжаров, С. Н., Черных, Е. А. 2021. *Курганные древности Привольнянской излучины Северского Донца*. Луганск: ЛГУ им. В. Даля.
- Синюк, А. Т. 1983. *Курганы эпохи бронзы Средне-го Дона*. Воронеж: ВГУ.
- Смирнов, А. М. 1996. *Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце*. Москва: ИА РАН.
- Соколова, Л. А. 1998. Оружие племен эпохи бронзы Минусинской котловины. В: Вилинбахов, Г. В., Массон, М. В. (ред.). *Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы международной конференции 2—5 сентября 1998 года*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 48-51.
- Стеганцева, В. Я. 1998. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы. В: Вилинбахов, Г. В., Массон, М. В. (ред.). *Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы международной конференции 2—5 сентября 1998 года*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 52-57.
- Субботин, Л. В. 2003. *Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Полис.
- Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н., Фокеев, М. М., Сапожников, И. В. 1987. *Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1987 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/24.
- Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н., Островерхов, А. С., Фокеев, М. М. 1988. *Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроечной экспедиции в 1988 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/23.
- Телегин, Д. Я., Круц, В. А., Братченко, С. Н., Петровская, Е. А. 1977. Вильно-Улановская курганный группа. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепро-вом надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 83-97.
- Тереножкин, А. И. 1964. *Отчет о раскопках скифской экспедиции Института археологии АН УССР 1964 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/7.
- Тесленко, Д. Л. 1999. *Ямна культура Дніпровського Надпорожжя та правобережного Передстепу*. Автореферат дисертації канд. іст. наук: ІА НАН України.
- Тесленко, Д. Л. 2017. *Звіт про виконання наукових археологічних досліджень курганної групи № 3809 та № 3843 поблизу с. Зелений Гай на території Широкинського району Дніпропетровської області у 2017 року*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2017.
- Тесленко, Д. Л., Кайзер, Е., Шалобудов, В. М. 2023. Кургани Присамар'я: досвід міждисциплінарних досліджень. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 146-177.
- Тощев, Г. Н. 1986. *Средний период бронзового века Юго-Запада СССР*. Препринт. Запорожье: ЗГУ.
- Тощев, Г. Н. 2004. *Отчет о раскопках кургана № 2 у с. Заливное Ново-Николаевского района Запорожской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/12.
- Тощев, Г. Н. 2007. *Крым в эпоху бронзы*. Запорожье: ЗНУ.
- Трифонов, В. А. 1991. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация). В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелiorации Краснодарского края)*. Ленинград: Наука, с. 92-166.
- Федорова-Давыдова, Э. А., Горбенко, А. А. 1974. Раскопки Шахаевской курганной группы в 1971 году. В: Мошкова, М. Г., Шелов, Д. Б. (ред.). *Археологические памятники Нижнего Подонья*. II. Москва: Наука, с. 81-136.
- Чайлд, Г. 1956. *Древний Восток в свете новых раскопок*. Москва: Наука.
- Чеботаренко, Г. Ф., Черняков, И. Т., Тощев, Г. Н. 1993. Курганы у с. Приморское. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 46-62.
- Чередниченко, Н. Н., Бессонова, С. С., Болдин, Я. И., Бунятян, Е. П., Ковалева, Л. Г., Козловский, А. А., Орлов, Р. С., Пустовалов, С. Ж., Орлов, К. К., Рассамкин, Ю. Я., Шевченко, Н. П., Бобырь, И. Г. 1975. *Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1975 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/11.
- Черных, Е. Н. 2000. Эпоха раннего металла: темп и ритм кардинальных инноваций. В: Скрипкина, Л. И. (ред.). *Проблемы интерпретации памятников археологии в экспозициях исторических, краеведческих и археологических музеев. Современные концепции первобытной истории*. Труды ГИМ, 113. Москва, с. 29-40.
- Черных, Л. А. 1995. К вопросу о сфере применения втульчатых топоров энеолита — средней бронзы из памятников Северного Причерноморья. В: *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов конференции*. Харьков: Бизнес Информ, с. 40-42.
- Черных, Л. А. 2003. О возможности использования медно-рудных источников Донбасса в период энеолита, ранней и средней бронзы. В: Толочко, П. П., Дорофеев, В. М. (ред.). *Проблемы гірничої археології (довіді ІІ-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 213-222.
- Черных, Л. А. 2009. Бронзовые ножи из памятников ямной КИО Украины (классификация по выборке предметов, предварительные итоги). В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблемы гірничої археології (матеріали VII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 43-77.

- Черных, Л. А. 2011. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги). В: Бровендер, Ю. В. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 23-79.
- Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита—бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка*. Курганы Украины, 4. Киев; Берлин: О. Филлок.
- Чеченов, И. М. 1980. Богатые захоронения в кургане раннебронзового века у сел. Кишпек в Кабардино-Балкарии. В: Марковин, В. И. (ред.). *Северный Кавказ в древности и в средние века*. Москва: Наука, с. 15-33.
- Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.
- Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Фоменко, В. Н., Ключинцев, В. Н., Елисеев, В. Ф., Товкайло, Н. Т. 1985. *Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1985 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1985/3.
- Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Ключинцев, В. Н., Солтыс, О. В., Товкайло, Н. Т., Фоменко, В. Н., Шепель, Е. Н. 1987. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1987 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/21.
- Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Гребенников, Ю. С., Рычков, Н. А., Ребедайло, Г. П., Ключинцев, В. Н. 1973. *Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1973/8.
- Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Ключинцев, В. Н., Ребедайло, Г. П., Рычков, Н. А. 1974. *Отчет о раскопках Ингульской экспедиции за 1974 год*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1974/12.
- Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Ключинцев, В. Н., Солтыс, О. В., Товкайло, Н. Т., Фоменко, В. Н., Шепель, Е. Н. 1987. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1987 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/21.
- Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурная историческая область (южнобугский вариант)*. Свод археологических источников. Киев: Наукова думка.
- Шилов, Ю. А., Болдин, Я. И. 1972. *Отчет о раскопках курганов у с. Староселье Велико-Александровского р-на, Херсонской области. Раскопки Херсонской экспедиции в 1972 г. у сс. Софиевка, Семеновка, Зеленый Лагерь*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1972/356.
- Шишлина, Н. И. 2007. *Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V—III тысячелетия до н. э.)*. Труды ГИМ, 165. Москва.
- Шнирельман, В. А. 1986. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей. В: Бромлей, Ю. В. (ред.). *История первобытного общества*. Москва: Наука, с. 236-426.
- Щепинский, А. А. 1967. *Отчет о работах Северо-Крымской экспедиции в 1967 году*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1967/18.
- Щепинский, А. А. 1973. *Энеолит Крыма*. Диссертация канд. ист. наук: ИА НАН України.
- Щепинский, А. А. 2002. *Памятники кемпи-обинской культуры (свод археологических источников)*. Запорожье: ЗГУ.
- Щепинский, А. А., Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Причерноморье в V—I тыс. до н. э.* Симферополь: Крым.
- Яровой, Е. В. 1990. *Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев: Штиинца.
- Bunatian, K. P., Kaiser, E., Nikolova, A. V. 2006. *Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dneprgebiet*. Schriften des Zentrums für Archäologische und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 8. Langenweissbach: Beier & Beran.
- Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju., Samar, V. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der dneolithischen und bronzezeitlichen Steppen-kulturen im Azovgebiet. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 63-112.
- Dergacev, V. 2002. *Die aneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 9. Stuttgart: F. Steiner.
- Fabritzus, I. 1925. Tzareva mogila. *Eurasia Septentrionalis antiqua*, 4, S. 126-134.
- Ivanova, V., Rassmann, K. 2014. Das späthalkolithische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. Neue spektralanalytische Untersuchung und absolute Chronologie. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 207-218.
- Kaiser, E. 2003. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archäologie in Eurasien. Archäologie in Eurasien, 14. Mainz am Rhein: DAI.
- Kaiser, E., Plesivenco, A. G. 2000. Die bronzezeitlichen Grabsitten im unteren Dnepergebiet. *Eurasia Antiqua*, 6, S. 125-208.
- Nikolova, A. V., Kaiser, E. 2009. Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten. *Eurasia Antiqua*, 15, S. 209-240.
- Rassamakin, Yu., Nikolova, A. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. (ed.). *Import and Imitation in archaeology*. Schriften des Zentrums für Archäologische und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 11. Langenweissbach: Beier & Beran, p. 51-88.

REFERENCES

- Agulnikov, S. M., Savva, E. M. 1986. Kurgany epokhi eneolita—bronzy u p. g. t. Tarakliia. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1982 g.*, s. 34-54.
- Alekseeva, I. L. 1976. *Otchet o rabote Nizhne-Dnestrovskoi novostrochnoi ekspeditsii IA AN USSR v zone stroitelstva 1-i ocheredi Nizhne-Dnestrovskoi orositelnoi sistemy v 1976 godu (s. Iasski Beliaevskogo raiona Odesskoii oblasti, s/kh «Druzhba narodov»)*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1976/87.
- Andreeva, M. V. 1989. Kurgany u Chagraiskogo vodokhranilishcha (materialy raskopok ekspeditsii 1979 goda). In: Munchaev, R. M. (ed.). *Drevnosti Stavropolia*. Moskva: Nauka, s. 24-124.
- Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G., Skliarskii, A. B. 1987. *Otchet o rabote Voroshilovgradskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1987 godu*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1987/44.
- Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G. 1988. *Otchet o rabote Voroshilovgradskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1988 godu*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1988/200.
- Berestnev, S. I. 1995. Novoplatonovskii katakombnyi kurgannyi mogilnik na r. Oskol. *Drevnosti. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 134-135.

- Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkov: Amet.
- Berezutskaia, T. Iu. 2003. *Srednedonskaia katakombnaia kultura i ee lokalnye varianty (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Voronezh: VGPU.
- Bessonova, S. S., Chernykh, L. A., Kuprii, S. A. 1984. Kurgany u s. Filatovka. In: Korpuseva, V. N. (ed.). *Kurgany stepnogo Kryma*. Kiev: Naukova dumka, s. 41-68.
- Bidzilia, V. I., Yakovenko, Ye. V. 1971. *Zvit pro rozkopky kurhanu «Vysoka Mohyla» bilia s. Balky Vasyliivskoho raionu Zaporizkoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/24a.
- Bokii, N. M. 1969. *Otchet Kirovogradskogo kraevedcheskogo muzeia ob arkheologicheskikh raskopkakh v Kirovogradskoi oblasti za 1969 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/65.
- Bratchenko, S. N. 1973. Materialy do vyvchennia yamnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia. *Arkheolohiia*, 11, s. 21-27.
- Bratchenko, S. N. 1976. *Nizhnee Podone v epokhu srednei bronzy*. Kiev: Naukova dumka.
- Bratchenko, S. N. 1977. K voprosu o slozhenii babinskoi kultury (mnogovalikovo keramiki). In: Tegin, D. Ia (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom Nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 21-42.
- Bratchenko, S. N. 1989. Katakombnye kultury Sevorskogo Donsa i Severo-Vostochnogo Priazovia. In: *Problemy okhrany i issledovaniia pamiatnikov arkheologii v Donbasse. Tezisy dokladov nauchno-prakticheskogo seminaru 19—21 apreliia 1989 goda*. Donetsk, s. 27-29.
- Bratchenko, S. N. 1996a. Do problemy rannobronzovoi industrii Skhidnoi Yevropy. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoi Ukrainy*. Lugansk: VUGU, s. 32-57.
- Bratchenko, S. N. 1996b. Vtoroi y shestoi Nikolaevskye kurhany na Luhanshchynе. *Drevnosti stepnogo Prychernomoria i Kryma*, 2, s. 52-62.
- Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rannoho etapu*. Luhansk: Shliakh.
- Bratchenko, S. N. 2003. Mohyly bronzovoi doby v baseini r. Derkul. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Vostochnoi Ukrainy*, 1, s. 162-225.
- Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchyna: svatyski mohyly — kurhany III tys. do n. e. ta maidany. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65-190.
- Bratchenko, S. N. 2008. Oleksandrivski mohyly — kurhany v dolyni Luhani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 8, s. 134-217.
- Bratchenko, S. N. 2009. Mykolaivski mohyly — kurhany v ponyzzy r. Luhanka. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 9, s. 137-197.
- Bratchenko, S. N., Pislarii, I. A. 1972. *Otchet o rabote Sevorskodonetskoy ekspeditsii v 1972 godu o raskopkakh kurganov u s. Novodaleksandrova, Novonikolskoe, Novaya Astrahan, h. Shevchenko, s. Bulgakovka Luganskoy oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/33a.
- Bratchenko, S. N., Gershkovich, Ia. P., Dubovskaia, O. R., Konstantinesku, L. F., Shvetsov, M. L. 1980. *Otchet ob issledovaniakh Donetskoy ekspeditsii v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/3.
- Bratchenko, S. N., Shaposhnikova, O. G. 1985. Katakombnaia kulturno-istoricheskaiia obshchnost. In: Tegin, D. Ya. (ed.). *Arkheologiia USSR*. 1. Kiev: Naukova dumka, s. 403-419.
- Bratchenko, S. N., Shvetsov, M. L. 1991. Sevorskodonetskie katakombnye pogrebeniia na reke Krasnaia. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Institut arkheologii, s. 165-186.
- Bratchenko, S. N., Sanzharov, S. M. 2001. *Ridkisi bronzovi znariaddia z katakomb Siverskodonechchyny ta Donshchyny III tys. do n. e.* Luhansk: SUNU.
- Burachkov, P. O. 1888. Obieiasnenie k arkheologicheskoi karte Novorossiiskikh gubernii i Kryma. In: *Drevnosti. Trudy Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva*, XII, s. 7-16.
- Vasilev, I. B. 1980. Mogilnik iamno-poltavinskogo vremeni u s. Uteva v Srednem Povolzhie. *Arkheologiia Vostochno-Evropaiskoi lesostepi*, s. 32-58.
- Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, E. F., Terenozhkin, A. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylipivky i radhospu «Akermen». *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VIII, s. 22-135.
- Gavrilov, A. V., Toshchev, G. N. 1999. Kurgan u s. Zheliabovka v Krymu. *Stratum plus*, 2, s. 160-166.
- Gak, E. I. 2002. Metallicheskie nozhi vostochnykh regionov katakombnoi kulturno-istoricheskoi oblasti (k voprosu o lokalnykh osobennostiakh proizvodstva). In: Piatrovskii, Iu. V. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekovie. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. P. Griaznova*. Sankt-Peterburg, s. 121-125.
- Gak, E. I. 2005. *Metalloobrabatyvaiushchee proizvodstvo katakombnykh plemen stepnogo Predkavkazia, Nizhnego Dona i Sevorskogo Donsa*. Avtoreferat dissertatsii kand. ist. nauk: MGU im. M. V. Lomonosova. Moskva.
- Gak, E. I. 2007. Obshchee i osobennoe v metalloproizvodstve katakombnykh kultur Podontsovia, Nizhnego Podonia i Predkavkazia. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 7, s. 95-103.
- Gak, E. I., Kalmykov, A. A. 2009. Iamno-novotitorovskoe nasledie v metalloproizvodstve katakombnykh kultur tsen-tralnoi i vostochnoi chasti stepnogo Predkavkazia. In: *Problemy izucheniiia kultur rannego bronzovogo veka stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Orenburg: OGPU, s. 104-119.
- Gei, A. N. 2000. *Novotitorovskaia kultura*. Moskva: Staryi sad.
- Gening, V. V., Korpuseva, V. N. 1989a. *Arkheologicheskie pamiatniki Krymskogo Prisivashia. Kurgany u s. Istochnoe i Bolotnoe*. Preprint. Kiev: Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena.
- Gening, V. V., Korpuseva, V. N. 1989b. *Arkheologicheskie pamiatniki Krymskogo Prisivashia. Vtoraia kurgan-naia grupa u s. Tselinnoe*. Preprint. Kiev: Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena.
- Gershkovich, Ia. P. 1996. Kurgany v mezhdureche r. Lozovoi i r. Olkhovoi na Donetskom kriazhe. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoi Ukrainy*. Lugansk: VUGU, s. 133-167.
- Gladkikh, M. I., Pislarii, I. A. 1974. *Otchet o rabote Sever-skodonetskoy ekspeditsii v 1974 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/13.
- Gorelik, M. V. 1993. *Oruzhie Drevnego Vostoka*. Moskva: Nauka.
- Dashevskaiia, O. D. 1969. Kurgan epokhi bronzy u s. Popovka bliz Evpatorii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 115, s. 62-69.
- Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviia i sosednie territorii v epokhu bronzy*. Kishinev: Shtiintsa.
- Dergachev, V. A. 2023. *Iamnaia kultura Karpato-Podunav-ia. = Yamnaya culture of the Carpathian-Danube region*. I: Katalog pamiatnikov. Kishineu: SER USM.
- Derzhavin, V. L. 1991. *Stepnoe Stavropole v epokhu rannei i srednei bronzy*. Moskva: IA AN SSSR.
- Evdokimov, G. L. 1991. Pogrebeniia epokhi rannei i srednei bronzy Astakhovskogo mogilnika. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 187-213.
- Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ia. P., Porutskii, A. G. 1982. *Otchet o rabote Krasnoznamenskoi novostrochnoi ekspeditsii v Khersonskoi oblasti v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/9.
- Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ia. P., Shevchenko, N. P. 1986. *Otchet o raskopkakh v zone stroitelstva orositelnykh sistem v Khersonskoi oblasti v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/12.
- Evdokimov, G. L., Soltys, O. B., Kuprii, S. A. 1989. *Otchet o raskopkakh kurganov v zone stroitelstva orositelnykh sistem Khersonskoi oblasti Krasnoznamenskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditsiei IA AN USSR v 1989 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/24.
- Evdokimov, G. L., Danilko, N. A., Pustovalov, S. ZH. 2010. Kurgany Khersonshchiny. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemy okhrany i izucheniiia pamiatnikov arkheologii stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Lugansk: Globus, s. 137-171.
- Zbenovich, V. G., Chernenko, E. V. 1971. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Vinogradnoe, Leninskogo raiona, Krymskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/32.
- Ivanova, S. V. 2021. *Istoriia naseleeniia Pivnichno-Zakhid-noho Prychernomoria naprykintsi IV—III tys. do n. e.* Zhytomyr: Buk-Druk.
- Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnikh skotovodov mezhdurechia Iuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: KP OTG.

- Iessen, A. A. 1947. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria*. Leningrad: Gosudarstvennyi. Ermitazh.
- Iessen, A. A. 1950. K khronologii «bolshikh» kubanskikh kurganov. *Sovetskaia arkhologiiia*, XII, s. 157-200.
- Illinska, V. A., Kovpanenko, H. T., Petrovska, E. O. 1960. Rozkopky kurhaniv poblyzu s. Pervomaivka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IX, s. 127-140.
- Kaizer, E. 2010. Egalitarnoe pastusheskoe obshchestvo versus voyny-kochevnyki? Popytka rekonstruktsii sotsialnoi struktury ianoi i katakombnoi kultur. *Stratum plus*, 2, s. 99-120.
- Kaizer, E. 2011. Problemy absoliutnogo datirovaniia katakombnoi kultury Severnogo Prichernomoria. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhologii*, 225, s. 15-27.
- Kiashko, A. V. 1999. *Proiskhozhdenie katakombnoi kultury Nizhnego Podonia*. Volgograd: VolGU.
- Kiashko, A. V. 2002. *Kulturogenез na vostoке katakombnogo mira*. Volgograd: VolGU.
- Klimenko, V. F. 1997. *Kurgany drevnosti Severskogo Donsa*. Enakievo; Kramatorsk: APP.
- Klimenko, V. F., Tsimbal, V. I. 1998. O pogrebeniakh kultury mnogovalikovoі keramiki v Severo-Vostochnom Prichernomore. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti (KKIO) i kulturno-istoricheskoi obshchnosti mnogovalikovoі keramiki (KIOMK)*. Zaporozhe: ZGU, s. 70-74.
- Klochko, V. I. 1994. Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite — bronzovom veke. In: Cherniakov, I. T. (ed.). *Remeslo epokhi eneolita-bronzy na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-132.
- Klochko, V. I. 2006. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnogo naselennia Ukrainy*. Kyiv: ArtEk.
- Klochko, V. I., Pustovalov, S. Zh. 1992. Do rekonstruktsii ozbroiennia ta viiskovoі stravy katakombnogo suspilstva Pivnichnogo Prychornomor'ia. *Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva*, s. 118-141.
- Klochko, E. O. 1990. Redkii pogrebalnyi kompleks katakombnoi kultury na srednem Dnestre. In: *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti. Tezisy dokladov vsesoiuznogo seminaru*. Zaporozhe, s. 28-30.
- Kovaleva, I. F. 1979. Vytianutye pogrebeniia dneprovskogo areala volgo-dneprovskoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti epokhi eneolita. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgany drevnosti stepnogo Podneprov'ia III—I tys. do n. e.* 3. Dnepropetrovsk: DGU, s. 61-79.
- Kovaleva, I. F. 1982. Katakombnye pogrebeniia Orel-Samarskogo mezhdurechia. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Drevnosti Stepnogo Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 35-45.
- Kovaleva, I. F. 1990. Predstepe Levoberezhnoi Ukrainy v katakombnoe vremia. In: *Problemy izucheniia katakombnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti. Tezisy dokladov vsesoiuznogo seminaru*. Zaporozhe, s. 22-24.
- Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Mukhopad, S. E., Androsov, A. V. 1987. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote: arkheologicheskie issledovaniia kurganov v zonakh stroitel'stva orositel'nykh sistem Dnepropetrovskoi oblasti (Soloniano-Tomakovskoi, kolkhoza «Zaria Kommunistov» Pokrovskogo raiona i Aleksandrovskoi OS*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/176.
- Kovaleva, I. F., Marina, Z. P. 1982. *Issledovanie arkheologicheskikh pamiatnikov v zone stroitel'stva Magdalinovskoi orositel'noi sistemy*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/50.
- Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N. 1988. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme: «Arkheologicheskie issledovaniia kurganov v zone stroitel'stva Soloniano-Tomakovskoi orositel'noi sistemy Dnepropetrovskoi oblasti»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/69.
- Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Androsov, A. V., Mukhopad, S. E. 1990. *Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme «Issledovanie kurganov v zonakh meliorativnogo stroitel'stva Dnepropetrovskoi oblasti v 1990 godu»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/143.
- Kovaleva, I. F., Romashko, V. A., Shalobudov, V. N. 1991. *Raskopki na Dnepropetrovshchine*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1991/137.
- Kovpanenko, G. T. 1967. Kurgany v Chaplinskoi raione Khersonskoi oblasti. In: Leskov, A. M., Merpert, N. IA (ed.). *Pamiatniki epokhi bronzy Iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kiev: Naukova dumka, s. 33-43.
- Kovpanenko, G. T., Anokhin, V. A., Gavriluk, N. A., Sukhova, I. K. 1974. *Otchet o rabote Iuzhno-Bugskoi (Ochakovskoi) ekspeditsii Instituta arkhologii Ukrainskoi Akademii Nauk za 1974 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/11.
- Kolotukhin, V. A. 1984. *Otchet o rabotakh Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1984 g. v zone stroitel'stva vtoroi ocheredi Severo-Krymskogo kanala po issledovaniiu kurganov*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/4.
- Kolotukhin, V. A., Toshchev, G. N. 2000. *Kurgany drevnosti Kryma (po materialam raskopok Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1993—1996 gg. Saksii r-n Krymskoi oblasti)*. III. Zaporozhe: ZGU.
- Koltukhov, S. G., Toshchev, G. N. 1998. *Kurgany drevnosti Kryma (po materialam raskopok Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1993—1995 gg.)*. II. Zaporozhe: ZGU.
- Kopeva-Kolotukhina, T. A. 2009. Rannii etap katakombnoi kultury v Krymu: khronologicheskii aspekt. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 310-325.
- Korenevskii, S. N. 1978. O metallicheskh nozhakh ianoi, poltavkinskoi i katakombnoi kultur. *Sovetskaia arkhologiiia*, 2, s. 33-48.
- Korenevskii, S. N. 2011. *Drevneishii metall Predkavkazia. Tipologiia. Istoriko-kulturnyi aspekt*. Moskva: Taus.
- Korenevskii, S. N. 2017. *Oruzhie v kompleksakh kultur nachala medno-bronzovogo veka (V—IV tysiacheletii do n. e.). Ocherki voenizatsii drevnikh obshchestv po dannym arkheologii. Podunave, iug Vostochnoi Evropy, Kavkaz, Blizhnii Vostok*. Moskva: IA RAN.
- Korobkova, G. F., Shaposhnikova, O. G. 2005. *Poselenie Mikhailovka — etalonnyi pamiatnik drevneianoi kultury (ekologiia, zhilishcha, orudiia truda, sistemy zhizneobespecheniia, proizvodstvennaia struktura)*. Sankt-Peterburg: Evropeiskii dom.
- Kravets, D. P., Posrednikov, V. A., Litvinenko, R. A. 1991. *Kurgany epokhi rannego metalla Ivano-Darevskogo mikro-raiona v Donbasse*. Donetsk: DonGU.
- Kravets, D. P., Tatarinov, S. I. 1997. Novye katakombnye pamiatniki Bakhmut'skogo kraia. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 7, s. 77-115.
- Kravets, D. P., Tatarinov, S. I., Fediaev, S. V. 2000. *Kurgany donetskoi katakombnoi kultury v urochishche «Ostraia Mogila» (Donetskii Kriazh)*. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, VIII, s. 143-153.
- Krasilnikov, K. I., Telnova, L. I. 1993. Issledovanie kurgana u s. Preobrazhennoe na reke Krasnaia. In: Sanzharov S. N. (ed.). *Drevnie kultury Podontsovia*. 1. Lugansk: Oblastnoe upravlenie po pechati, s. 91-125.
- Krotova, A. A., Zeldina, V. Ia., Samoilenko, V. G. 1976. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Govorukha v 1975—1976 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/10a.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Goshko, T. Iu., Marchenko, I. L., Serdiukov, V. V. 1979. *Otchet o raskopkakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitel'stva oroshaemykh uchastkov Kakhovskoi orositel'noi sistemy v Khersonskoi oblasti v 1979 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/32.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Polin, S. V., Shevchenko, N. P., Chernykh, L. A., Marchenko, I. L., Soltys, O. V., Serdiukov, V. V., Iakulov, S. A. 1980. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR u s. Volchansk, s. Vladimirovka, s. Krasnoe — Akimovskogo raiona, Zaporozhskoi oblasti v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/15.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Polin, S. V., Cherniakov, I. T., Bitkovskii, O. V., Serdiukov, V. V., Soltys, O. V., Shevchenko, N. P. 1981. *Raboty Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1981 godu. Otchet o rabotakh Khersonskoi ekspeditsii Instituta arkhologii AN USSR v p. g. t. Velikaia Aleksandrovka, s. Starosele Veliko-Aleksandrovskogo raiona, s. Solenoe (Atmanai II) Genicheskogo raiona, Khersonskoi oblasti i u ss. Vladimirovka, Iurevka, Malaia Ternovka, Volchansk Akimovskogo raiona Zaporozhskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/19.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Nechitailo, A. L., Simonenko, A. V., Shilov, Iu. A., Kuprii, S. A., Kovalev, N. V., Amirkhanov, A. SH., Lysenko, G., Tolkachev, Iu. I., Ian, S. A. 1984. *Otchet o raskopkakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/11.

- Kubyshev, A. I., Boltrik, Iu. V., Simonenko, A. V., Fialko, E. E., Kuprii, S. A., Kovalev, N. V., Lysenko, G. I. 1986. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitelstva Kakhovskoi orositelnoi sistemy v Khersonskoi, Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/13.
- Kulbaka, V. K. 1984. *Otchet ob issledovaniakh kurgana u g. Zhdanova v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/72.
- Kulbaka, V. K. 1985. *Otchet ob issledovanii kurganov u s. Kalinovka Novoazovskogo raiona Donetskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/103.
- Kulbaka, V., Kachur, V. 1998. *Somatychni kul'ty bronzovo-ho viku pivdnia Shkhidnoi Yevropy*. Mariupol: Inform Menu.
- Kulbaka, V., Kachur, V. 2000. *Davni indoevropeitsi Ukrainy v svitli novitnikh arheolohichnykh doslidzhen*. Mariupol: Renata.
- Kuftin, B. A. 1949. *Materialy po arheologii Kolkhidy*. 1. Tbilisi: Metsniereba.
- Lahodovska, E. F., Shaposhnykova, O. H., Makarevych, M. L. 1962. *Mykhailivske poselennia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Latynin, B. A. 1967. *Molotochkovidnye bulavki, ikh kulturnaia atributsiia i datirovka*. Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha, 9. Leningrad: Sovetskii khudozhnik.
- Leskov, A. M., Chernenko, E. V., Boltrik, Iu. V., Otroshchenko, V. V. 1968. *Otchet o raskopkakh Kakhovskoi ekspeditsii v 1968 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/15.
- Limbers, N. Iu., Marchenko, I. I. 2002. Novokarsunskie kurgany. *Materialy i issledovaniia po arheologii Kubani*, 2, s. 3-71.
- Lytvynenko, R. O. 2009. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok)*. Dysertatsiia d-ra ist. nauk: IA NAN Ukrainy.
- Lytvynenko, R. O. 2021. Babynska kulturoheneza. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (39), s. 59-70.
- Liashko, S. N., Otroshchenko, V. V. 1988. Balkovskii kurgan. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kul'tury stepnoi Ukrainy*. Kiev: Nvukova dumka, s. 40-64.
- Marina, Z. P., Romashko, V. A., Feshchenko, E. L., Voitiuk, P. V. 1990. Kurgannyi mogilnik u s. Verbkii. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovaniia po arheologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 22-38.
- Melnyk, O., Steblyna, I. 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.
- Mimokhod, R. A. 2011. Radiouglerodnaia khronologiia bloka postkatakombnykh kulturnykh obrazovani. *Kratkie soobshcheniia Instituta arheologii*, 225, s. 32-55.
- Mikhailov, B. D. 1991. Kurgan epokhi bronzy na Melitopol'shchine. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, II, s. 63-65.
- Mikhailov, B. D. 1995. Kurgany epokhi bronzy v Severo-Zapadnom Priazove. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, V, s. 169-181.
- Mozolevskii, B. N. 1979. *Otchet o rabote Ordzhonikidzevskoi ekspeditsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/9.
- Munchaev, R. M. 1975. *Kavkaz na zare bronzovogo veka*. Moskva: Nauka.
- Munchaev, R. M., Merpert, N. IA., Bader, N. O. 1990. Tell-Khazna I (issledovanie sovetskoi ekspeditsii v Severo-Vostochnoi Sirii 1988—1989 gg.). *Sovetskaia arheologiia*, 3, s. 5-24.
- Nechitailo, A. L. 1991. *Svazi naseleniia stepnoi Ukrainy i Severnogo Kavkaza v epokhu bronzy*. Kiev: Naukova dumka.
- Nechitailo, A. L., Sanzharov, S. N. 2003. Metalloobrabatyvauushchii kompleks poseleniia Serebrianskoe. *Materialy i issledovaniia po arheologii Vostochnoi Ukrainy*, 1, s. 226-237.
- Nikitin, V. I., Snitko, I. A. 1985. *Otchet sektora okhrany pamiatnikov arheologii pri Nikolaevskom kraevedcheskom muzee ob okhrannykh raskopkakh kurgannoi grupy I u s. Plushchevka, Bashtanskogo raiona, Nikolaevskoi oblasti v 1985 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/36.
- Nikolova, A. V. 1992a. *Khronologicheskaiia klassifikatsiia pamiatnikov iamnoi kul'tury stepnoi zony Ukrainy*. Disertatsiia kand. ist. nauk: IA AN Ukrainy.
- Nikolova, A. V. 1992b. *Khronologicheskaiia klassifikatsiia pamiatnikov iamnoi kul'tury stepnoi zony Ukrainy*. Aftoreferat dissertatsii kand. ist. nauk: IA AN Ukrainy.
- Nikolova, A. V. 2012. Absoliutna khronolohiia yamnoi kul'tury Pivnichnogo Nadchornomor'ia v svitli dendrodat. *Arkheolohiia*, 4, s. 14-31.
- Nikolova, A. V., Rassamakin, Iu. Ia. 1985. O pozdneeneoliticheskikh pamiatnikakh pravoberezhia Dnepra. *Sovetskaia arheologiia*, 3, s. 37-56.
- Nikolova, A. V., Rassamakin, Iu. Ia. 2009. Glinianaia model kolybelki iz Kolanchaka i nekotorye voprosy khronologii rannei i srednei bronzy Dnepro-Donetskogo regiona. *Tyrageiia. Arheologie istorie antica*, III (XVIII), 1, s. 31-58.
- Nikolova, A. V., Chernykh, L. A., Evdokimov, G. L. 2011. Kurgany epokhi bronzy v nizoviakh Dnepra i Ingultsa (po materialam Krasnoznamen'skoi ekspeditsii). *Materialy ta doslidzhennia z arheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 11, s. 96-163.
- Nikolova, A. V., Chernykh, L. A. 2012. O nozhakh «britvakh» rannei bronzy Severnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 2, s. 303-322.
- Otroshchenko, V. V. 1993. Zhrecheskie komplekсы v sisteme pogrebenii srubnoi obshchnosti. In: Olenkovskiy, N. P. (ed.). *Arkheolohichni ta istorychni doslidzhennia Khersonshchyny*. Kherson, s. 17-31.
- Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kul'tur srednoi ta piznoi bronzy pivdnia Shkhidnoi Yevropy (kulturno-khronolohichni zistavleniia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Otroshchenko, V. V. 2005. Katakombna kulturno-istorychna spilnota. In: Zaliziak, L. L. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy. Kurs lektsii*. Kyiv: Lybid, s. 156-164.
- Otroshchenko, V. V., Pustovalov, S. Zh. 1991. Obriad modelirovki litsa po cherepu u plemen katakombnoi kul'tury. In: Gening, V. F. (ed.). *Dukhovnaia kul'tura drevnykh obshchestv na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 59-84.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia., Bitkovskii, O. V., Goshko, T. G., Kravchenko, S. N., Konstantinesku, L. F. 1983. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/10.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia., Konstantinesku, L. F., Nor, E. V., Pokliatskii, O. V., Savovskii, I. P. 1984. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/10.
- Papanova, V. A., Toshchev, G. N., Golik, A. A., Kaira, F. V., Toshchev, A. G. 2017. *Otchet. Raskopki kurgannogo mogilnika N 2700 (s. Dmitrovka Berdianskogo raiona Zaporozhskoi oblasti) v 2016 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2017.
- Petrenko, V. G., Elagina, N. G. 1968. *Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh, proizvedennykh Ingul'skoi skifostepnoi ekspeditsiei v 1968 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/54.
- Pislarii, I. A. 2008. Oleksandrivska mohyla 10 ta hrupy pokhovan 11 i 12. *Materialy ta doslidzhennia z arheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 8, s. 218-228.
- Pislarii, I. A., Geraskova, L. S., Dubovskaia, O. R. 1977. *Otchet Seversko-Donetskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1977 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/13.
- Pislarii, I. A., Dubovskaia, O. R., Orel, R., Smirnov, A. I., Kulbaka, V. K., Kravchenko, S. N. 1980. *Otchet ob issledovaniakh Seversko-Donetskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1980 godu na territorii Voroshilovgradskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/14.
- Pleshivenko, A. G. 1993. Mogilnik kurgana «Babakova Mogila» iz Severnogo Priazovia. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 128-156.
- Polidovich, Iu. B. 1993. Novye pogrebalnye pamiatniki epokhi bronzy s territorii Donetskoi oblasti. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, s. 35-98.
- Polin, S. V., Tupchienko, N. P., Nikolova, A. V. 1992. *Kurgany verkhnego Ingultsa (kurgany u ss. Uspenka i Golovkovka)*. Preprint. Kiev: Institut arheologii.
- Popandopulo, Z. Kh. 1991. Kurgan «Sokolovskii» u g. Pologi. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, II, s. 66-76.
- Privalov, O. Ia., Privalov, A. I. 1988. *Spisok pamiatnikov arheologii Ukrainy. Donetskaia oblast*. Kiev: UOOP.
- Pustovalov, S. Zh. 2005. *Sotsialnyi lad katakombnogo suspilstva Pivnichnogo Prychornomor'ia*. Kyiv: Shliakh.
- Pyslaru, I., Samoilenko, V. G. 2010. Issledovaniia kurganov v Slavianskerbskom i Krasnodonskom raionakh Luganskoi oblasti. In: Vasilenko, A. I. (ed.). *Problemy okhrany i izuchenii pamiatnikov arheologii stepnoi zony Vostochnoi Evropy*. Lugansk: Globus, s. 49-91.

- Rassamakin, Iu. Ia. 1991. O pogrebeniakh predkatakombnogo vremeni v Severo-Zapadnom Priazove. In: Bratchenko, S. N. (ed.). *Katakombnye kultury Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Institut arkeologii, s. 42-56.
- Rassamakin, Iu. Ia., Otroshchenko, V. V., Liashko, S. N., Salii, N. G., Pustovalov, S. Zh., Kravchenko, S. N., Kovalyev, V. N., Nikolova, A. V. 1982. *Otchet o rabote Zaporozhskoi ekspeditsii v 1982 godu*. NA IA NAN Ukraïna, f. 64, 1982/2.
- Romashko, V. A. 2008. *Otchet o raskopkakh kurganov v zone podrobotki shakhty «Stepnaia» u s. Nikolaevka Petropavlovskogo raiona Dnepropetrovskoi oblasti v 2008 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/47.
- Rysin, M. B. 1996. Nachalniy etap epokhi srednei bronzy na Severnom Kavkaze. In: *Mezhdru Aziei i Evropoi. Kavkaz v IV—I tys. do n. e. Materiali konferentsii, posvushchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia A. A. Iessena*. Sankt-Peterburg, s. 78-81.
- Sanzharov, S. N. 1992. *Severskodonskie rannekatakombnye pogrebeniia s ornamentirovannymi bliakhami. Katalog arkeologicheskikh kolleksitsii*. 1. Lugansk: Tsentralno-Donetskaia arkeologicheskaiia ekspeditsiia.
- Sanzharov, S. N. 1993. Kurgany u g. Kramatorska na Kazennom Tortse. *Drevnie kultury Podontsovia*, 1, s. 58-90.
- Sanzharov, S. N. 2001. *Katakombnye kultury Severo-Vostochnogo Priazovia*. Lugansk: VUNU im. V. Dalia.
- Sanzharov, S. N. 2010. *Vostochnaia Ukraina na rubezhe epokh srednei — pozdnei bronzy*. Lugansk: VUNU im. V. Dalia.
- Sanzharov, S. N., Bratchenko, S. N. 1999. *Otchet o polevykh issledovaniia nauchno-issledovatel'skoi laboratorii «Spadshchina» v 1999 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/32.
- Sanzharov, S. N., Britiuk, A. A. 1996. Krasnozorskiy kurgannyi mogilnik v basseine Lugani. Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoi Evropy*. Lugansk: VUGU, s. 58-132.
- Sanzharov, S. N., Litvinenko, R. A., Chernykh, E. A., Pryn, A. V. 2003. Neordinarnye kurgany i pogrebeniia Shakhterskogo mogilnika i ikh mesto v sisteme drevnostei iuga Vostochnoi Evropy. *Materialy i issledovaniia po arkeologii Vostochnoi Ukrainy*, 1, s. 122-161.
- Sanzharov, S. N., Chernykh, E. A. 2005. Kremenskie kurgany na r. Krasnaia v Podontsove. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 4, s. 170-198.
- Sanzharov, S. N., Chernykh, E. A. 2021. *Kurgannye drevnosti Privolnianskoi izluchiny Severskogo Donsa*. Lugansk: LGU im. V. Dalia.
- Siniuk, A. T. 1983. *Kurgany epokhi bronzy Srednego Dona*. Voronezh: VGU.
- Smirnov, A. M. 1996. *Kurgany i katakomby epokhi bronzy na Severskom Dontse*. Moskva: IA RAN.
- Sokolova, L. A. 1998. Oruzhie plemen epokhi bronzy Minusinskoï kotloviny. In: Vilinbakhov, G. V., Masson, M. V. (ed.). *Voennaia arkeologiia. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoi i sotsialnoi perspektive. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii 2—5 sentiabria 1998 goda*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 48-51.
- Stegantseva, V. Ia. 1998. Voennoe delo v epokhu rannei i srednei bronzy na iuge Vostochnoi Evropy. In: Vilinbakhov, G. V., Masson, M. V. (ed.). *Voennaia arkeologiia. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoi i sotsialnoi perspektive. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii 2—5 sentiabria 1998 goda*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 52-57.
- Subbotin, L. V. 2003. *Orudiia truda, oruzhie i ukrasheniia plemen iamnoi kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Polis.
- Subbotin, L. V., Dzigovskii, A. N., Fokeev, M. M., Sapozhnikov, I. V. 1987. *Otchet o rabote Dunai-Dnestrovskoi novotrochnoi ekspeditsii IA AN USSR v 1987 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/24.
- Subbotin, L. V., Dzigovskii, A. N., Ostroverkhov, A. S., Fokeev, M. M. 1988. *Otchet o rabote Dunai-Dnestrovskoi novotrochnoi ekspeditsii v 1988 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/23.
- Telegin, D. Ia., Kruts, V. A., Bratchenko, S. N., Petrovskaia, E. A. 1977. Vilno-Ulanovskaia kurgannaia gruppa. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Vilnianskie kurgany v Dneprovskom nadporozhe*. Kiev: Naukova dumka, s. 83-97.
- Terenzhkin, A. I. 1964. *Otchet o raskopkakh skifskoi ekspeditsii Instituta arkeologii AN USSR 1964 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/7.
- Teslenko, D. L. 1999. *Yamna kultura Dniprovskoho Nadporizhzhia ta pravoberezhnogo Peredstepu*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk: IA NAN Ukrainy.
- Teslenko, D. L. 2017. *Zvit pro vykonannia naukovykh arkeolohichnykh doslidzhen kurhannoi hrupy N 3809 ta N 3843 poblyzu s. Zelenyi Hai na terytorii Shyrokynskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti u 2017 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2017.
- Teslenko, D. L., Kaizer, E., Shalobudov, V. M. 2023. Kurhany Prysamaria: dosvid mizhdystsylinarnykh doslidzhen. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), s. 146-177.
- Toshchev, G. N. 1986. *Srednii period bronzovogo veka Iugo-Zapada SSSR*. Preprint. Zaporozhe: ZGU.
- Toshchev, G. N. 2004. *Otchet o raskopkakh kurgana N 2 u s. Zaliunoe Novo-Nikolaevskogo raiona Zaporozhskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/12.
- Toshchev, G. N. 2007. *Krym v epokhu bronzy*. Zaporozhe: ZNU.
- Trifonov, V. A. 1991. Stepnoe Prikubane v epokhu eneolita-srednei bronzy (periodizatsiia). In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kultury Prikubania (po materialam arkeologicheskikh rabot v zonakh melioratsii Krasnodarskogo kraia)*. Leningrad: Nauka, s. 92-166.
- Fedorova-Davydova, E. A., Gorbenko, A. A. 1974. Raskopki Shakhavskoi kurgannoi grupy v 1971 godu. In: Moshkova, M. H., Shelov, D. B. (eds.). *Arkeologicheskie pamiatniki Nizhnego Podonia*. II. Moskva: Nauka, s. 81-136.
- Chaild, G. 1956. *Drevnii Vostok v svete novykh raskopok*. Moskva: Nauka.
- Chebotarenko, G. F., Cherniakov, I. T., Toshchev, G. N. 1993. Kurgany u s. Primorskoe. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 46-62.
- Cherednichenko, N. N., Bessonova, S. S., Boldin, Ia. I., Buniatian, E. P., Kovaleva, L. G., Kozlovskii, A. A., Orlov, R. S., Pustovalov, S. Zh., Orlov, K. K., Rassamakin, Iu. Ia., Shevchenko, N. P., Bobyr, I. G. 1975. *Otchet o rabote Verkhne-Tarasovskoi ekspeditsii v 1975 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/11.
- Chernykh, E. N. 2000. Epokha rannego metalla: temp i ritm kardinalnykh innovatsii. In: Skrypina, L. I. (ed.). *Problemy interpretatsii pamiatnikov arkeologii v ekspozitsiakh istoricheskikh, kraevedcheskikh i arkeologicheskikh muzeev. Sovremennye kontseptsii pervobytnoi istorii*. Trudy GIM, 113. Moskva, s. 29-40.
- Chernykh, L. A. 1995. K voprosu o sfere primeneniia vtulchatykh toporov eneolita — srednei bronzy iz pamiatnikov Severnogo Prichernomoria. In: *Problemy arkeologii, drevnei i srednevekovoi istorii Ukrainy. Tezisy dokladov konferentsii*. Kharkov: Biznes Inform, s. 40-42.
- Chernykh, L. A. 2003. O vozmozhnosti ispolzovaniia medno-rudnykh istochnikov Donbassa v period eneolita, rannei i srednei bronzy. In: Tolochko, P. P., Dorofeev, V. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkeolohii (dopovidi II-ho mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkeolohichnogo seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 213-222.
- Chernykh, L. A. 2009. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov iamnoi KIO Ukrainy (klassifikatsiia po vyborke predmetov, predvaritelnye itogi). In: Brovender, Yu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkeolohii (materialy VII-ho mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkeolohichnogo seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 43-77.
- Chernykh, L. A. 2011. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov katakombnoi KIO Ukrainy (klassifikatsiia po vyborke predmetov — predvaritelnye itogi). In: Brovender, Iu. V. (ed.). *Problemy hirnychoi arkeolohii (materialy VIII-ho mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkeolohichnogo seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 23-79.
- Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita—bronzy mezhdurechia Bazavliuka, Solenoi, Chertomlyka*. Kurgany Ukrainy, 4. Kiev; Berlin: O. Filiuk.
- Chechenov, I. M. 1980. Bogatye zakhoroneniia v kurgane rannebronzovogo veka u sel. Kishpek v Kabardino-Balkarii. In: Markovin, V. I. (ed.). *Severnii Kavkaz v drevnosti i v srednie veka*. Moskva: Nauka, s. 15-33.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Grebennikov, Iu. S., Rychkov, N. A., Rebedailo, G. P., Kliushintsev, V. N. 1973. *Otchet o rabote Ingul'skoi ekspeditsii za 1973 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/8.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Kliushintsev, V. N., Rebedailo, G. P., Rychkov, N. A. 1974. *Otchet o raskopkakh Ingul'skoi ekspeditsii za 1974 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/12.

Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi-rannei bronzы v basseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poin-gulia*. Kiev: Naukova dumka, s. 7-36.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Fomenko, V. N., Kliushintsev, V. N., Eliseev, V. F., Tovkailo, N. T. 1985. *Otchet o rabote Nikolaevskoi ekspeditsii za 1985 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/3.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. *Iamnaia kulturnaia istoricheskaia oblast (iuzhnobug-skii variant)*. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Kiev: Naukova dumka.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Eliseev, V. F., Dovzhenko, N. D., Kliushintsev, V. N., Soltys, O. V., Tovkailo, N. T., Fomenko, V. N., Shepel, E. N. 1987. *Otchet o rabote Nikolaevskoi ekspeditsii v 1987 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/21.

Shilov, Iu. A., Boldin, Ia. I. 1972. *Otchet o raskopkakh kurganov u s. Starosele Veliko-Aleksandrovs'kogo r-na, Khersonskoi oblasti. Raskopki Khersonskoi ekspeditsii v 1972 g. u ss. Sofieva, Semenova, Zelenyi Lager.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/35b.

Shishlina, N. I. 2007. *Severo-Zapadnyi Prikspii v epokhu bronzы (V—III tysiacheletia do n. e.)*. Trudy GIM, 165. Moskva.

Shnirelman, V. A. 1986. Pozdnepervobytnaia obshchina zemledeltsev-skotovodov i vysshikh okhotnikov, rybolovov i sobiratelei. In: Bromley, Yu. V. (ed.). *Istoriia pervobytnogo obshchestva*. Moskva: Nauka, s. 236-426.

Shchepinskii, A. A. 1967. *Otchet o rabotakh Severo-Krymskoi ekspeditsii v 1967 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/18.

Shchepinskii, A. A. 1973. *Eneolit Kryma*. Dissertatsiia kand. ist. nauk: IA NAN Ukrainy.

Shchepinskii, A. A. 2002. *Pamiatniki kemi-obinskoii kul'tury (svod arkheologicheskikh istochnikov)*. Zaporozhe: ZGU.

Shchepinskii, A. A., Cherepanova, E. N. 1969. *Severnoe Prichernomorie v V—I tys. do n. e.* Simferopol: Krym.

Iarovoi, E. V. 1990. *Kurgany eneolita — epokhi bronzы Nizhnego Podnestrovia*. Kishinev: Shtiintsa.

Bunatian, K. P., Kaiser, E., Nikolova, A. V. 2006. *Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dneprgebiet*. Schriften des Zentrums für Archäologische und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 8. Langenweissbach: Beier & Beran.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju., Samar, V. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orehov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der eneolithischen und bronzezeitlichen Steppen-kulturen im Azovgebiet. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 63-112.

Dergachev, V. 2002. *Die aneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde, XX, 9. Stuttgart: F. Steiner.

Fabritzius, I. 1925. Tzareva mogila. *Eurasia Septentrionalis antiqua*, 4, S. 126-134.

Ivanova, V., Rassmann, K. 2014. Das spätkalkolithische Steinkistengrab von Dolinka, Kr. Krasnoperekopsk, Ukraine. Neue spektralanalytische Untersuchung und absolute Chronologie. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 207-218.

Kaiser, E. 2003. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archäologie in Eurasien. Archäologie in Eurasien, 14. Mainz am Rhein: DAI.

Kaiser, E., Plesivenco, A. G. 2000. Die bronzezeitlichen Grabsitten im unteren Dneprgebiet. *Eurasia Antiqua*, 6, S. 125-208.

Nikolova, A. V., Kaiser, E. 2009. Die absolute Chronologie der Jamnaja-Kultur im nördlichen Schwarzmeergebiet auf der Grundlage erster dendrochronologischer Daten. *Eurasia Antiqua*, 15, S. 209-240.

Rassamakin, Yu., Nikolova, A. 2008. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. (ed.). *Import and Imitation in archaeology*. Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 11. Langenweissbach: Beier & Beran, p. 51-88.

L. Chernykh

METAL KNIVES OF THE NORTHERN PONTIC STEPPE CULTURES OF EARLY — MIDDLE BRONZE AGE AS POTENTIAL WEAPONS (to the issue statement)

The aim of the paper is to define a major tendency in the evolution of knife types during the 3rd mil. BC. Characteristics of these types are presented in the context of periodization of Yamna and Catacomb cultural complexes (YCC and CCC). Sample includes knives belonging to YCC and CCC. Typology based on 309 items includes nine groups subdivided into types and variants. Location of YCC graves in Dnipro region and CCC graves in Donetsk region may be explained by different centers of their production.

Knives of the Groups II and III attributed as ritual artifacts. Tools used for utility purposes include YCC knives of Group IV, and also knives of Types I.1, 2, VII.3 and VIII.8 with double-edge blade, whose shape was constant during the 3rd mil. BC. Dynamics of change of the majority of types with double-edge blade represents gradual evolution of shapes related to a search for effective forms of weapons. YCC is characterized by triangle/leaf-shaped blades with their maximal width near the shaft (Types V.1,2, VII.1, VIII.1—3, 6), which were used till the transition from Early to Middle Bronze Age (Types VI.1—3; VIII.4). One can watch the intensive evolution of blades in CCC. Innovations began in the early period from the modification of blades of archaic shapes (Types VII.2, VIII.5, VIII.7). A new type of blade of Type IX.1 sharpened from the middle to the edge appeared. Types of daggers of the middle and late CCC (Types IX.2, IX.3—8) with sharpened wider part of blade (edge) were derived from the latter. Later evolution of their shape occurred in the final phase of the Middle Bronze Age.

The evolution of daggers could have been stimulated by the increasing military conflicts during the 3rd mil. BC caused by the movement of bearers of catacomb burial rites to the west in the turn of Early and Middle Bronze Age and also by the migrations and cultural eclectics of the late CCC. Bronze knives are found in graves together with various categories of grave goods, including the tools used for utility purposes.

Keywords: cultural complex (CC), Yamna CC, Catacomb CC, sample of graves, kurgans, knife, dagger, group, type, variant

Одержано 7.06.2024

ЧЕРНИХ Людмила, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Liudmyla CHERNYKH, PhD, the Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0003-3686-1075, e-mail: lchernych1950@gmail.com.